

HITEL

IRODALMI, TÁRSADALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

GALAMBOS ÁDÁM:
A térkereső

ABLONCZY LÁSZLÓ:
Mi végre a Nemzeti?

GRÓH GÁSPÁR:
Az arany ember

11

XXXVIII. évfolyam
2025. november
840 Ft

SAJÁT ISTEN A SZOBÁBAN

TARTALOM

- 3 Ablonczy László: Mi végre a Nemzeti?
(Major Tamás után, síron túl...)
- 16 Konrad Sutarski: Talán hamarosan én is hozzád halok; A lengyel–magyar barátság
- 18 **Taxner-Tóth Ernő**: Álomhajó – ábrándozó utassal
- 42 Radnai István: a kalapot levéve
- 45 Gy. Szabó András: A kutya
- 49 Rumpler György: Fécampi anziksz; Mulatni az idővel; Apától fiúig
- 52 Galambos Ádám: A térkereső
(Tolnay Imre művészetéről)
- 61 Isó M. Emese: Levelek S.-nek
(6. Az első)
- 66 Szegedi Dominika: saját isten a szobában; vén katonák; balatoni analóg;
kevesebbel kell beérni; demencia; E/3. személyben beszélék magamról
- 70 Szikra János: Maszat
- 76 Böröndi Lajos: A csönd árnyéka; Itthon vagyok?
- 78 Tényleg vérzek
(Szakolczay Lajos beszélgetése Horváth Elemérrrel)
- 91 Dusa Lajos: Puha léptű; A részeges; Lili keresztelője
- 94 Cróh Gáspár: Az arany ember
- 113 Sturm László: Korfordulók krónikái, megtört virágkor
(Szabó Gyula: A sátán labdája)
- 129 Könyvajánló // Nemeskürty István: Meddig várjunk?; Mi történt velünk?; Magyarok számkivetve

Borító: Jánosi Nikolett. E lapszámunk képanyaga Tolnay Imre művészetébe nyújt betekintést
Galambos Ádám tanulmányát kísérve.

HITEL irodalmi, művészeti és társadalmi folyóirat. MACYAR ÖRÖKSÉG. Örökös tiszteletbeli főszerkesztő: [Csoóri Sándor];
Főszerkesztő: Papp Endre; **Főmunkatárs:** [Ágh István]; **Szerkesztők:** Léka Géza, Nagy Gábor; **Képszerkesztő:** Isó M. Emese;
Nyelvi lektor: Rátkay Ildikó; **A szerkesztőség titkára:** Kovács Nóra; **Borító:** Jánosi Nikolett; **Tördelőszerkesztő:** Bagu László.
Felelős kiadó: a Hitel Könyvkiadó Kft. ügyvezetője. **Kiadó és szerkesztőség:** 1066 Budapest, Nyugati tér 1., Tel.: +36-30-605-7356;
E-mail: hitel@hitelfolyoirat.hu, honlap: www.hitelfolyoirat.hu; **Levelezési cím:** 1381 Budapest, Pf. 1324. Lapunk a Nemzeti Kulturális
Alap, a Magyar Kultúraért Alapítvány és a Petőfi Kulturális Ügynökség támogatásával jelenik meg. „A Hitel folyóirat 2024/1. szám
kiadása” szakmai program megvalósítását 2024. évben a Magyar Művészeti Akadémia támogatta. Előfizethető valamennyi
postán, kézbesítőnél; e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu; fax: (06-1) 303-3440. **Előfizetési díj:** egy évre 9360 Ft, fél évre 4680 Ft.
E-mail: Isó M. Emese (képszerkesztő), iso@hitelfolyoirat.hu; Kovács Nóra (szerkesztőségi titkár), szerk@hitelfolyoirat.hu;
Léka Géza (vers), leka@hitelfolyoirat.hu; Nagy Gábor (kritika, próza), nagy@hitelfolyoirat.hu; Papp Endre (főszerkesztő),
papp@hitelfolyoirat.hu. // Készült a Gyomai Kner Nyomda Zrt.-ben 2025-ben. Felelős vezető: Balla László vezérigazgató.
www.gyomai.kner.hu; ISSN 0238–9908.

Tolnay Imre: Fakított helyek 9., 2019

Mi végre a Nemzeti?

Major Tamás után, síron túl...

Kései válasz Papp Endre kérdésére – tartós köszönettel

KÉSZ A LELTÁR? „Félretolom hát öreg napjaimat, hogy mögöttük égi jelenéseket fedezzek fel, és az örvény mélyéből egy boldogabb vidék harmóniáját halljam felcsendülni” – írta François René de Chateaubriand *Síron túli emlékiratok* című munkájában. Előttünk Major Tamás síron túli emlékmonológja (Major Tamás), melyet az 1985/86-os létvégi nyilatkozat-hajrájában Koltai Tamás mikrofonjába mondott. Majd a kérdező mint szerkesztő húzta, szabta, faragta. Bizonyára a szövegfolyam nyers bántásait közölhetővé vágta, alakította. Sietve fazonírozott, s a lektor, Almási Miklós sem szorította jegyzetelésre, hogy a hibás állítások, valótlan tények ne gyöngítsék, hitelét veszítsék az érdekes gondolatoknak. A sietős igyekezet immár a Mester ellenőrzése nélkül, halála után öt hónappal, szeptemberben Koltai előszavával nyomdába indíthatta az anyagot, hogy '86 karácsonyán könyvesemény legyen.

Szövegárja; tényhibák, méltatlan vádaskodások sodrásában olvasója hiába reméli, miszerint a Távozó a Megbékélés, a Beismerés, a Szeretet, a Tisztázás jegyében hangolja búcsúszimfóniáját. Melyről Gulyás Sándor, az '56-ban emigrált, Bonnban élt színháztörténész tanulmánya szigorú összegzés: „ami a pályatársakhoz való viszonyából kikerekedik, az valami irgalmatlanul keserű happy end. [...] Valami, amit csak így lehet visszaadni: utánam a vízözön. S ez a mindenek fölé emelkedő gögje. Aki a halál előtt áll, kockáztathatja már az efféle gögöt. A vég közeli tudata megengedi, hogy kiszabaduljon minden »kötelező« alól. [...] De ami így keletkezik, az a legvadabb személyeskedés, gyűlölete tárgyainak és személyeknek megnevezése...” (Miért éppen Major? *Kapu*, 1992/10–11.)

GULYÁS SÁNDOR a szövegfolyamot vizsgálja, s olykor Molnár Gál Péter gondolatait is befűzte elemzésébe (*Major Tamás cirkusza*). Major előadásait '56 után Gulyás nem látta, írásaiból, nyilatkozataiból keveset ismert, s egyéb belső értesülésektől is jobbára ment', ám a Mester monológját változatos nézőpontból fejti fel. Okkal mondja alapozásaként: „Major »vallomása« pontosan az ellentéte annak, ami ezt a műfajt igazán jellemzi, aminek lényege az igazságkeresés [...]”

ABLONCZY LÁSZLÓ (1945) a Nemzeti Színház korábbi igazgatója (1991–1999). Legutóbbi kötete: *Tamási Áron sorsjátékai* (2023).

Évtizedek óta elviselhetetlenül nyomja a fiatalságot megismerni akarása, ettől lesz csaknem minden szava görcs. Be is zárja magát, amit aztán revideálásra való képtelenség megátalkodottságát vonja maga után. [...] Ő, aki egész életén át színházi dogmák ellen verekedett, most önmagát állítja oda dogmának. De az, hogy Major megnyilvánulásainak egészéből öngazoló görcs érezhető, elsősorban még a lehetőségét is annak, hogy ez az életvallomása kutatás kiinduló pontjává legyen.”

Nézőpontját Gulyás így összegzi:

1. „Major egész színészkedése a magyar színjátszás cenzúrája.”

2. „mint színházi ember, kiváló színházi és emberi sajátosságok letéteményese. Mindaz, ami a sajátosságokat mozgásba hozza és tartja, maga a pálya, amelyen kifejlenek, Major küldetéstudatából érthető meg.”

3. „magatartása a »politikus« színészé. Olyanoké, akik a jelenben és a jövőben egyszerre élnek. Soha nem fenyegeti veszély, hogy a kimondott vagy a megcselekedett megköti vagy éppen elkötelezi. Major alapsajátossága a szívós rugalmasság. Nincs művészi helyzet, amelyben kiúttalan, mert ha útvesztőbe kerül, kimentti abból egy állandóan mozgásban lévő világszemlélet, amelynek leglelke, fenntartó és létrehozó oka: Major fanatikus hite önmagában.”

Bámulatos bolsevik Keljfeljancsi? Avagy: Karinthy cirkuszának hőse?

Poétikus képzelet. Major a budapesti néma; szava sincs politikai játszmaíró. Arról, miszerint pártos kötelek biztosítékában végezte számait, mutatványait. Amit Gulyás így definiál: „nincs politika, amelyet át ne vészelné, mert ha meg is történik benne, kilábal belőle, mert Midas királya a kommunista üdvözlésnek az önkritikája.”

SZÍNÉSZETE. Major első évtizedének (‘45–‘56) Gulyás közeli szemlélője, mert gyakornokként a Nemzetiben is működött. Találóan írta: „Major minden szerepében organizálja magát. El kell feledtetnie a természetesség hiányát, adottságait sarkítottan végletessé kell hegyeznie: ami ebben az emberi bázisban a színészt teszi, az nála rendkívül vékonypénzű. A penetránsnak kell színészi hatóerővé alakulnia, s ha ez létrejön, akkor tanúi vagyunk jelentős színészi teljesítménynek: Tartuffe-nek, Corbacciónak és Puntilla úrnak. [...] Csak akkor hat, ha csinál valamit.” Klasszikus szerepekben? „Ezekben legtöbbször középszerű, sőt gyakran megesik, hogy megdöbbenően modoros. De az sem hiányzik, hogy amit a szerepekben »csinál«, ellene fordul – s a Macbeth címszerepében a neveltség tárgya lesz.”

Küllemileg is jellemzi Majort: „Testének sovány nyurgasága, a beszédéből hiányzó kellem, minden patetikussal, szavalóval és deklamatorikussal szemben érzett ellenszenvé kialakíthat vele előbb a színpadi gyakorlatban, majd írásaiban nyomon követhető »hitvallást«. Eszerint előbbre való a mozgás, mint a beszéd, lényegesebb a színészből áradó intellektus, mint a szenvedély, s végső soron fontosabb a csak-színház, mint annak darab-játszó irodalmat »üzemeltető« változata.”

Jászai, Ódry, Latinovits színészi természetének ellentéte Major, mondja Gulyás. Nemzeti drámairodalmunk alapművei is ehhez illő tradícióhoz kötődnek:

a Tragédia: „szóra, mint ígére” utal, a *Bánk bán*: „a cselekményre, mint szenvedélyt feltáróra”, a *Csongor és Tünde*: „a játékos bölcseletre épülő színházat” látatja. Major játéka, színészi természete „hadüzenet” a szavaló és a naturalista színjátszásnak, így Gulyás. S itt az egykori „harsányság” kérdéséhez érkeztünk. Gulyás magasabbról tekint alá, mint az '54-es vitázók. Mert nem egyszerűen stíluskérdés vagy a színész alkalmi túlzó kedélye, netán társait ugrató csintalansága, amit Major olykor ideologizált is; a *commedia dell' arte* stílusa. Gulyás: „a legdöntőbb ismérve a Majorban rejlő negatív színész különvalóságának a Sztanyiszlavszkij rendszerrel szemben tanúsított immunitása”.

Ami benne a színész hiánya, azt ő rendezőként kompenzálta. Az ő kivétellessége: szorgalma „zseniális fokon” működik. „Major minden próbára – s ezt szó szerint kell venni – az életét teszi fel. Nincs különbség számára a színpadi »én« és a színpadi »mi« között. Saját belső próbadinamikáját ruhazza át az együttesre.” Gulyás igaza: ami ebből következik: „a kereső, improvizáló előadásteremtés mögött Major legtermékenyebb színházi tulajdonsága húzódik: elnyúlhatatlan, letörhetetlen soha ki nem kezdhető lelkesedése a színpadi munkáért”. Amit Gulyás „próbamegszállottságnak” jellemez. Melynek folyománya, amit a kritikák nyomán is gyakran említettünk: rendezéseinek egyensúlyzavara. Túlrészletezi a próbákat a próbakezdés elején, s az idő szorításában későbbi jeleneteket sietősen folytatja, s gyakran az előadás befejezetlen. S ha nem is általánosítható, való Gulyás azon tétele is, miszerint ebben a rész és egész közötti nehezítő tény: „Majornak mindig többet jelentett a játék, mint az előadás egésze.”

Alap-magatartását jellemezve írja Gulyás: „magyarságtudatának hiánya. Ebben kétségtelenül szerepe van erős, kritikai érzékének is, amely elhatárolja mindattól, ami a Nemzeti Színházban magyarkodás volt, igazi nemzeti tartalom nélkül. [...] Közvetlenül éli meg, hogy becsvágy, rangkórság, sőt még közepszerűség is lehet indító oka annak, hogy a társulat tagjai a hatalom kegyeit keressék és elnyerjék, s ezzel személyüknek is nemzeti érvényt tulajdonítsanak.” Itt a *Vis Major*, amiről Gulyásnak nincs értesülése. Tétéleztek korábban, Major a Kegye okán is hallgatott családi múltjáról, ami emberi-művészi életének irányát és jellemét, tehát geneziséét, öntörténetét döntően deformálta. Oka volt hallgatni, mert újkori ellenálló és kommunista mítoszát látszat-hitelesre kellett szerveznie, mely '45 után torzítja, szűkíti, hamisítja szavait és cselekvésének terepét a Nemzetiben továbbá a hazai színházi életben is. Major a munkásságot nem ismerte, az ő kötődése József Attila versei mellett baráti kapcsolatokra alapozott. Gulyással folytatva, baloldaliságáról: „igen nagy szerepe van színházon belüli talajtalanságának és nagy szakmai elégedetlenségének, annak a sóvárságnak, hogy ez egyszer jobbra fordul”. Igen, jó szimattal sóvárgott, s harcolt is érte. A Jobbra neki: Balra fordult.

Gulyás a '45 utáni Majorról gyökértelenségét így látta: „Megtapasztalhatta ugyanis a kommunista hatalmasok részéről a teljes értékű támasz hiányát, ami csak egyre jobban élezi kisebbségi érzetét, hiszen ő nem tartozott se az alulról

jöttek, se a szovjet hódítók muszkavezető klikkjéhez. Végzetessé az lesz, ami ebből kialakult. Ez a magyarázata ugyanis annak, miért pervertálódik [züllik] igen fejlett alkalmazkodóképessége szervilizmusba. Mert ennek a szervilizmusnak olyan tétje is van, amely – a megértő szándék minden akarata ellenére is – aligha minősíthető másnak, mint árulásnak.”

Nem említi Gulyás, de bizonyos: személyes emlékei nyomán méltatta a korai Major gyakorlatát: „A rendezőből hiányzik a parancsolás szelleme. Ami igen nagy benyomást tett: Major szerénysége. Tud másod-, sőt harmadhegedűs is lenni ott, ahol rang szerint első, érti a nyelvét annak, akin keresztül el akar érni valamit, azonnal lecsap a mozzanatra, amin megakad a szeme, s abból igyekszik »rendezni«, amit a munkatársak a próbán nyújtanak.” Németh Antal iskoláját is járta, a Játékmester szolgálati érzékenysége tűnik elő, hiszen óriásokat rendezett; pontosan tudta az előadás főcsapását; s figyelt Bajorra, Sugárra, Lehotayra, Urayra, Abonyira és a többi nagy játékosra. Javaslatukat, gesztusaikat beépítette s véglegesítette a szerep- és az előadás légkörébe. Ellenben: „Ha nem jelenik meg a színészből az általa elvárt, de tehetsége kapacitásában benne rejlő, igyekszik benne felébreszteni, tudja a módját, kikhez miként közeledjen. [...] Persze mindazok, akik Major próbamódszerét csodálják, dicsérik és példaképnek tekintik, elfelejtkeznek arról, hogy ez a módszer mínuszt lepez: gyakorta felkészületlenget...”, mondjuk inkább: a csak egyoldalú színházi tudását, a csak színészi indíttatás szélsőségét. Mert ez mindig kevés.” Gulyás ítélete: „felkészültsége elégtelen”. Bizonyára a délelőtti próbák lelkes tanúi színpadon és nézőtéren, élők és holtak, tagadják ezt az állítást. Ám ha Major cikkeit olvassuk, a viták ellenfeleinek tényeit ismerjük, kitűnik: szűk hivatkozási körét, tényanyagát virtuózan forgatja, de az összefüggések analízisében könnyen fönnakadt.

Értjük Gulyás szigorát, hiszen a tárgyalt kérdéseknél utaltunk rá: Major írásai, nyilatkozatai a görög színjátszásról, a shakespeare-i idők színházi életéről, Molière „harcairól”, a katarzis avultságáról, az avantgárd színjátszásról szólva olyan téves adatokkal, tényekkel és összefüggésekkel érvelt, amelyek tájékozottságának és ismereteinek hiányosságaira utalt. Másfelől pedig a próbákon, mindennapi megnyilatkozásokban szuggesztív voltában gyakran emlékezetének tévtényeit is igazsággá avatta. Ennek egyik fő oka – Gulyás erről nem írt – Major igazgatói tiszteből távozva mindent-vállaló lett. Egykor politikai, utóbbi pódiumi-szereplési mindent-vállaló. Gellért Endre-i kontroll nélkül. Örökké sietett, rohant, gyakran nem volt ideje készülni, s rögtönzött, de személyének erős sugárzása hitetett. A Hevesitől és Németh Antaltól tanult elemzéseit társadalmasítja, s a gyakorlat edzette és eredetivé avatta. Mert 1945 után ő volt az origó; a kezdet és a vég. Nyugati áramlatokról, irányokról nem beszélt, ő volt az orákulum. Az óvilági tanokat módosította; egykor Eckhard Sándor, Horváth János óráin jól hallotta, de az új világban gond nélkül leszázalékol műveket, személyeket, a költőket, és ideológiává avatta földszintes ötleteit. Amiket bonmot-val virtuóz elmésséggel hitelesnek szuggesztált. Máskor a középkor angol vagy francia élet, politika belviszályát időszerűsítette. Vagyis áthangolta

a bolsevik értelmezések, harcok példázataként. Önkontroll-vesztésig menően is; olykor egy-egy Shakespeare-darabot már napi pártpolitikai eseményjátéknak képzelt és hirdetett, mint történt a Macbeth-tel. Felkenten és magabiztosan emlékezik, de nem olvas eleget.

A hatvanas években több Hevesi Sándor-kötet megjelent, semmi nyoma, hogy reflektálás végett is ismerte, ismerhette volna. Amit Moszkvában, illetve Párizsban látott, azokra hivatkozott, ám a 20. századi kiváló színháziak tanulmányairól, vallomásairól, antológiákról hallgatott. Azokról, melyek a világszínház törekvéseit változatosan és árnyaltan dokumentálják. A közönség rétegzettség, érdeklődési igénye különösebben nem foglalkoztatta; az „új közönség”, „a munkásság”, „a nép”, a „tömeg” kifejezésekkel élt, vagyis a pártzsargonnál többet alig állított, amikor cikkekben, kongresszusi felszólalásokban, nyilatkozataiban a művészet és a kultúra irányaival, a nézőkkel, az előadások fogadtatásával foglalkozott. Hevesivel vagy Németh tudásával összehasonlítva: vékony és szegényes; színházának története benne csak személyes emlékeiből és kocsmai anekdotákból elevenedett meg. Ahogy Egressy Gábor, Jászai Mari írásait, úgy például Csathó Kálmán kétkötetes emlékiratának tényei és gondolatai se tűnnek fel cikkeiben, terjedelmes interjúiban, mely könyvek sajátos és kitűnő krónikái a pre- és a megélt majori időknek.

SÉRTŐDÉSMENTESÉGE dicséretes, ritka tulajdonság, mondja Gulyás. Major 1945 után egy évtizedig szinte sérthetetlen, oly erős a pártos tekintély. Brecht-üdvözítő éveiben s leváltása okán bátorodó kritikát többször szakszerűtlenséggel támadta, de így is igaz Gulyás állítása, miszerint Major „küldetéstudatában” fölülről tekint alá. „Minden kritika, támadás, kirohanás, amely személye, alakításai ellen elhangzott – lehetett az találó vagy melléfogás, baráti vagy ellenséges –, magatartásának egészéből csak a változó közeget érintette. A változatlanban Major egyeduralkodó: öntudatában felette áll az önkritikának. Magát tudja a magyar színház fejlődése motorjának, annak, aki előtte jár kritikuskainak” – így Gulyás. Másként szólva: tudott tűrni, de nem a krisztusi, bibliás értelemben. Hanem önnön, pártvezérelt felsőbbrendűségi tudatában. Mester volta mellett kreált mítoszára alapozott; üzembiztonság vezette, igazát szovjet, később nyugati siker-színháziakkal nyomatékolta. Az ő belső iránytűjét a politikai idő változásában mágnesemberek rezegtették: Sztanyiszlavszkij, Brecht, Mejerhold, de öntörvényű világot, színpadi látomást nem érleltek benne. Gulyás szigorúan, de találóan fogalmaz: „Nem kockáztat, mert nincs mit. Hiányzik lényéből a csak anyagiakon, a csak társadalmi szemléleten túlemelkedő szellem.” Lucifer sokszáz estéjének alakítója művészi voltában: kételymentes. Ahogy Gulyás fogalmazta: „Soha nem merült fel benne – s ha igen, ennek semmi nyoma életművében – a marxizmus hihetősége és komolysága iránti kétely.” Ahogy emlékiratában, úgy színészi, színházi, alkotó művészi voltában magához nem jutott el. A József Attila-i pokoljárás mélységét nem kísértette.

Idézve tovább Gulyást: „Előadásai mindig anyagi és társadalmi fogantatásúak, ezeknek bezárt körök, saját logikájuk s minden »öncélú« szellemiségtől

éles elhatároltságuk van.” Marxizmus és materialista világlátás: művészi és politikai gondolatkarantén. Okkal jellemzi Gulyás: Majorból hiányzik a „belső személyes szabadsága”. Paulay a német meiningenizmusra figyelt, Hevesi a naturalizmus és lélektani színjátszás modernitását szemlélte a világban, Németh Antalt a weimarizmus és az orosz avantgárd indította. „Az idegen hatást a distancia izmosítja” – így Gulyás tétele, s mindhármukban közös: a distancia-tudat, ami a hozományt nemzeti feladattá formálta. Majorban művészi gondolkodását a politikai feladat működtette.

Elsősorban tippimportőr Major; rendezéseinek alapozottsága ideológiai indíttatású. Ahogy a családi hagyományt, úgy a Nemzeti örökséget, múltját a rákosi-révai, illetve a kádár-aczéli politikai táncrend tetszési indexe szerint szidalmazta; illetve tagadta vagy mérsékelten hivatkozott rá. Ideologizált stílusokat váltva futotta távját, a kommunista Brecht harciasságával példálózik, és a kizsákmányolás és a kolonializmus ellen riadózott Budapest belvárosában. Mejerhold cirkusza? Stíluselemek hasznosak, de magát a művészi ág dramaturgiáját tévesen elvszerűsítette. Fogalmát tekintve ironikus realitással konstatálhatjuk: ami a hazai politikai életben és a szovjetizált Kelet-Európában történt, az a kész, végzetes cirkusz. Nem így gondolta persze. Vis Major. Ilyenképpen a marxista művész sajátos valóságértelmezéséhez érkeztünk. „Nemzetünk jövője végérvényesen a szocializmus” – mondta Aczél György elvtárs 1985. március 25-én, pártjának XII. kongresszusán. Major is így élte és gondolta; bár ez időtt már esztendő s exitusával viaskodott. Kis idővel később, Aczél György pártnyugdíjasként szériában nyilatkozta: a rendszer végső omlása 1985-től számítható.

A Vis Major a Szabadság kérdésében tetőzik.

Szovjet-gyarmati sorban éltünk, ami Majornak a Szabadságot jelentette.

Major Tamás élete, sorsa és halála metaforikusan láttató: a bolsevik honévtizedeinek transzvesztita akrobatája. Aki szabadságképzeltetésében, Illyés Gyula örök idejű egy mondata szerinti mutatványos. Játsszótere: „templom, parlament, kánpad: megannyi színpad...”

Elevenítsük fel: játszó társai szóban és írásban mint idézték alakját, munkásságát?

RAKSÁNYI GELLÉRT egyperces futama: „Majornak szinte követhetetlenül sok korszaka volt. Már »americanista« korában [Katolikus Egyetemi Bajtársi Szövetség], amikor sírva imádkozik a Szűzanya oltára előtt (mamájától tudom), majd később latin instruktor korában a legkulturáltabb személlyé válik, nagy humorérzékkel, de rettenetes érzékenységgel. Ez az érzékenység pedig abból adódik, hogy iszonyatos és tiszteletre méltó küzdelmet kellett végrehajtania, hogy mint Horthy protezsáltja eleget tudjon tenni a követelményeknek. Akkoriban a valóság égi másának ábrázolását követelték meg szigorúan. Ő pedig annyira nem tudott bánni sem kellekkel, sem mással. Esetlensége miatt mindig el akart menni, de akkor barátai, Tímár és Juhász József visszatartották. Iszonyú áldozatokat hozott, hogy ne kapjon még önmagától is gellert a színpadon. Élete

végén azért találta meg a helyét annyira a fiatalok között, mert ők nem ismerték szilvafa korából, és örömmel ütött azokon ezáltal, akik ismerték” (*Kutyu*).

KÁLLAI FERENC 1948 tél végén, sikerifjúként érkezett a Nemzetibe: Caldwell-Krikland *Dohányföldek* című darabjában vendégként játszott. Bóta Gábornak így emlékezett: „Major olyan módon fejrallított, hogy ettől megéreztem, mennyire begőzöltem: megaláztatások tömegét éltem át. Volt idő, amikor tényleg úgy jártam-keltem, hogy érezhettem, juj, de sikeres vagyok. De Major ezt az érzést egy életre elintézte bennem. [...] Szerintem pedagógiai okból. Azt mondta nekem egyszer Gobbi előadása után, falatozás közben, hogy »tudod, miért kedvellek én téged? Mert olyan rajongással hallgatod a Major elvtársat«. Ekkor gondolkodni kezdtem, hogy mit csinálok én.” Az első évtized: Major, Gellért és Marton látható egyetértésben dolgozott: megnézték a főpróbát, „elmondták egymásnak véleményüket. Aztán bementek az öltözőkbe is, és ott is elmondták a magukét. Minden évben mindenki munkáját értékelték. Ehhez igazították a kevés fizetésemelést is. Ebben a színházban, amely a szocializmus építésének hangulatából született újjá, és abból a szinte felszólításból, hogy szeressük egymást, az országot, a pártot, a reggeli szemináriumot, indult el a szakma igazi ellenállása. Ki félve, ki komolyan, ki merő ripacsériából és jókedvből tett valamit, de nem véletlenül ekkor született meg az a vicc, hogy mögöttünk a párt, fussunk! A kollektívizmus szülte meg az ügyszeretetet is... Hogy mindenki nívósan képviselje a Nemzeti Színházat, [...] Major dirigálta a politikát is, és meghatározta a színház belső hangulatát. Ő maga is egy nagy epikureus volt. Reneszánsz ember, akitől voltak, akik annyira féltek, hogy betegek lettek tőle, behaltak Majorba. Nem bírták a lényét, irigyelték az állandó élvezetét. Igen nagy befolyással volt a hatalomra. A kommunista ellenállásból is tőkét kovácsolt. Ami azért úgy volt, hogy egyik sarokból a másikba elvitte a röpcédulát. De kétségtelen, volt múltja az illegalitásban. Gobbival együtt. Közösén szerezték a dicsőséget és a bűnt. [...] De közös titkuk volt” (*Kállai*).

ZSOLT ISTVÁN, a Nemzeti főügyelője 1945–1981 között. Koltai magnóleiratát, Major-emlékezését olvasva, mélytudati talányokra utalt: „Még amikor igazgató lett, meg minden egyéb, akkor is csak színész akart lenni, színész minden áron. [...] Ki tudja, hogy miért érezte szükségét, hogy 1986-ban fejtegesse azok képességeit, akiket 1945-ben nem tartott alkalmasnak a Nemzeti Színházi tagságra. Szokatlan ez, mert egy színigazgató soha senkinek nem tartozik megindokolni társulatának összetételét. Listáját csakis a nézők véleménye minősíti – rajonganak színészekért, vagy nem kíváncsiak rájuk. Major ne tudná ezt? Ő, akit még a politikai hatalom is ennyire segített. És mégis, még negyven év után is egyenként részletezi, miért kapott tőle felmondólevelet Abonyi, Uray, Makay Margit, Lehotay, Pethes. Indokai biztosan hibátlanok, de azért eszembe jut ez ügyben ugyancsak érdekelt Balázs Samu véleménye. »Uram, voltunk itt néhányan, akik még emlékeztünk az igazgatóra, mikor még nem volt igazgató, hanem kezdte a pályát mint színész. Azok, akik abból a korból még megvannak, a túlélő tanúk, egy egész generáció – kibírhatatlan teher ilyen ember számára, mint Major.«

Nem is bírta ki őket. Mindjárt az első alkalommal, ahogy erre lehetősége volt. És mit tesz az élet. Vagy inkább: mit tesz ugyanennek az embernek a társulatszervező ereje és a hazardőrnek kijáró szerencse? Lényeg, hogy adva volt a Somlay-generáció, és jött az Őze-korosztály. És jött a közönség, mit érdekelték őket az érvek. A nép csak áradt, ömlött és tombolt mind a két színházban minden este, bármelyik előadásnál, amikor csak jegyhez jutott” (Képes 7, 1987/8).

Szépítő messzeség, mert a szovjet darabokra a katonaság menetelt esténként, továbbá: a munkásbrigádok musz’ műveltségi estéje; és fájdalom: orosz-szovjet viszony jele: de a közönség még a Ványa bácsi korszakos előadására is bajosan szerveződött. A magyar művek sorában a *Lélekbúvár* és a *Tragédia* a hamari tiltásig Esemény; a *Bánk* folytonos újítással és az *Úri muri* változatlanul jegyigényes este; Shakespeare víg- és szomorújátékai, továbbá a *Volpone*, a *Pygmalion* is röpítette a Nemzeti-repertoárt. Óriások dőltek, s döntötték őket. Példázza Zsolt István névsora, s éppen ezért téved is. Az öngyilkos Somlay nemzedékét a Balázs Samu említette „túlélő tanúkat” Major leváltotta, eltessékelt; egy új nemzedék: Kállai, Bessenyei, Sinkovits, Kálmán György, Máthé Erzs, Ferrari Violetta, Berék Kati érkezett. Őze és Törőcsik az ötvenes évek végén, már nem generációs sereglés, hanem személyes és társulati küzdelem, s egy évtized míg jelentős színésszé értek.

Búcsúvallomásáról szólva Zsolt is sorolja Major siker-hiánylistáját. Nem nevesíti a rendezőket, de cím szerint tételez: java Gellért Endre és Marton Endre alkotása. Zsolt: „És vajon ki tudja miért van Monológjában erre annyira kevés utalás. A *Ványa bácsi*, az *Othello*, a *Pygmalion*, *A nők iskolája*, a *Tojás*, az *Úri muri*, a *Glembay*, a *Nosztly fiú*, a *Richárd*, *Az ügynök halála*, a *Cseresnyéskert* – csak kapásból, ízelítőül, ahogy elém ugranak. Micsoda színészek, micsoda szériák! Ahogy éppen ő fogalmaz: „Igaz, élő, nagyszerű színház volt. És vajon miért, hogy Majornak mindebből a fanyalgás maradt? Rossz írók, tehetségtelen, félre-csúszott előadások.” A fanyarság fő oka: nem ő rendezte a felsoroltak javát! Zsolt István sikerlistájából Gellért a *Ványa bácsit*, a *Pygmaliont*, az *Úri murit*, a *Nosztlyt* és a *Cseresnyéskertet* jegyezte; Marton érdeme a *Nők Iskolája*, *Az ügynök halála* és a *Tojás*; Nádasdy Kálmán rangját adta a *III. Richárd* és az *Othello* többszöri felújítása, a *Glembay LTD* pedig Bojan Stupica remeklése. A főügyelő tizenegyes listájából egy félsiker a Majoré: az *Othellót* Nádasdyval társrendezte az első évtizedben. Mélytudatában okkal a fanyalgás.

Vis Major. Nagy társulat, kiváló előadások, s fanyalog, mert színészként és rendezőként mások többet, s nagyobb produkciókkal és teljesítményekkel említhetők. Végösszegzésében, visszatekintve fanyalgássá torzult a Nemzeti igazgatójának dicsősége. Ám a ’45-öt követő években a pokoli munkaforgatagot, előadásokat követő nappali-éjjeli kocsmázások, direktori szobájában a bandázók s a pártszereplések árja légköre romlandónak bizonyult. Zsolt, mint párt-ember is, s nehéz idők világjáró futballbírója, ha jelentést nem is találtunk, amint Szepesi György, bizonyára ő is beszámoló-kötelezett. Így Major könyvéről szólva is óvatos, és nem bonyolódik a politikába. Nincs vitája egykori főnökének

élpártoskodásával. Hogy a Nemzeti tekintélyeként Major elvtársi és szakmai latifundiumává formálta a hazai színházi életet. Elsőrangú eszköze: előimádkozó, ahogy akkor mondták, oly időben, akkor is, amikor, Weöressel szólva: „a történelmi tél itt füttyül immár”. 1945-ben újra gyarmattá lettünk, németből szovjetté vedlettünk. Tapsos esték, s a Rontás beette magát a magyar Thália lelkebe, mindennapjaiba. Zsarnoki időben a színpadi mondatnyi igazságok parlamenti súllyal visszhangoztak. Folytatva Zsolt gondolatát, ahogyan éppen ő fogalmaz: „Igaz, élő színház volt.” Vajon miért, hogy Majornak végül is mind-ebből csak a fanyalgás marad? Rossz írók, tehetségtelen kollégák, félrecsúszott előadások. Társulatteremtő színészeket fanatizáló sátáni erejéből, irányzatokat útnak indító és megtagadó, mindenre azonnal reagáló frenetikus egyéniségéből miért csak arra telik, hogy maradéktalanul Sugár Károlyt dicsérje? Miért Monuchkine, Strehler, Planchon és Chéreau maradtak meg végül is mintaképül? Miért csak az „uralkodását” megelőző és csak azt követő évekre tud igaz örömmel gondolni?

Mély-hallgatása, vízjel gyanánt, átlappangta az életét és munkásságát.

Harcos társa, GOBBI HILDA vallomása momentumokat említ, mint repedezett a Nemzeti együttesének kohéziója. Könyvében néma (*Közben...*). Így egy minisztériumi beszélgetésről készült feljegyzést idézünk; beosztottja által Kende István főosztályvezetőnek íródott (1954. II. 25-én). Vélhető, Kenyeres Ágnes beszélgetett Gobbi-val: „Rendkívül talajtalannak érzi magát, mert minden olyan embert, akiben hitt és becsült, eltüntettek, letartóztatták őket” – így kezdődik a Gobbi hogylétéről szóló jegyzék (PIL 793. fond 29. ő. e. 24 p.). Lehet, Gobbi nevéket is említett, de a párt és ÁVH-ítéletes személyek néven nevezéséről a hivatalnok tartóztatta magát; bizonyos: Kádár, Kállai, Losonczy fogságára és az '53 januárjában „eltüntetett” ÁVÓ-vezérre, Péter Gáborra utalt a csalódott Gobbi. S azonmód direktor-barátjára váltott: „Van, akinek még ma is jobban hisz, mint Major Tamásnak, akit ellenségének tart. Majorral a viszonya rendkívül furcsa, tudja, hogy Major fél tőle, mert sok mindent tud róla, ami Majornak nem kelleme, sőt. Ilyen pl., hogy amikor Déri Sári temetésére gyűjtött, akkor Major maga is adott 200 Ft-ot, mint N. N. (az íven), két héttel később pedig a Szövetségben azzal támadta meg nyilvánosan Várkonyit, hogy polgár, mert adott a gyűjtésre, és külön szól, hogy ezt vegyék jegyzőkönyvbe. Gobbi elmondta, hogy Rajk testi-lelki jóbarátja volt Majornak (neki is, de nem annyira), és mikor megtudta Rajk letartóztatását, csak úgy fricskázta le magáról az ügyet, mint akinek semmi köze nem volt hozzá. Elmondta, hogy Major milyen szadista, milyen aljas játékokat folytat emberekkel, de úgyszólván soha nem fogható meg. Ha Básti és Ferrari elválnak, akkor ez Major láthatatlan munkájának az eredménye lesz, aki ezt régen tervezi. [Valóban elváltak 1955-ben.] Elmondta, hogy Gellért kritikálansága nyilván onnan származik, mert Gellért is fél Major végtelen aljaságától. aki soha nem válogatott módszereiben. Gobbi elmondta, hogy soha őszintén az elmúlt öt évben nem beszéltek Majorral, aki igyekszik is elszakadni a régi társaságától. Így van például Ungvárival [László] is. [...] Major hatalmi

tébolyban szenved, és ezt kiéli olyan formában is, mint pl. Ladomerszky Margit ide-oda rángatása. Amikor kiderült, hogy Justus Pál a megbeszéléseit Ladomerszky Margit lakásán tartotta (nem közölte, honnan tudja), akkor egyszerre csak el kezdte mondani, hogy az addig agyonünnepelt Ladomerszky tehetségtelen, a Nemzetinek tulajdonképpen nincs rá szüksége. Ő és »klikkje« (Vadász Ili, Kovács Alíz stb.) rá sem néztek Ladomerszkyre. Ja, most, hogy fátyol került a dolgokra, visszahívta. Szerepet adni nem tud neki, illetve ha játszik, akkor a mennyekig dicsérik.” Majorban való csalódottsága Gobbi politikai, világnézeti omlásának a jele, s önkritikusan mondja is: „tudja, hogy ő anarchistának van elkönyelve, meg is van rá az ok, mert valóban lehetetlenül viselkedett. E pillanatban nagyon talajtalan, nem tudja kinek mit higgyen, kétségbeesett és meg van ijedve.”

Az idő viharos fordulataiban Gobbi változtatta véleményét; például az '56-os Nemzetiről szóló jelentésében (OSZK Színházi Tár – Gobbi fond 15/9) Majorról mint feltétlen s egyetlen alkalmas vezetőről lelkesedett. Majd a forradalom után úton és kocsmában, filmgyárban, Rádióban és a Nemzeti büféjében változatos és leleményes jelzőkkel méltatta Major emberi és vezetői erkölcsét. Válaszként Major '59-ben postázta elbocsátó szép üzenetét.

KERESZTURY DEZSŐ a hatvanas évadok folyamát így látta: „A másra nevelt közönség tájékozatlanul kapkodta a fejét. Évek következtek, amelyekben a Nemzeti kísérletező színház lett. Ez volt az a pályaszakas, amelyet Molnár Gál Péter említett tanulmányában [*Major Tamás cirkusza*] úgy jellemez, mint egy örökifjú lángelme újjászületésének a korát. A maga szempontjából igaza is van. Csupán azt kell tudnunk, hogy ennek a megújulásnak művei, nagyrészt csak egy jelentős, de magát is agyonhajszoló rendező kellőképpen elő nem készített s következetesen végig nem vitt művei lehettek [...]; ezek is a közönséget és színészeit Szvengáli módjára médiumának tekintő szuggesztív kísérletező improvizációi voltak. De valóban felkavarták a Nemzetiben elláposodó állóvizeket s – miután Major a főiskolán is tanított – a fölnevelődő rendezőnemzedékek becsvágyóbb tagjait is. A Nemzetiből azonban a klasszikus repertoár s a magyar színjátszó hagyomány más színházakba kezdett átköltözni. Az arcélét föladó Nemzeti elvesztette vezető szerepét” (*Árnyak nyomában*).

VÁMOS LÁSZLÓ 1982. augusztus 23-án, a társulat előtt mondott tanulmányértékű évadindító beszédéből: „Major és Marton ketten maradnak, és arról szól az élet, ki a Nemzeti Színház, én vagy te? [...] Gellért halála óta hiányzik az a pedagógus alkatú rendező, aki a színészek technikáját fejleszteni tudja. Majorról felsőfokon lehet művészetet tanulni, de nem mesterséget. [...] Így a Nemzeti Színház fiataljai magukra maradtak, az idősebbek valami hazug »tisztelet« vagy minek nevezzemből alapvető dolgokért nem szólt senki. [...] Későn, de akkor csöstül jött a brechti életmű és ezzel a V-effekt, az elidegenítési effektus. Színészeink, akik eddig Pethes Imre intelmét hallották, miszerint »átélés nélkül a színészet kutyakomédia« – félreértve Brechtet, mint korábban Sztanyiszlavszkijt – azt kutatták a szerepekben a szituációk helyett, hol lehet »kilépni«,

»közölni«, »felmutatni«, »önmagunkat véleményezni«, »csak megmutatni«, »idézőjelbe tenni« stb. ...Színészeink nem szerepeket, helyzeteket próbáltak, hanem egy színészt, aki intellektusa megerőltetésével dolgozik egy szerepen. Hova lettetek Ti régi játszótársak? Ki ez a sok okoskodó savanyú arc? Hova lett a játék öröme, szenvedélye? (*Kritika*, 1982/10-11).

ÓZE LAJOS: „A Szecsuáni jólélek próbáján azt hallom, hogy »Ne gondolkodjon, ne érezzen!« Mit csináljak hát? Aztán elkezdődtek a próbák; a gondolat érzést szült, az érzés gondolatot. Honnan tanulta? – kérdezte Major. »Magától, a főiskolán« – mondtam. Mindenféle teoretizmus hamissághoz vezet. A színészetben ember van. Ember, aki gyűlöl, szeret, ölel. S a dolgunk az, hogy el kell hitetni a szituációt, energiával, szenvedéllyel. [...] Lehetett vele vitatkozni, színészként pedig végtelenül alkalmazkodik a rendezőhöz. Úgy is, hogy fönntartja a tévedés jogát, akkor is megmondja a rendezőnek, kolléga, »Nem értek egyet«. De nem a társulat előtt teszi, hanem megkeresi, és négy szemközt vitatja meg a kérdést. Majornál a színész és a műszak között nem volt különbség. Az a fajta komédiás, hogy ha a műszaknak szólt: »magukat többet sosem akarom látni«, akkor azt pontosan tudták, hogy csak őket akarja látni. Major kemény akaratú, de mindig vágyott a szeretetre is. Sokszor mondják, hogy Major gonosz. Bizony az. Óriási előny, hogy türelmesen gonosz. Nem azonnal vágott vissza a támadásokra, hanem várt. S akkor ütött, amikor az illető már rég elfelejtette cselekedetét, s ilyenkor aztán meglepődött. Ha meggondoljuk, hogy el tudta játszani Illyés *Dózsáját*, s 1956-ban elhangozhatott a Nemzeti színpadán »Föl magyarok, föl egy új reményre...«, s ezt nézte Rákosi Mátyás, és már Major is csak nézte. [Gellért rendezte.] Ilyen pillanatokban már oly érdektelen, hogy a társulaton belül milyen harcok és ellenségeskedések vannak. Már csak az válik kizárólagossá, hogy este héttől fél tízig a színpadon mi történik. Minden más oly kicsiny nappali ügyé zsugorodik. Mert a színház igazi élete sose múlhat azon, hogy ki kire haragszik. Kizárólag az esti játék érvényes” (*Tiszatáj*, 1984/4).

BESSENYEI FERENC monológját Deák Attila jegyezte: „Major és Gellért? Volt-e köztük rivalizálás? Volt, persze, hogy volt. Úgy érzem, hogy amíg harmonikusan dolgoztak együtt, addig kiegészítették egymást. Mert megnézték egymás próbáit. Majornál a kép úgy nézett ki, hogy a keretből kilógott egy láb, egy kéz, egy fej – és akkor jött Gellért, és szépen visszarakta. Gellértnél tökéletes pasztell volt minden. Akkor jön Major, és valamelyik részen megnyújtotta a képet. Esetleg! Nem rombolta szét, csak egy mondatával belepiszkított. Mert Major zseniális volt, csak nem tehetséges! Tehetséges ember az, aki előre megfontolt szándékkal képes alkotni. Ő nem ilyen volt. Előre megfontolt szándékkal semmit sem csinált. Ő abban volt igazán nagy – amit rombolt. Neki csak egyetlen aperçu-je [észrevétele], aforizmája volt. ... Ő képes volt úgy darabot rendezni, hogy nem olvasta el! Nem olvasta! Nekiállt rendezni! Mindig csak úgy beleolvasott; melyik jelenet van mostan...? – ezt tudja mindenki róla. [...] Van egy nagyon szellemes Hont Ferenc aforizma. Hont Ferenc tanított a Főiskolán. A művészet átalakulásáról mondta: »Na, gyerekek, hogyan lesz ebből a nachtkaszlívból

szék?», fogta a baltát és szétverte..., na gyerekek, itt van. Most látjátok? Látjuk. Látjuk. Igen, tanár úr, de hát ez még nem szék! De már nem is nachtkaszli...” – nagyon szellemes. Ez pokoli Tamással is, hogy szét van verve minden! Még semmivé nem alakult, de ezt már eredménynek könyvelik el.

Persze mindenkinek szíve joga másképp látni a dolgot. De mi, akik vele együtt éltünk, nekünk olyan emlékeink vannak róla, hogy bizony, elhagyott mindannyiunkat. Kijátszott mindenkit mindenki ellen, bizonytalanságot teremtett körülöttünk. Jövőtleniséget... Tamásról ma már mindent mondanak. Azok, akik a felszabadulás után együtt dolgoztak vele, azt is el szokták mondani, hogy ő abban volt nagy, amit rombolt! Mindent, mindent rombolt! A tagadásával eljutott a végsőkéig. Hogy átjusson az igenlés, a teremtés szférájába, azt már nem érte meg. Azt is mondják: lehet, hogy ha még tíz évet él, akkor eléri azt, hogy átjut a teremtés szférájába. De életében csak tagadott, és még rosszul is tagadott, mert nem tudta igazán kiválasztani a munkatársait sem. Mindenkit mindenki ellen kijátszott, mindenkit mindenki előtt leégetett. Végül

Major Tamás (1965); forrás: Fortepan/Szalay Zoltán

oda jutott, hogy nem voltak munkatársai. Az Iglódi Pista volt az utolsó munkatársa... Pardon: Székely Gábor, Csiszár Imre nem voltak Major munkatársai, ők tanítványai voltak, akik úgy bántak vele, mint a papával... Iglódi keményebb volt! Ő nem tanítványa, hanem a rendezője volt Majornak. Rendezte őt, és mindig elmondta neki a véleményét... Sokszor megküzdöttek egymással" (Bessenyei Ferenc).

Indulatos, keseredett monológ, Bessenyei kései éveiben gyakran fellobbant, melyben

1. Gellért Endre gondos, törődő művészi, etikai tartásának hiányában panasolta Major romboló voltát. Nemtörődését.

2. Sztanyiszlavszkij másfél évtizedes prófétája hirtelen Brechtre váltott, ezzel színésznek és társulatnak azonnali fordulatot parancsolt. Ami előkészítés híján, személyes és közösségi méretekben alkotáslélektanilag is képtelen diktátumváltás.

3. Tettetársnak tekintette az öreg épület felrobbantási hadműveletében.

4. Tartós főrendezőségének éveiben elvakult brechtiségeben programos bomlasztással Matuskája lett a társulat elleni merényletnek.

5. Rombolt az ideológiájával, mely abban tetőzött, miszerint a szegedi, a pécsi a miskolci színház is nemzeti, amit aztán Kerényi Imre virtuózan odafejlesztett, hogy időszakonként mindig a legjobb előadás színháza neveztesse magát nemzeti-nek. Mélytudati hiúság és téveszme: csak addig volt hiteles Nemzeti, amíg Ő, Major Tamás igazgatta?!

6. S hogy az itthon a Nemzeti fölösleges voltát igazolja, hamis érvekkel, s tájékozatlanul ócsárolta a franciák Molière Házát. 1956-os útján a hagyomány hivatalos éltetőjeként még lelkesen nyilatkozott a Comédie-ről, a hetvenesnyolcvanas években becsmérelte, noha korszakait, működését nem ismerte igazán, s nem látta jelentős előadásait, miként tucatnyi Európában működő nemzeti színháznak sem.

7. Bessenyei rombolás-monológja mélyén lappang egy sebesülés, amelyről nem beszélt, de őt magát emészthette: '56-os szerepének önkritikája, amit idéztünk, Major-erőszakoltan írt (?), nyilatkozott a pártlapba '59 márciusában. Soha nem beszélt kényszer-keservéről, de a történekről „Cyrano”-Harangozó Szilveszternek azonnali jelentett '59. március 18-án: „Bessenyei napok óta egy megírt önkritikát mutogat kollégáinak, melyet szerinte, ha nem ír meg, örökre eltiltják, sőt lehet, megy ő is Széll Jenő [1959-ben elítélt politikus, '56 novemberében egy napig a Magyar Rádió elnöke volt] után, s különben is mondja: »a forradalom süllyedő hajóját már mindenki elhagyta«, nekem mint kapitánynak is jogom van utolsóként menteni az irhámát" (Á.B.T.L M-17376/1).

(Folytatjuk)

(A Major Tamás munkásságáról *Vis Major* címmel készülő monográfia utószava.)

Konrad Sutarski

Talán hamarosan én is hozzád halok

(Może umrę wkrótce i ja)

*Apám, Bogumił Sutarski hadnagy emlékére,
akit 1940-ben Harkovban gyilkoltak meg*

Talán hamarosan én is hozzád halok
ahogy anyám behalt
utánad a várakozásba
ki emleget majd
téged apám utánunk
tán holmi fuvallat
tán a nap kósza sugara
csatlakozik hozzájuk fiam is
tán unokáim kara
a nemzet egésze maga

A bűn lekopik az emlékezet lapjairól
vircsepp módjára
tengerbe enyészik
mondattá porlad
mit történész illet
tanulmánykötetébe
sóhajként szakad fel hazafiak lelkéből
kiknek szerettei szintúgy odavesztek

Az időfeletti viszont örökké emlékszik
az égbekiáltó tömegmészárlásokra
Auschwitzban Katynban Szmolenszkben
égen ragyogó supernovák robbanásai
üstökösök csóvás tűzijátékai
napkitörések pusztító lökeshullámai
kitartóan rázzák tépázzák a kozmoszt
míg e vérrel locsolt föld
vértől lucskos föld marad

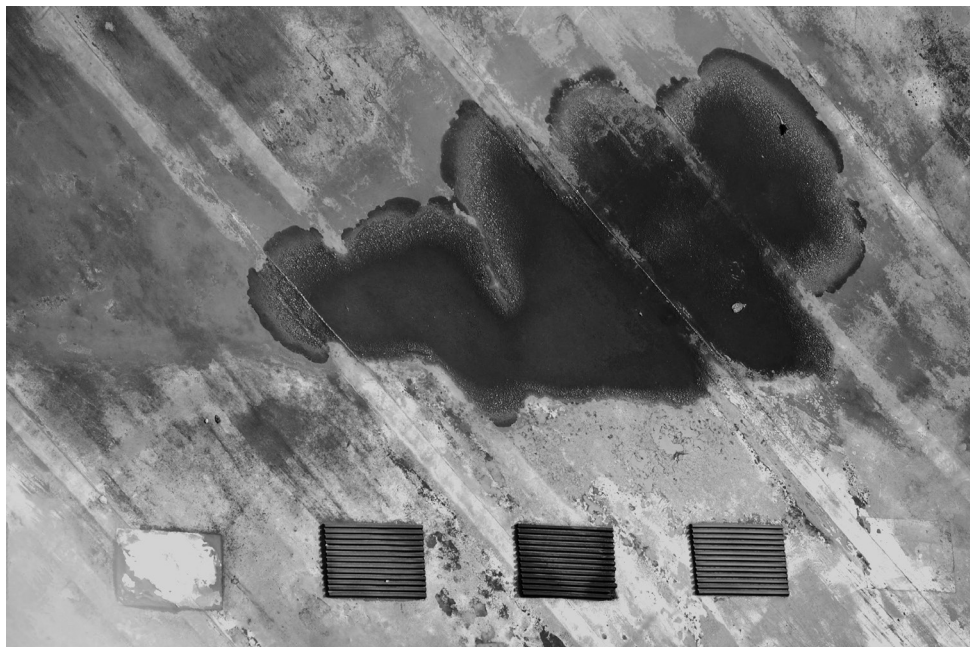
KONRAD SUTARSKI (1934) mérnök, költő, publicista, Poznańban született, 1965 óta él Budapesten.
A Magyarországi Lengyelég Múzeumának és Levéltárának nyugalmazott igazgatója.

A lengyel–magyar barátság

(Przyjaźń Polaków i Węgrów)

Átellenben állunk a folyó két partján
közösségünk hídját építjük
széles a folyó
mély ez a folyó
örvényekkel is teli
de mi hidat húzunk fölé
mert barátságunk szélesebb a folyónál
mélyebb a folyónál
Barátságunk szélte mélysége oly felfoghatatlan
mint gyermek aki születik a férfi és a nő szerelméből
mint a föld létesülése az Úr teremtő akaratából

Fordította Sutarski Szabolcs

Tolnay Imre: Fent-lejt 6, fotó, 2011

Álomhajó – ábrázoló utassal

„Sűrű, sötét az éj” – teljes körülöttem a csend: csak a költő suttogja: „Ne félj”, amikor a sivár indiai puszta kellős közepén váratlanul leáll a taxi. Gyermekarcú fiú ült magabiztosan a kormány mögött, hogy utasát New-Delhibe vigye. Az út kihalt, messze a hallótávolságon kívül apró fények. Szegényes hajlékok lehetnek arra. Merre? Hol járhatunk? Hej, itten puszta aztán igazán a puszta! A taxisfiú – angolul keveset tud – mond valamit az emlékezőnek, és kiszáll, elrohan. Az egyedül maradt férfi feje fölött a félelem hollószárnyai egyre hangosabban suhognak: hová mehetett? Miért hagyott egyedül? Csak nem azért, hogy cimborái távollétében raboljanak ki?

New-Delhi utasoktól nyüzsgő repülőtérén különös akadályba ütközött: az agyondíszített falakon nehezen találta meg a kijáratához vezető irányjelzőt. Az útlevél-ellenőrzéssel és a vámmal gyorsan végzett, a szalag többszöri forgása után a bőröndjét is megtalálta. Meg a kijáratot is, s aztán elámult hányféle ócska taxit kínálgat a vezetője tört angolsággal. Megalkudott egyikükkel, elindultak, s ez után élte át felnőtt kora legszörnyűbb tíz percét. Indiai barátom – aki Calcuttában él – biztosított róla, hogy a taxissal nehéz lesz a repülőtéren megegyeznem a fuvardíjról. És ne riadjak vissza, ha a kocsi nagyon elhasználnak látszik. Alkudjak keményen és következetesen. „Ha ez megtörtént, nyugodtan beülhetsz a kocsiba, biztosan elvisz a szállodába.” Csak nem tévedett? Messze sehol senki, aki megvédhetne. Azt csinálnak velem éhenkórász „erős emberek”, amit akarnak. Forogtak keserű levükben a félelem színváltó hullámai a pesti Vörösmartykutató fejében.

India. Gyerekkorától vágyott rá, hogy eljusson ide. Azaz nem éppen ebbe a csapdába, a fojtogató csendbe, ahol a hollószárnyak egyre növelik szívében a félelmet. Fényes palotákról, a hegyi tó tükrén holdfényben ringatózó csónakról álmodozott. Ám a sötét tovább sűrűsödik, a föl villanó fények távolodnak, s találgatja, honnan figyelhetik? És kik? Vagy nincs itt senki? Csak a hollók? Vagy más fekete madarak. Ismét arra gondol: a férfiak, akik ki fogják nyitni

TAXNER-TÓTH ERNŐ (1935–2025) Széchenyi-díjas irodalomtörténész, professzor emeritus. Kazinczy, Kölcsey, Vörösmarty, Eötvös életművét kutatta.

a kocsit bezárt ajtaját, kést szegeznek a torkának, lefogják, hogy mozdulni se tudjon, aztán a pénzt veszik el, majd az útlevét, s amikor már minden zsebe üres, a csomagjait eltűntek, magára hagyják. Senki nem keresi, senki nem találja meg. Már érzi a vért a torkában, amikor a hindu gépkocsivezető rányitja az ajtót. Mi jöhet még? – Csak egy kanna víz kellett a hűtőbe.

Ahhoz, hogy az emlékidéző eljusson Indiába, meg kellett győznie a múzeumi világszervezet (ICOM) vezetőit, hogy feltétlenül jelen kell lennie a Végrehajtó Bizottság kihelyezett ülésén. Azaz repülőjegyet és szállást kért egy kedves Fülöp-szigeti asszonytól, aki az ilyen ügyeket intézni szokta. Csinos kicsi asszonyka volt, nagydarab német férjjel, aki grafikusként kereste kenyerét, kenyérüket. Ügyintézőként az asszonynak sem volt rossz állása az ICOM-nál. Nagy jóindulattal és utánozhatatlan kedvességgel végezte feladatait. Most is megvette a New-Delhibe, majd Calcuttába szóló és onnan – Bombay érintésével – hazafelé érvényes jegyeket, amelyeket aztán a Vörösmarty téri Malév iroda állított ki. Az utazás mégis némi zavarral kezdődött. Frankfurtban kellett átszállnia az Air India repülőjére, de váratlan nyelvi akadályba ütközött, s éppen német földön, ahol az előző években sokat tartózkodott. Ebben bízva megkérdezte a repülőtéri információs pultnál, hol kell a Neu-Delhibe induló gépre fölszállnia. A hölgy némi utánanézés után közölte, oda innen nincs járat, és azt sem tudja, honnan van. Némi szóváltás után bemutatta érvényes jegyét, s az eligazító diadalmasan kiolvasta a város nevét. Kiderült, hogy a németek nem fordítják le az angol „új” szót, s a magyar „e” hangot „é”-nek hallják és ejtik. Nem volt tehát további akadály, hogy folytassa útját New-Délbe. Európai létére (akinek látszott) a turista osztályon is bőséges ellátásban részesült, bort és más italokat is fölszolgáltak neki.

Az ICOM-ülés nyomtatott programjához szállodalista is tartozott, amelyből a kiküldöttek választhattak. Az éppen kapkodó élete egyik válságában figyelmetlenül futotta át a tájékoztatót, semmi akadályra nem gondolt. Csak hogy annak a tisztviselőnek, aki a szállodák ügyében az ICOM helyi képviselőjével erről egyeztetett, a hivatalos névsorában ő nem szerepelt. Amikor rájött, hogy nem tudja, hová menjen a repülőtérre, beszélt a párizsi ügyintézővel, aki egy listában nem szereplő – jó – hotel nevét és címét adta meg neki, de azt nem említette, hogy szállodafoglalásra nincs engedélye, azt neki kell intéznie. Több elektronikus eligazító levelet kapott a programról, az utazásról, és nagyon készült az útra, de szállodát nem foglalt.

Mindenesetre amikor az ICOM Magyarország elnöke (azaz e sorok írója) megérkezett, a meglehetősen sok üres szobával rendelkező hotelbe, kiderült, neki senki nem foglalt helyet. Osztrák kollégájának – aki egy másik járatral érkezett – több esze vagy nagyobb tapasztalata, főleg pedig saját rendelkezésű pénze volt. Mindent maga intézett. Szobát persze első éjszakára hősünk nehézség nélkül kapott, csak éppen saját költségére, készpénzben fizetve. Szerencsésen felére lealkudott áron, hiszen megérkezésekor hajnal felé járt az idő. Végül az előbbi kaland megrázkódtatása után mégis eljutott abba a szállodába, ahol

nem volt szobafoglalása. Másnap reggel tanácstanul érdeklődött, hol lehet az ICOM-tanácskozás. Mondanom sem kell, arról senki nem hallott. Nem tehetett mást, térképen kiderítette, hol az indiai Nemzeti Múzeum. Gyalog indult el a szálloda előtti végeláthatatlan parkon keresztül. Alig tett néhány lépést, amikor egy rosszul öltözött, furcsa angolsággal gagyogó férfi lépett mellé, és pártfogó szellemben följánlotta neki, nemcsak úti céljához kalauzolja el, de a várost is megmutatja. Természetesen pénzért. Nehezen sikerült tőle megszabadulnia, s jöttek a többiek, egyre olcsóbban.

A párizsi ülésekről jól ismerte az ICOM India elnökét, s tőle remélte gondjai megoldását. Helyette hosszas keresgélés után a Nemzeti Múzeum igazgatóját kerítették elő munkatársai. Kerek arcú, gondosan borotvált arcában kis bajuszt viselő tamil férfi volt, aki Dél-Indiából érkezett a fővárosba, s egészen különleges kiejtéssel beszélt angolul. Nehezen értette meg, hogy került ide, s miért nem helyezték el az ICOM többi munkatársával egy jó szállodában. Végül azonban megszánta, s följánlotta, hogy a következő két éjszakára beköltözhet a vendégszobába. Tudnia kell azonban, hogy az indiai kollégák részére – nagyon egyszerűen, nem európaiaknak – van berendezve. Általában raktárnak használták, s a következő két éjjelre a múzeum vendégszobájában aludhatott. Közepét hatalmas ágy foglalta el, amelynek négy lába egy-egy vizes tartályban állt, hogy a rovarok és bogarak nagyobb részét távol tartsa. Az ágy fölött gyönyörű hegyes szűnyogháló sátor várt a vendégre, akinek az igazgató munkatársa elmagyarázta, hogy lábmosás után mezítláb bújjon rögtön fekvőhelyére, s gondosan eressze le a függönyt, de ne egészen a padlóig. Örömmel vette a szívességet, s útja további részében nem volt szállásgondja, sőt a szokásos napidíját is megkapta, ami bőven fedezte étkezési költségeit.

A vendéglátó indiai ICOM nemzeti bizottság szervezői kitétek magukért: az ülések után városnézésre vitték a társaságot, minden nevezetességet megmutattak. Mivel valamennyi tanácskozáson nem kellett részt vennie, eljutott a Magyar Intézetbe is, sőt a nagykövet ebédre is meghívta. Sajnos egy kicsit túl sokat szivarozott, egyébként úgy élt, mint egy maharadzsa, sok turbános szolgálával. Feleségét az emlékező rég ismerte, az asszony sokszor kapott tőle tolmácsolási és fordítási feladatot. Hálából elvitte egy fűszerbazárba, s kapott jó néhány – eddig soha nem hallott – különlegességet. A szervezők elvitték őket egy csodálatos buszkirándulásra: már az is élmény volt, ahogy a sok megrakott teherautót kerülgették a közlekedési szabályokat nem nagyon ismerő kaotikus forgalomban. Minden nevezetességet megmutattak nekik. Kissé rohanósan (mindenütt sietve) megnézték egynapos kiránduláson az Aranyháromszög világhírű műemlékeit. Akarva-akaratlan magával hozta a megválaszolhatatlan kérdést: miért a világ legszebb építménye a Taj Mahal? Amely persze a hozzá kapcsolódó szerelmi történettel együtt méltán világhírű.

Negyednap tovább repült a társaság Calcuttába (1300 km, kb. két óra), ahol hősünket egy ősi – diákszállóként is működő – kolostorban helyezték el. Másnap hajnalban a szobaszerviz ébresztette. Egy kanna teát, csészét és néhány apró-

süteményt hozott. Ilyen korán van itt reggeli? – kérdezte, de gyorsan tisztázódott, hogy ez még csak „bed-tea”, a reggeli később van az étteremben. Az éjszakák jók voltak, a városközpont viszont elég messze, de azért spórolás szokása szerint gyalog járt be és haza. (Bed-tea fogyasztása rendes otthoni szokásává vált. Anglián – és az USA-n – kívül azonban nem nagyon ismerik, csak Indiában.) Calcuttában (ma: Kolkata) a kolostori reggelit egy nagy étteremben – önkiszolgáló rendszerben – kapták: mindenféle indiai gezemécét és néhány péksüteményt tettek a tálcájára. Sokat. Egészen más volt, mint a hazai, de ízletes és laktató. Az étkezők nagy része fiúkból állt, meg idősebbekből. Többen indiai, afrikai és talán óceániai lebernyeget viseltek. Nincs olyan bőrszín vagy emberfaj, amelyet nem látott közöttük. Három éjszakát töltött a calcuttai kolostorban. Nem kellett sietnie, a megbeszélések többségén nem vett részt, inkább az Utazó kíváncsiságával járta várost. A házak többségét még a gyarmatosítók építették, s azóta bizony nagyon lerobbantak. Épültek ugyan a középrétegeknek korszerűbb és kissé jobb állapotú bérházak, de mindenütt érezni a trópusi éghajlat romboló következményeit. No meg a nyomor elképesztő méretét. Az, amire e sorok írásakor a világsajtó gyakran utal, India gyors fejlődése (és korszerűsödése) legföljebb a múzeumi technikában volt észlelhető. Nemcsak az emberi történelem számos különleges tárgyi emlékével találkozhattunk, de azt is tapasztaltuk, hogy szakemberek többsége Angliában (néhányan az USA-ban) végezte tanulmányait vagy annak egy részét. Még sem lettek európaiak, s nemcsak bőrszínük miatt, hanem azért sem, mert ahogy megszólaltak, azt kellett tudomásul venni, hogy angolul igen különös nyelvtani szabályok szerint beszélnek. A vezetőség rendelkezésére álló tolmácsoknak volt dolguk, noha az indiai kollégák néha elszánták magukat, s gondot fordítottak rá, hogy vendégeik is értsék őket. Az Indiai Köztársaság hivatalos nyelve az angol volt (most 22 hivatalos nyelv van), amelyet tízmilliószám használtak nem hindu anyanyelvűek. Találkozott például egy múzeumvezetővel, aki öt különböző államban szolgált, s a helyi nyelvet mindenütt jól meg kellett tanulnia – a sajátján és az angolon kívül. Hogy abba már ne bonyolódjak: aki Indiában angolul beszél, alapvetően nem az Oxford-Cambridge „basic”-jét tanulta skóttól, írtól, walesitől esetleg londonitól.

India a második világháború után, 1947-ben nyerte el függetlenségét, s abban, ami az idegen érdeklődőnek megmutatta magát, legalább három – eltérő – életfelfogás különült el. Nem annyira a nyelv és a vallás alapján, inkább a gazdagság, a jólét és a nincstelenség között tátongó szakadékok jelzéseként. Ahol távolabbról nem, közelebről ott is mindenütt látszott, hogy a lakosság inkább kerülgeti a szemetet és törmeléket, mint eltakarítaná. Mindenütt rengetegen kínálgatták eladó portékájukat, s közējük vegyültek – nagy számban – a kigyóbüvölők és mutatványosok. Előzetesen soha nem kértek pénzt, utólag igyekeztek néhány fillérhez hozzájutni. A rendőrök is meg-megjelentek, és ahogy a britektől tanulták, lóbálták a gumibotjaikat, de a zajongásokba többnyire csak akkor avatkoztak be, ha már vér is folyt. Holttestekkel majd mindenütt találkozhatunk,

azokat este szedik össze a köztisztaságiak. Mindenütt nyüzsgés és zaj vette körül a magányosan sétálgató vagy valahová – no, azért a melegben nem különösebben – igyekvő magyar muzeológust. Egy virágokkal túldíszített hindu templom kertjében hatalmas sokaság vette körül az egyik kígyóbűvölőt, hősünk azonban nem tudta kivárni a bonyolult mutatvány végét. A kézen állókat, bukfencezőket, szaltózókat, tűznyelőket szinte kizárólag ráérő (munkaképes) férfiak bámulták. Mindez persze nagyon érdekelte, ilyet máshol (Delhiben sem) látott. Rájött, három napig a város egyik izgalmas és legjellegzetesebb negyedén ment át. Felszállhatott volna a mindig zsúfolt villamosra is, ha – mint kisfiúként – fölcsimpaszkodik valamelyik nyitott ajtó korlátjára vagy az ütközőkre. De élvezte a folyton változó látványt, s minden alkalommal más utcákat választott. Csak arra kellett vigyáznia, hogy villamosok (és vezetőik) irányát követni tudja, mert kolostoránál volt a végállomásuk, s azt nem lett volna szerencsés elkerülni. Bizonyára millió útbaigazítóra találna, akik nem is tudnának meg-egyezni, hogy merre küldjék.

A negyvenfokos melegben nehezen kikerülhető csábítás volt a sok árus kínálta narancs- és ananászlé. Az Orisza államban tett kirándulásuk első napján aztán az egyik kollégánő nem tudott ellenállni a jégben úszó kókuszdiónak. Az eladó nagy késével, egyetlen mozdulattal levágta a gyümölcs tetejét, piszkos kezével szívószálat nyomott bele. Más hölgyek is vették e kísérlethez a bátorságot, s hősünk sem akart lemaradni tőlük, noha biztosra vette a hasmenést. Nem lett semmi baja, és nagyszerű volt. Hasmenést majd a méregdrága bombay-i luxusszálloda éttermében sikerült beszereznie. (Pedig ott a padló nincs tele bogarakkal, mint más vendéglátóhelyeken.) Mivel az étkezés napjára szólt a repülőjegye, a gép nyelte el a következmények egy részét, s még Zürichbe érkezve is rosszul volt az ételmérgeztől.

Calcuttában jól tartották, s nemcsak a helyi múzeumban fölszolgált „löncsökön” vehetett részt, de a többi vendéggel együtt őt is megvacsoráztatták két jó vendéglőben is. (Sajnos az ennivaló többnyire ott európaias szendvics volt, igazi pakarát a múzeumi értekezletek szünetében csak egyszer kóstolhatott.) A „kihelyezett ülés” egyik napirendi pontja volt a következőt követő második „Generalassembly” megrendezésére tett közös Bécs–Budapest javaslat megismerése. Nyolcvankilencben ennek volt bizonyos érdekessége, hisz egy nyugati és egy keleti ország együttműködését ígerte. Ha a calcuttai ülésen nem is, Párizsban a Végrehajtó Bizottság ülésén többen tudták, hogy a maga nemében Bécs és Budapest szép és érdekes városok, jók a múzeumok, ezért ott még nem csupán a két előterjesztő érvelt múzeumszakmai szempontokkal. A vendéglátókat az egész nem érdekelte: a nagy rendezvény úgyis Európában lesz. A kissé egyoldalú megbeszélésről természetesen igen gondosan fogalmazott jegyzőkönyv készült – nélkülünk, az irodában. A gondosság oka – nehezen kivehetően – látszott is a főtitkárnő és az elnök arcán, csak éppen gondosan álcázott üzenetét nem akartuk megérteni, mert hittünk a lehetőség nyitottságában. A főtitkár és köre azonban már pontosan tudhatta, hogy Stavanger – a gazdag olajváros –

anyagi ajánlatával mi nem versenyezhetünk. A takarékos (és turizmusból sok bevételhez jutó) Ausztria meg a szegény, gazdasági válság mélységén vergődő Magyarország. Ráadásul még a saját kormányzati szerveit, valamint a két várost is meg kellett volna győznünk. Komoly érvünk csak az volt, hogy Bécs és Budapest közel van egymáshoz, a kettős rendezés gondjai megoldhatók. (De ezért az ICOM-adminisztráció nem lelkesedett: jaj, kétszer kell csomagolni!) Döntésre persze nem is gondolhattunk, az nem erre a testületre tartozott, de kétség és remény között töprengtünk a lehetőségeinken. Mindenesetre meghívtuk helyszíni szemlére az ICOM vezetőit, akik ezt el is fogadták.

Ezt mintegy előre látva, az indiai ICOM Nemzeti Bizottság elnöke följajánlotta, mi („vendégek”) is vegyünk részt azon a meglepetéskiránduláson, amelyet ő az ICOM erre vállalkozó munkatársainak szervezett. Nagyok persze nem értek rá kirándulni, de a titkárság néhány munkatársa, egy éppen ott lebzselő francia, svéd és amerikai kolléga velem együtt örömmel vállalkozott a három napos útra. Meg is szervezték, a lehető legkedvezőbb anyagi ajánlatokkal, amelyek csak nekem okoztak gondot, de végül – egy kisebb kölcsönrel kiegészítve – ki tudtam fizetni. Orisza saját nyelvén beszélő (negyvenmilliós) állam. Noha vannak nagyvárosai (amiről máshol már írtam), egészen más, mint a három másik megapolis: ez az igazi India – ajánlották a szervezők Calcuttaból, ahol belekóstoltunk India fűszer- és izzadságszagú mindennapjaiba. A hatalmas ország egy még „igazibb” tagországába vonatoztunk: hogy munka közben lásunk bivalyfogatokat és faekéket. Orisza államban a turista egyszerre szembe-sül az ott lakó nép rommá vált építészeti csodáival, a modern városok Indiájával és a Csendes-óceán fenséges látványával. Többet és izgalmasabbat láttunk, mint reméltem. S még úszhattam is a gyarmatosító britek egykori klubja előtt az óriási hullámokat vető óceánban.

E sorok öreg írója azon töpreng, milyen meteorológus lenne? A politikai széljárás fordulatát bizony nem látta előre. Azt persze igen, hogy minden ICOM-szereplésének lejár a határideje. India végtelen távlati és feledhetetlen élményei következményeként pedig végleg elege lett az irodalmi múzeum – szűknek érzett – mindennapjaiból. De az országos politikában alapvető változásra semmi reményt nem látott. Tudott ellenzéki találkozásokról, olvasott ellenmondásoktól hemzseggő nyilatkozatokat, időnként együtt ebédelt Szabad György tanár úrral, aki tele volt reménnyel és aggodalommal. Az emlékező olyan lényeges dolgokról nem tudott, hogy a kiváltságosok aránylag széles köre jelentős vagyontokat vitt ki az országból, mentett külföldre. Erre neki semmilyen lehetősége nem volt, eszébe se jutott. Sok embert ismert az emigrációból, tudta, fontos kapcsolataik vannak a Nyugat szellemi világával, politikusaival és gazdag vállalkozóikkal. Azzal is tisztában volt, hogy ott (és még Indiában is) a jövedelmek messze meghaladják a hazaiakat. De mit kezdjen e tudás darabkáival? Itthon jórészt azokat ismerte, akik kegyeltjei voltak a pártnak, de hozzá hasonlóan nem ismerték föl az új lehetőségeket. És ismerte nagy számban az álmodozókat,

akik nagy hangerővel léptek föl megvalósíthatatlan eszmék és célok mellett. Azt viszont raktárosként korán megtanulta, hogy a nehéz zsákokat valakinek helyükre kell vinni; hogy a csípős söt keserves erőfeszítéssel ki kell lapátolni a vagonból, hogy zsákokba lehessen tölteni. És még a zsákhordásnak is van technikája, amelyet csak gyakorlatban lehet elsajátítani. Nagymamám ételreceptjeiben van egy titokzatos szó: „gondolomformán tegyél bele ezt-azt”. De ő vajon mennyit gondolt? Hogyan csinálta, hogy a süti finom legyen. Mi pedig végeztük a magunk dolgát úgy, ahogy megszoktuk, odatettük a zsákot, ahová a párt kijelölte. Akkor is, ha ezzel közvetlen főnökünk sem értett egyet, de alávetettük magunkat a „magasabb szempontoknak”. Öreg barátaink, akik már nem éltek, máshogyan is tudták, mi a dolguk. Gyönyörű gondolat, hogy le kell váltani a korábbi – rossz – vezetőket, de ki ismeri a jobbakat? Felületes ismeret alapján jót és rosszat egyaránt feltételezhetünk, de bizony az Antall- (majd Boross-) kormány megfélemlített szellemi hátországa nem bővelkedett közigazgatási gyakorlattal rendelkező hívekben. Ő sem ment el Lakitelekre, nem lépett be az MDF-be, mert nem tudta eldönteni a sokféle elképzelésből melyik lehet működőképes. Nem ment, mert Antall Jóska megválasztása előtt (részben utána is) az MDF vezetősége tele volt számára teljesen elfogadhatatlan emberekkel. A kereszténydemokrata zárkózottság falán csak kopogtatott, a FIDESZ-ről alig tudott. Tetszett fiatalosságuk, de a Rajk Kollégium nevéől visszaborzadt. Azért mégis azt tanácsolta fiatal tanítványainak: „Hallgass a szívedre...” (Tudják a folytatást: „Szavazz a Fideszre!”)

Úgy vélte, a lakosság gondolkodásának – és magatartásának – kellene változnia, de az hosszú, nehéz és ellentmondásos folyamat. Azért kell, hogy legyenek, akik meg mernek szólalni, és meggyőzően kimondják, miért érdemes fáradozni. Hősünk szorgalmasan írta az újságokba publikációit a „polgári Magyarország” mellett érvelve. Mert a polgár másként gondolkodik, mint a marxista; a szabadság úgy fontos neki, hogy ismeri korlátait, és betartja szabályait.

A történet elbeszélője negyven évig lakott a Széchenyi utcában: onnan a Margitszigetre és a Csasziba a Kossuth téren át vezetett az útja. Ki tudja, hányszor ment el a Parlament előtt? Egy kora nyári napon aztán egyszer csak a díszes épületben találta magát, ahol a köztársaság elnöke – Göncz Árpád – egyetemi tanári kinevezéseket adott át. Neki is. Visszagondolva erre az eseményre, most is eltölti valami furcsa forráság, amely akkor a feleségéből sugárzott. Judit legnagyobb álma valósult meg: abból a suta, mindenben bizonytalan, még táncolni sem tudó fiúból, akivel majd negyedévszázada összeházasodott, végre lett valaki. Értsd: Valaki. Így most már ő sem egy senkinek, hanem a Kossuth Lajos Tudományegyetem professzorának a felesége. Az öregember ugyan teljesen bizonytalan abban, mit jelent Valakinek lenni, de Judit úgy érezte, ő tudja.

A kanizsai iskolapadban kigúnyolt fiúcska elérte, amiről sokat álmodott: új és érdekesebb munka várt rá. Óriási kihívás. Elképzelni sem tudta, mit kezd

- már nem egészen fiatalon - új feladatkörében. Debrecenről sokat olvasott ugyan, de alig ismert ott valakit. Új kollégái közül néhányal még a köztársasági elnök fogadásán megismerkedett, a többivel a magyar irodalmi intézetben találkozott először. Többségük - és nemcsak az intézetet vezető Tamás Attila, doktori vitájának egyik részvevője - sokkal elismertebb volt nála. Nemcsak Debrecenben, de országosan is: Bitskey Pista, Imre Laci, Görömbei András, Márkus Béla, de még a fiatal Debreczeni Attila is jól ismert kutató volt már a szakmában. Az egyetemen kívüli világban szerzett ismereteire és sokoldalú tapasztalataira építette magabiztosságát - kezdetben nem sok sikerrel. Azok, akik diplomájuk megszerzése után tanársegédként kezdtek, gyanakodva néztek, mint aki meglopja őket legalább egy előléptetési lehetőséggel. Ide cseppentett elődei közül egyik sem illeszkedett közéjük. „Na, na” - szolt közbe a Múzsza. „Barta Jánost Pestről számúzték ide, de ott született Tamás Attila is, aki Szegedről jött át... Ne bonyolódj ebbe...”

Más lapra tartozik, hogy hősünk is igyekezett debreceni szellemben viselkedni és tanítani. Baráti rangra emelkedett Lipták András rektornál, majd Abádi Nagy Zoltánnál, s rendszeres vacsoravendége volt a matematikus Győry Kálmánnak, ahol több kiváló kollégával találkozhatott. Intézete munkatársainak többsége huszonéves korától tanított, tudta a dolgát. Kollégái az egyetemen mindenkit ismertek, akármí jött közbe, tudták miért, hová és kihez kell fordulni. Válságos pillanatokban ez különös fontosságot kapott, mondjuk akkor, amikor - rektorhelyettesként - felére kellett csökkenteni az Egyetemi Kiadó költségvetését, s ez fájdalmasan érintette egyik nagyra becsült munkatársa feleségét. S az asszonyra az a jellemző, hogy azon az áron mentette meg egyik szerkesztője állását, hogy lemondott fele fizetéséről.

Három évig voltam az egyetemi munka mellett a Kossuth Egyetem rektorhelyettese. E megbízás is életem meglepetései közé tartozik. Először elhárítottam volna az új feladatot: Debrecen messze van Budapeستől. A válasz ennyi volt: ugyanolyan távolságra van, mint Budapest Debrecen-től. Több kollégám győzködött, ha már befogadtak, ezt is vállalnom kell. Szép lassan az is kiderült, hogy akik közülük eljutott már a megbízás szakmai előfeltételének teljesítéséig, az új rektorral nem akartak együttműködni. Következő alkalommal maga a rektor ajánlotta föl a megbízatást azzal, tud róla, hogy vezető tisztviselő voltam az Antall-kormány szolgálatában, azaz szemben álltam az ő szocialista meggyőződésével, de most hasznosítsam tapasztalataimat az egyetem, főleg a még gyermekcipőben járó egyetemi doktorképzés érdekében. Végül kis többséggel megválasztottak, s a doktori képzés valóban sok gondot okozott. Hozzám tartozott a gazdasági ügyek ellenőrzése, amivel nem is tudtunk a korabeli viszonyok között megbirkózni. (Ez volt az új kormány talán legsikeresebb intézkedése, amivel az egyetem minden munkatársa - és a hallgatóság jó része egyetértett. Persze olyan is akadt, akinek korábbi doktorátusát nem ismerték el kandidátusi fokozatnak.) Erre az időre esik, hogy az egyetemi doktorképzés szerkezete nem bizonyult életképesnek. Újra kellett az egészet gondolni, és a sok

személyi érdeket sértő átszervezést ki kellett dolgozni. Ez persze nemcsak egyetemi feladat volt, de az Országos Doktori Tanács alelnökeként részt vettem az új koncepció kidolgozásban. (A tanár személyéhez kapcsolódó képzést az iskolák létesítése váltotta föl.)

Negyedévenként a korábbi rektorokból álló tanácsadó testület megkapta az időszerű pénzügyi adatokat, de azokban – kiindulópontként – mindig más számok szerepeltek. Kisebb csodának látom utólag, hogy a pénzügyi botrányokat elkerültük. Befogadtak? Jó néhány kollégával őszinte baráti viszonyba kerültem, akik közül többen vacsorákra és más összejövetelekre is meghívtak. Sajnos ezeket soha nem tudtam viszonzni. De ez is hozzájárult, hogy már nemcsak jól éreztem magam, de életem csúcspontjára jutottam.

Az emlékezőnek első tanévében kevés órája volt Debrecenben, amit heti egy napon teljesíteni tudott. Szerencsére 1994. szeptember végétől ez megváltozott, s jóval több időt kellett töltenie a cívisvárosban. Hamarosan IC vonatokkal utazhatott. (Eleinte átalakított gyorsvonati kocsikkal, aztán sokkal kényelmesebb újakat állítottak be a debreceni járatra, ami legalább Nyíregyházáig, esetleg Záhonyig közlekedett. Az emlékező korán indult, későn érkezett haza. Szolnoknál megnézte a Tiszát, amely őt mindig elvarázsolta. Más érdekesség is akadt: például a sínek mellett legelő libák sokasága, amelyek azóta már eltűntek a tájból, amely ezzel szegényebb lett. Soha nem felejtí el azt a napot, amikor lekéste a tervezett járatot, s a következővel indult haza. Az viszont nem sokkal Szajol előtt a nyílt pályán megállt, s igen sokáig nem mozdult. Nem tudták, miért. 1994. december 4-én ugyanis 31 halálos áldozattal járó vasúti katasztrófa történt a szajoli állomáson. Hosszú várakozás után az épségben maradt vonat visszatolatott, s nagy kerülővel – több óra késéssel meg is érkezett Budapestre. A késésről és annak okáról utasok persze semmi tájékoztatást nem kaptak, még a kalauzok is eltűntek, s a baleset nagyságrendje talán csak Budapesten derült ki, de a részletek akkor is homályban maradtak. Hogy mitől volt fülkéjében kivételesen jól hangulat, azt ma sem tudja. Talán lelkük mélyén azt érezték, hogy milyen szerencsések, hogy nem az előző járattal utaztak. Az emlékező jókedvűen lépett be késő este pesti lakásába, ahol kisírt szemű család tagjai fogadták. Még az anyósa is ott volt, mert a rádió és tévé hírei – a szokásos túlzásokkal – a valóságnál is borzasztóbbnak állították be a balesetet. Felesége meg volt róla győződve, hogy élve aznap reggel búcsúzott el tőle utoljára. A vonatkozás – ahogy ez mai napig általános Magyarországon – tömérdek késéssel járt. Különösen a Budapest–Nyíregyháza közti vágányok több éves felújítási munkája alatt. Professzor kollégái jó része felszálláskor nem a számozott helyére ült be, hanem a roppant népszerű étkezőbe. Őt csak ritkán csábították maguk közé. A legemlékezetesebb ezek közül az volt, amikor Debrecenből két szocialista parlamenti képviselővel utazott, akik egész úton Magyar Bálintot gyalázták egy akkor beterveztett felösoktatási törvény miatt. Másnap viszont alázatosan megszavazták azt. Egy másik ilyen eset a Farkasréti Temetőben történt vele, amikor találkozott egy régen pártalkalmazott ismerősével, aki szintén

szocialista képviselő volt. Barátja sírjánál megesküdtött, hogy egy másik vitatott törvényt sem ő, sem frakciója nem fog soha megszavazni, ugyancsak régi munkásmozgalmi harcos volt. Másnap látta az újságban, hogy esküszegő lett. Fiatalok kedvéért hadd tegyem hozzá, hogy az MSZMP egyes tagjai sokszor nagyhangúan puffogtattak nemzeti jelszavakat, aztán mindig és minden fenntartás nélkül lefeküdtek az SZDSZ-nek. Aki bennük bízott vagy reménykedett, csaldódhatott, noha magánéletben kedves, segítőkész és igen barátságos kollégák voltak.

A kilencvenes évek elején rengeteg diákot vettek fel a magyar szak egy-egy évfolyamára. A diktatúra tantermi légkörét könnyen és gyorsan kiszorította az „áldott szabadság”. Elterjedt – sokszor tanárokon keresztül –, hogy előadásokra nem kötelező járni, a hiányzásoknak nincs következménye. A hallgató dönt: érdeklie az óra vagy sem. Soha nem találtam meg azt a hatóságot, amely ezt kimondta volna, csak a hírhedt katalógusokat tiltották meg. Ennek következtében az első órán a hallgatók többsége csak aláírta a leckekönyvét, majd elrohant, és a vizsgákig nem jelentkezett. Maradt évfolyamonként 5-10 százalék (nagyreszt lány) hallgató, akik közül sokan egész órán jegyzeteltek. Azt sem tudtam meg soha, hogy mit, mert az előadásokon szereplő anyag vizsgai visszakerdezését – valaki valahol – megtiltotta. Annyi volt megengedett, hogy szemináriumi jellegű foglalkozáson csak az azokon megjelentek kaphattak osztályzatot végzett munkájukra. A tanulmányi fegyelem igen föllazult, s számos kollégámmal ellentétben nem vagyok róla meggyőződve, hogy ez csak a hallgatói önkormányzat „túlhatalmának” a következménye. A tananyag és a vizsgakövetelmények egyre csak rövidültek. Össze is tűztem egy tekintélyes kollégával, amikor elégtelennek minősítettem annak a hallgatónak a teljesítményét, aki felkészülés közben biztosított alapos jártasságáról a vizsgakérdés témájában (Vörösmarty költészete), aztán egyetlen vers sem jutott az eszébe. Néhány évvel később a Kölcsey Társaság ünnepeén egy elegáns iskolaigazgató asszony megkérdezte, emlékszem-e rá. Hallgatóként húsz kilóval könnyebb volt (és tíz évvel fiatalabb). Szaktanárok hiányában diploma nélkül tanított évek óta, amikor beiratkozott a levelező tagozatra. Emlékeztem egyik szigorlatára – és ő is. Semmit nem tudott Petőfiről szóló kérdésekre válaszolni, csak a forradalmi frázisokat ismételtette. Mégis elégségest adtam neki, mivel ekkor várta (láthatóan hamarosan) első gyermekét. Utólag is hálásan köszönte, de azért jószívűségem helyességéről nem voltam egészen meggyőződve. Mit csináltam rosszabbul kollégáimnál? Nem tudom. Mindenesetre ők rutinosabban – és egyben lemondóbban – bírálták el hallgatóikat. E mozaikba még két kép illik. Egy feltűnően tájékozott lánynyal fordult elő, hogy valamilyen vizsgára ostoba marxista frázisokból álló dolgozatot adott be. Más valakinél talán csak elégtelent adok rá, tőle megkérdeztem, honnan vette sokszorosán elavult ismereteit. Erre behozta középiskolai jegyzetét, s kiderült, hogy az ostobaságokat középiskolai tanára diktálta le.

Viták sorát lobbantva jelent meg az egyetemi életben a Hallgatói Önkormányzat. Az emlékidőző tanárkollégái különbözőképpen viszonyultak hozzájuk,

ahogy ők is nagyon sokfélék voltak, de többségük nem tartozott a kiválóan vizsgázók közé. Néhányan azzal gyanúsították őket, hogy jogtalan előnyök ígéretéért ellenszenves rektort segítettek az egyetem élére. Miközben a diákok fontos jogokért harcoltak, olyasmibe is beleszóltak, ami nem tartozott rájuk. Rektorhelyettesként jól kijöttem velük. Amikor e tisztséget elnyertem, az érdektelen egyetemi újságot ezért fizetett újságíró szerkesztette. Megalkudtam az önkormányzattal, hogy átveszik a lapot minden gondjával saját költségvetésük terhére. Felelnek a tartalmáért, s minden fontosabb hírt közreadnak. Büszke vagyok rá, hogy a lap évek során olvasottabb, érdekesebb, színesebb és igényesebb kivitelű lett. Hozzáteszem, hogy pénzügyeiktől óvatosan távpartottam magam, így nem tudom, miből gazdálkodták ki a drágább kivitel nyomdaköltségét. Erről jut eszembe, hogy egyik vezetőjük tanácsomat kérte a hallgatóknak életbevágóan fontos ösztöndíjak és más juttatások odaítélésének szempontjairól. Kiderült, hogy eltartóik jövedelmének fölmérésével kapcsolatban teljes a bizonytalanság. Azoknak az éveknek egyik jellegzetessége volt a „fekete” jövedelmek jelentős aránya. A hivatalosan roppant alacsony bevételeket kimutatók egy feltűnően nagy részéről derült ki, hogy nagyon jól élnek, hazai viszonyok között gazdagnak számítanak. Sajnos a hallgatóknak ez a nemzedéke az ügyeskedés szellemében úgy nőtt föl, hogy az adóelkerüléstől kezdve a költségvetés megrövidítésének számtalan változatát elismerésre méltó tettnek (és magától értetődőnek) tartja.

A Pestről érkezett tanár éppen csak találkozgatott első munkaszobájában kollégáival, akik miután megtartották óráikat, rohantak – jó esetben kutatni, vagy más fontos ügyet intézni. Igaz, az első évben – minisztériumi munkája miatt – ő is csak félállásban volt tanár, s – ahogy már említettem – heti egy-egy napot töltött csak Debrecenben. Szerencséjére a második szabad választáson nyertes Horn-kormány hamar megszüntette munkaviszonyát, s ettől kezdve Debrecen volt az egyetlen munkahelye. Feladata meg annyira földuzzadt, hogy gyakran heti három nap sem volt elég elvégzéséhez. A városban töltött éjszakákra egy kollégiumban kapott szállást. Új beosztása miatt másik munkaszobába került át, s annak lakói szép lassan őt is megszokták, és befogadták maguk közé. Egyre többet, egyre bensőségebben beszélgettek.

Húsz év története nem volt felhőtlen. Sokszor nyomasztotta, hogy minden igyekezete ellenére is idegen maradt Debrecenben. Szabad idejében sétált a városban, megemlékezést mondhatott Csokonai szobránál, amit többen megdicsértek. Valaki azonban megjegyezte, hogy az azért ebből is kiderült, hogy másként lát és gondolkodik, mint az „igazi” helybéliek. Csikos Sándor színművész segítségével, aki rendszeresen szerepelt a Kölcsey Társaság rendezvényein, ingyenes főpróba jegyeket szerzett diákjainak, de nem mindenki tartott rá igényt, sőt olyan is akadt, aki elfogadta, aztán mégsem ment el. Pedig úgy gondolja, egy magyartanárnak ismernie – s talán szeretnie is kellene – a színházat. Megdöbbenette, amikor kiderült, hogy van leendő tanár tanítványa, aki a Művelődési Minisztérium létezéséről sem hallott, és soha nem járt Kelet-

Magyarország (képzeletbeli) határain kívül. Hétvégi kirándulásra vitte érdeklődőbb hallgatóit Budapestre, Pannonhalmára, Sopronba és Bécsbe. Meglepetésére a Tanulmányi Osztály kész volt útjaikat jelentős összeggel támogatni, mert kiderült, hogy van erre költségvetési keret, csak nem használják föl. Különös figura lehetett, aki szabadidejében erre is vállalkozott. Ráadásul nyakendős öltönyben tartotta az óráit, mert a felesége azt mondta, egyetemi tanárnaként ahhoz méltóan kell öltöznie. Kollégái jobban kedvelték a jeanst és a pulóvert.

Miután – ahogy már olvashattak róla – elnyerte az egyik rektor helyettesi tisztséget, fontos országos bizottságokba is bekerült. Alelnöke lett az Országos Doktori Tanácsnak, tagja a magyar Akkreditációs Bizottságnak. Mégpedig elismert tagja, mert megbízatása második ciklusának elején egy szavazat híján a testület elnökévé választották. Vesztett? Nyertesnek érezte magát, hiszen a tagok majdnem fele rászavazott, bízott benne. Aztán kinevezték az OTKA Társadalomtudományi Kollégiumának elnökévé, ami sok érdekes (nehezen megoldható) feladattal járt. Az OTKA pályázati rendszere szükségszerűen addig ismeretlen kötelezettséget is hozott a kutatóknak, ami az ahhoz biztosított támogatásokkal addig ismeretlen gondolkodási – és hozzáállási – rendszert kívánt. Munkaköréhez tartozott, hogy – Brüsszelben vagy Strasbourgban – többször is részt vett az EU pályázati ügyeket intéző bizottságának ülésein. A gyönyörű elzászi városban a polgármester – karácsony előtt – vacsorát adott az éppen ott ülésező résztvevők tiszteletére, ahol a francia konyha feledhetetlen finomságait élvezhette (és borkülönlegességeit).

Maga sem gondolt arra, odáig emelkedhet, hogy rektorhelyettesként ő adhatja át – az egyetem nevében – a díszudvar ünnepi közönsége előtt a doktori okleveleket. (Miután közreműködésével alakult ki az új tudományos minősítési rendszer, amelyben az egyetemek visszakapták a doktori – PhD – cím odaítélésének kizárólagos jogát.)

Mire a Művelődési Minisztériumba került, hősünk sikeresen „levezenyelte” a Kölcsey-évfordulós eseménysorát. Ami egészen váratlanul szakadt a nyakába. Amikor a Kölcsey Társaság alelnökévé választották, úgy gondolta, Pozsgay Imrét, az elnököt legfőljebb néhányszor kell helyettesítenie. Az ország legbefolyásosabb (és talán a kommunista párt e legnépszerűbb) vezetője biztosan tudja, mit akar. Azzal tisztában volt, hogy a politikusi kora ifjúságától szoros függőviszonyban volt pártjától, amely először lehetővé tette, hogy világmépeinek alapjait a Lenin Intézet tananyagára építse, majd kiemelte, s lépésről lépésre magasabb állásokba helyezze. Művelődési Miniszterként azonban ellentétbe került a nála befolyásosabb Aczél Györggyel, de mégsem tudható, miért állították parkoló pályára. Innen emelték egyre magasabbra a párton belüli támogatói, akik a nép-nemzeti irányzat országos vezérét látták benne. S itt meg kellene kérdeznem mind a hét Múzsát, hogyan értelmezik ezt az irodalmi fogantatású irányzatot, amely eredetileg egy történelmi korszak sajátos terméke.

A marxista világképnek megfelelő „nép-nemzeti” elképzelés kifejtése helyett így szólt az egyik Múzsza: „Biztos vagy benne, hogy jól látod Pozsgay szerepét? Mindenesetre minden másként alakult, mint ahogy elképzelete. Te úgy vélted, a pártok vezetőinek a jövőre vonatkozó elképzelései egymással is ütköznek és megvalósíthatatlanok. Bizonytalanul, szokásos félszegséggel mégis a korábbi múzeumi kollégád – Antall mögé – sorakoztál föl. Előbb érzelmileg, aztán elkötelezetten. Az öregember tudja, hogy nincs olyan ország, amelynek népét, lakóit, polgárait jókra és rosszakra lehetne osztani. Történelmi tanulmányai alapján belátja, ahhoz, hogy eredményesen történjék valami, nagyon sok embernek kell egy irányba fordulnia. Akár szegény, akár jobb módú. Az osztályharc szellemében mesterségesen táplált gyűlölet az egymásra utaltak tömegét is megfertőzte. Ám a kirobbantott gyűlölködés (irigységgel fűszerezve) máig hatóan mérgező.

Pozsgay Imre világképe hemzsegett az ellentmondásoktól. Mindig általánosságokban beszélt, semmi olyat nem mondott, amiből tudni lehetett volna, vezetőként mit szeretne megvalósítani. Jellemző, hogy a Wikipédia az önálló Katona József Színház létesítését tartja miniszteri munkája legnagyobb eredményének, amiről megalakításakor is tudni lehetett, hogy messze nem népnemzeti szellemű színházpolitikát fog megvalósítani. (Egyébként eredeti művészi eszközökkel.) Karinthy Ferenc 1992-ben megjelent *Naplójában* a következő megjegyzést olvashatjuk: „Hát, jó nagy szarban vagyunk. Ő most (mármint Pozsgay) éppen megint száll föl a villamosra, de mikor fönt volt, bizony nem így beszélt...” – állapítja meg igen találóan 1989. március 20-án Rómában egy baloldali nemzetközi összejevetel alkalmából. A „szar”, amit Cini említ csak nagy általánosságban hasonlított arra, amiben mi éreztük magunkat. Nekem magától értetődő, hogy Pozsgay az események forgatagában másként kellett, hogy beszéljen, mint amikor még (Kádár híveként) közös villamoson utazott Aczéllal. Az sem fölháborító, hogy '89 után vállalta volna a villamos vezetését, amit utólag sem bízna rá. Mert e jármű síneken gurul, s azok hamarosan elérik azt a váltót, amit át kellene állítani. Merre? Ez az igazi kérdés. És azt bizony nem tudtam róla feltételezni, hogy kedvemre való irányt választ, és oda el is jut. (Helyetteseként sem tudom, hogy a Kölcsey Társaságnak milyen szerepet szánt terveiben.) Kár, mert egyetemi kollégaként – később – többre becsültem. Talán azért, mert azáltal, hogy cserbenhagyta a Kölcsey Társaságot, olyan szereplehetőséget nyitott meg az emlékezőnek, amiért csak hálás lehet neki.

Az emlékező a Kölcsey Társaság indulásakor azt feltételezte, neki csak arra kell vigyáznia, meg tudja tartani a kellő távolságot a Társaság tekintélyes elnökével szemben. Ezt megkönnyítette a pártvezető sokoldalú elfoglaltsága: közös feladatukról soha egy szót sem váltottak. Igaz, másról sem. László Béla, országgyűlési képviselő, akkor még fehérgyarmati párttitkár, tartotta vele a kapcsolatot. Kedvéért szervezte Budapestre az évfordulós teendők tisztázását szolgáló első – szélesebb összefogás szervezésére tervezett – értekezletet. Pozsgay azonban nem érkezett meg sem az elnökségi ülés időpontjára, sem később. Béla

hiába telefonálgatott, míg végül valaki közölte vele, ne is várjuk, fontosabb dolgai vannak.

„Te vagy az alelnök” – mondta ekkor László Béla a fölkészületlen emlékezőnek. – „Vezesd az értekezletet!” A jelenlevők különböző érdekes feladatok sorának föl vállalását javasolták, de senki nem tudta megmondani azokat (vagy azok egy részét) milyen anyagi forrásból valósíthatjuk meg. Mindenki Pozsgay támogatására számított. Ennek tisztázása nélkül nehéz volt komolyan tervezni. „Majd beszélek Pozsgayval” – ígérte Béla, de soha nem derült ki, bizonytalan ígéreteken kívül mit kapott. (Mindenütt mozgott a föld.) Szerencsére a Társaság remek titkárt talált (Hamar Péter személyében), aki pénzszerzésben sokszor varázslónak látszik – utólag is. Az illetékes minisztériumban még el sem indult az átrendeződés, a gépezet nem működött. Önmagukat túlértékelő osztályvezető-helyettesek és hatalomhoz szokott beosztottak főleg saját helyzetük megőrzésével törődtek. Végül a nemrég alakult Társaság elég nagyvonalúan megszervezte az évfordulós ünnepeket. És sikeresen. Szerencsére a Kossuth Lajos Tudományegyetem és a Nyíregyházi Főiskola néhány tanára, az Irodalomtörténeti Társaság és a debreceni református püspökség nagyon együttműködő és segítőkész volt. Halványan sem emlékszem, honnan szereztünk a legfontosabb kiadások fedezetére – pedig szereztünk – némi pénzt. Bizonyára azért sem, mert ebben is számíthattam Hamar Péter (később Kasztovszky László), László Béla, a történész Takács Péter és a kiváló Kölcsey-kutató, Csorba Sanyi segítségére. Abban sajnos kudarcot vallottam, hogy a közelben tanító tanárokat – főleg magyartanárokat – mozgósítsam. (Ez utódaimnak, Imre Lászlónak, majd Jánosi Zoltánnak sem sikerült, de ez már nem tartozik ide.)

Mivel a változások szele Romániát is elérte, sikerült a Társaság titkárának (mások – pl. Muzsnay Árpád – közreműködésével) elérnie, hogy a *Hymnus* költőjének szödemeteri szülőházán új emléktáblát helyezünk el. (A pápa lakott ott. Ezért-e vagy másért a táblát gyorsan eltávolították.) Az alelnök ehhez azzal járulhatott hozzá, hogy fölkereste régebbi ismerősét, Fekete Györgyöt, aki közben Antall József kormányában helyettes államtitkár lett. Nem volt nehéz rávenni, hogy a költő születésnapjának évfordulóján ő leplezze le – egy román miniszterhelyettessel együtt – az emléktáblát. Ebben az évben volt már autója az alelnök fiának, azzal ment egész családja Fehérgyarmatra, ahol az ünnepség előtti éjszakát töltötték – Hamar Péter feledhetetlenül jó halászlevét kanalazgatva. Az ünnepségre indulás reggelén kiderült, hogy a debreceni reformátusoknak nincs kocsija, hogy az Kocsis Elemér püspököt elvigye Szödemeterre. Mit lehetett mást tenni? Beült az emlékező fiának piros Dáciájába. (Amit Judit kéz alatt vett – kicsit csalódottan, mert sárga kocsiról álmodott.) Eljutottak Szödemeterre, ami nem volt kis teljesítmény, mert az odavezető úton olyan mély sár-por volt, hogy csak mellette – félig-meddig az árokban – lehetett följaraszolni a faluba.

Visszaúton, miután átkeltek a határon, egy elágazásnál az államtitkár autója megállt, s Gyurka az emiatt ugyancsak lefékező Dáciához küldte irodalmi

főosztályának vezetőjét, Inkey Pétert, aki azt kérte az alelnöktől, cseréljenek helyet, mert az államtitkár úr beszélni akar vele. Nehéz beszélgetés volt, mert Fekete György ellenállhatatlan meggyőzőerővel hivatkozott a haza iránti kötelességekre, ahogy ő szokott Kölcsey ürügyén. „Hazafiúi kötelességed, hogy feladatot vállalj a közigazgatásban.” Hogy tegyen is valamit (a maga hatáskörében) a zavaros politikai örökség rendbehozásáért. A megbukott diktatúra is zavaros volt, de most mintha a mítoszbeli khaoszban kapkodtuk volna a fejünket. Akik elleneztek a változásokat, azok mindent meg is tettek a zavaros vizek lehalászásáért. Noha már komoly reményem volt a hön áhított egyetemi állásra, megígértem, ahogy megvédtem akadémiai doktori értekezésemet, valamilyen formában szerepet vállalok a minisztériumban. Mindkettőre – azaz mindháromra – sor került 1992-ben.

A múltat nem lehet eltörölni. Bennünk és velünk él. Egy társadalom átszervezése bonyolult, sokrétű feladat. Nem elég hozzá – ámbár nélkülözhetetlen – a céltudatos vezető, aki tudja, mit akar, s képes maga mellé állítani azokat, akik a lényegre tekintve egyetértenek vele. A gazdasági-ipari életben, de még inkább az államigazgatás gépezetében nagyon kevesen jutottak olyan állásba, ahol a hatáskörükbe tartozó ügyeket átláthatták volna. Kevesen kerültek vezetői beosztásba abból a korábbi középosztályból, amely Antall József mellé állhatott volna. A hetvenes évektől a párt (pl. Pozsgay) a korábnál nagyobb figyelmet fordított kiemeltjei szakmai fölkészültségére. A párt által kijelölt korlátozott hatáskörben aránylag sok vezető végzett eredményes munkát. A döntést ugyanis minden lényeges kérdésben a párt hozta meg, a közigazgatás csak előkészítette és végrehajtotta. Már csak e gyakorlat miatt is szükség volt – illetve lett volna – szélesebb körű személycserékre az államigazgatásban, amit Antall közigazgatássá szeretett volna átalakítani. A „köz” fogalma ugyan gyakran szerepelt a Kádár-rendszer szótárában, ám azt felismerhetetlenségig eltorzították. Az Antall-kormány személycseréi csak igen kis százalékban válhattak be a kinevezhetők fölkészületlensége és gyakorlathiánya miatt. Másfelől a leváltani akart rendszer hívei és haszonélvezői mindent megtettek, hogy az ügyek ne csúszhassanak ki a kezükből. A pártirányítás jellegzetességére e sorok írója két példát említ. Károlyi Mihály családjának kártérítési iratanyagát az egyik „rég” miniszter kikérte az irattárból, és azt más nem is látta többé. Másik példám, hogy az „Alapoknak” nevezett kulturális támogatószerveknek (Irodalmi Alap, Művészeti Alap) nem volt sem hiteles tagnyilvántartása, sem követhető számviteli rendszere. (Ennek jogi következményei még 2011-ben is hullámot vetettek.)

Minisztériumi munkámat lehetetlen jól összefoglalni, oly sokféle feladatot kellett megoldani. A korábbi pártirányítás elbizonyította a felső vezetést, ráadásul az addig döntési helyzetben lévők egy részét leváltották, hiszen enélkül a szükséges változások megvalósíthatatlanok lettek volna. Az új vezetőkre várt az addigi gyakorlat új alapokra, gyökeresen más feltételrendszerbe helyezése. Többnyire más állami szervekkel (lehetőleg) összehangolva. Idegen szóval

koordinálva. A kulturális területen erre különösen nagy szükség volt. S ha a rendkívül nehéz médiaügyek csak érintőlegesen tartoztak is a kulturális igazgatáshoz, személyi kérdések (leváltások-kinevezések) nagy számban kívántak olyan megoldást, amelyet a feladatot elvégző közeg és az érintett művészek nem akadályoztak. Ez azonban gyakran megoldhatatlan volt. Míg a kormányoldalon tapasztalatlanul felbukkanó vezetők gyakorlati kérdések bonyolult összefüggéseiben nehezen ismerték ki magukat, a régen hatalomban lévőktől ritkán kaptak használható tájékoztatást. Andrásfalvy a kulturális államtitkárság leterhelésének és gondjainak csökkentésére hozta létre a Koordinációs Főosztályt, amelynek vezetőjévé e sorok íróját nevezte ki. Kezdetben feladataim minden tekintetben a helyettes államtitkárság tevékenységéhez kapcsolódtak: Fekete adott különféle megbízásokat. (Voltaképpen kabinetfőnöke voltam.) A Nemzeti Kulturális Alap létrehozása érdekében például számos – alacsonyabb szintű – tárgyalásra küldött el maga helyett. Leggyakrabban a Pénzügyminisztériumba, amelynek egyik államtitkára – francia példára – a központosítással akart a (szűkös) költségvetés gondjain enyhíteni, amit a legtöbb minisztérium rossz néven vett. A kulturális területet jobban ismerő főosztályvezetője árnyalatnyival több megértést tanúsított a Fekete György (Gábor József, Perlik Pál és mások) által javasoltak mellett; hogy kapjunk egy szükségletek szerint felhasználható pénzkeretet. Ami régebben is volt, csak hogy a párt utolsó minisztere átvitte egy alapítványba. Az ebből fedezett feladatokra – köztük a könyvkiadásnak rendszeresen folyósított „ártámogatásra” – egyszerűen nem maradt pénz. Hogy ezt miért nem vette tudomásul sem a szaktárca, sem a támogatottak, nem tudhatom. Ahogy az új vezetés sem értesült a gond mélységéről. A támogatott intézmények pedig abban bíztak, a következő évben – években – a költségvetés ismét megkapja a korábbi keretet. Majd jövőre, mondogatták a „régiek”, de hiába. A csőd közelében működő kiadók kölcsönökkel pótolták a hiányt, ami két-három év alatt a fejükre omlott. Kidolgoztuk a rövid ideig életképes Magyar Könyvalapítvány létesítési tervét. Sokkal nagyobb szabású elképzelés volt a Nemzeti Kulturális Alap létesítése, amelyet végül törvénybe iktattak, s különböző változtatásokkal máig működik.

Az intézményfenntartás költsége – szűken – rendelkezésre állt, de az épületek felújítása (és karbantartása) – pénz hiányában – komoly gondot okozott. Szörnyű állapotban voltak például az (örökölt) egyetemi előadótermekben, de ez a felsőoktatási terület gondja volt. Közben a főváros meghiúsította a Világkiállítás rendezését, amelynek új (későbbiekben egyetemi célokra szánt) épületei a tervasztalon elkészültek, s megvolt fölépítésükhöz a fedezet is. Demszky főpolgármester a kormány minden tervét ellenezte, a művelődési minisztérium mégis biztosította – egyebek között – a (fővárosi fenntartású) Vígszínház felújítási költségeit. A Szépművészeti Múzeumban már megkezdődött felújítását azonban nem sikerült az eredeti tervek szerint megvalósítani. A Nemzeti Múzeum is a működőképesség határára jutott, ami szükségessé tette a Természet-tudományi Múzeum kiköltöztetését. (Ehhez eddig más célra használt épületet

kellett találni. „Zöldmezős” beruházásról adott körülmények között szó sem lehetett.) Minden ellenérvvel szemben 1993 végén a Nemzeti Múzeumban elindulhatott az átalakítás nagyszabású munkája. Tettük, amit lehetett. A sok újonnan induló színházi vállalkozásnál ez csak részben sikerült. A nagy állami könyvkiadók tovább élése azonban költségvetési forrásból nem volt előteremtető. Ezt a területet a kisszámú magyarság olvasóközönsége önköltséges alapon nem tudhatja fenntartani. Szerencsére a könyvkiadást és értékesítést is kitanulták egyesek, találtak a Művelődési Minisztérium költségvetésén kívüli támogatási összegeket, bevontak magánvagyonokat, úgyhogy már az Antall-kormány végnapjaiban is megjelentek sikeres könyves vállalkozók. Miközben számos könyv nem jut el a vásárlóhoz, egy meghatározható kör íróit-költőit óriási reklámok hirdetik fővárosi felületeken.

(Többen keresték a nagy kiadók megmentésének lehetőségét. A minisztérium nem egy megbízást adott életképes kiadó létesítési tervére: ezek aztán csak a ráfizetés nagyságrendjében különböztek. Volt, aki a Révai Nagylexikon új kiadásának hasznából akarta finanszírozni a klasszikusok folyamatos megjelenítését. Azzal érvelt, a Szépirodalmi a Révay jogutóda, a haszon csak őket illeti. Valójában az újranyomás egy nyomda erőforrásaiból valósult meg, az pedig hallani sem akart a haszon átengedéséről vagy akárcsak megosztásáról. További akadályt jelentett, hogy ez az idők múlásával elavult könyvsorozat már csak rövid ideig volt keresett, aztán jöttek a nagy nyugati kiadók korszerű ajánlatai. Vagyis ez csak álmodozás volt, de az ajánlkozót – nem csak a szakmából, de politikai síkon is – rengetegen támogatták. Érdemes rajta elgondolkodni, milyen sokan töprengtek és törekedhettek józan számvetés nélkül tovább működni.)

A minisztérium teljes vezetése bízott a Nemzeti Kulturális Alap megvalósításában annak ellenére, hogy azzal kapcsolatban a kormánypárti képviselőknek is sok fenntartása volt. A pénzügy egyik következetes főosztályvezetője egy hosszú vita után megállított a folyosón: „nézz ide, ezt a százast átteszem a jobb zsebemből a balba. Mondd meg, mennyivel lett több pénzem?” A kulturális alap pénzforrását nem remélhettük másképpen megteremteni, mint különadó terhére. Hívják azt „giccsadónak”, „kulturális járuléknak”, és sorjáztak az ötletek, de mindegyik csak adóként folyhat be a mi külön kasszánkba. Azaz többletadó. Végül Szabó Iván pénzügyminiszter mellénk állt, s a kormány – nagy vita után – elfogadta az – azóta sokszor módosított, de még mindig működő – törvényjavaslatunkat a Nemzeti Kulturális Alapról.

Látszólag semmi köze ehhez, a lényegét tekintve azonban hasonlít rá egy másik emlékezetes élményem. Soha nem fog kiderülni, mekkora része volt egy befolyásos tisztviselő kormányellenségének (jó esetben szakmai tájékozatlanságnak) abban, hogy a kormány részéről e sorok írójára bízta Klaus Schwab úr, a davosi Világgazdasági Fórum alapítójának fogadását. (Pontosabban Fekete György helyettes államtitkárra, aki azonban rám ruházta a feladatot, mert legalább tudtam németül.) Azt sem tudom, hogy a Külügy vagy a Külkereskedelmi

Minisztérium rázta-e le magáról a feladatot, nagy valószínűséggel a felső vezetők figyelmét kikerülve. Felteszem: Jeszenszky, Kádár Béla vagy Martonyi tudta ki Herr Schwab, ha azt nem is sejtették, mekkora befolyása lesz később a világgazdasági folyamatokra. Aki az e körben tájékozatlan Művelődési Minisztériumra hárította fogadásának és programalakításának a felelősségét, ugyancsak sejtette személyének fontosságát, mert a kormány (elegánsan berendezett) Andrássy úti Vendégházában helyezte el. Nekem és feletteseimnek nem kellett tudnunk, milyen befolyásos és vállalkozó szellemű személyiség Schwab úr. Amikor a repülőtéren bemutatkozott, úgy fogadtam, mint budapesti látogatásukkor (mondjuk) az NDK Művészeti és Tudományos Akadémiája vagy az NFG vezetőit. Hogy Schwab úr velük ellentétben világgazdasági tényező is, arról semmit nem tudtam. Mellé ültem, az autóban, noha azt várhatta, hogy az „anyósülésen” foglalok helyet, neki csak kinyitom az ajtót. Ő viszont a hazai politikai viszonyok teljes tudatában módosította budapesti programját, s annak középpontjába a Demszky főpolgármesterrel való találkozást emelte. (Az Antall-kormány vendégeként.) Megérkezése délutánján első látogatásra a minisztérium hivatali autóján vittem el a Városházára, de a főpolgármester titkárnője engem be sem engedett. Csak közölte, a továbbiakban a kocsira sincs szükségük. Este újra világhírű vendégünkért mentem a szállásra, s az Operaház miniszteri páholyába kísértem, ahol ott találtuk a főpolgármester helyettesét, Marschall Miklóst. Ő hívta föl figyelmem vendégünk nemzetközi jelentőségére, mert mindent tudott róla, ami fontos.

Andrásfalvy miniszter áthárította a vele tervezett tárgyalást helyettes államtitkárára. (Mai gyakorlat szerint az egész kulturális területért felelő államtitkár.) Szerencsére Gyurka hivatalos tolmácsot is rendelt, így ártatlan vagyok abban, hogy alaposan félreértette Schwab úr a „Világfalu” terveit és az ahhoz tartozó fesztiválok jelentőségét. A köztársasági elnök vacsorájára engem delegáltak. Göncz Árpival az Európa Kiadónál sokat dolgoztam együtt, örömmel fogadott. Nagyon kellemes társaság volt, egyetlen kormánypárti meghívottal, azaz velem. De a vendégek között sok volt a művész, akik csak szimpatizánsai voltak az ellenzéki SZDSZ-nek. Valószínűleg mégis volt néhány későbbi milliárdos is a vendégek között. Még Schwab úr reptéri búcsúztatása is rám maradt. Szerencsére az NKF elintézte, hogy a VIP váróban helyezhettem el.

A dolognak két következménye volt. Először Schwab úr a tárgyalás folytatására – Marschall Miklós társaságában – meghívott székhelyére, s érdekes terveinek ismertetése után feledhetetlen vacsorát adott Genf közelében egy francia vendéglőben. A másik az volt, hogy Mádl miniszter urat meghívta a '94-es davosi Fórum-találkozóra is. Schwab úr költségén felesége és én is elkísérhettük. A havas Davos – egyébként síparadicsom – gyönyörű volt. A miniszter úr egy nagy teremben igen sikeres előadást is tartott, ami élénk – egyetértő – vitát váltott ki. Ezeknek az előadásoknak állítólag ezer vendége volt, s csupa híres ember szerepelt: államférfiak, üzletemberek. Valahol azt is olvastam, hogy Perez és Arafat nemcsak találkoztak itt, de kezet is fogtak. Sok

szó esett a Közel-Keletről, ám bár a legsikeresebb előadásokat befektetők tartották. A „Nagyok” valamiért Japán miatt aggódtak, de ennek a részleteire nem emlékszem.

A nyolcvanas évek közepétől – nagyon sok íróval, művésszel, szerkesztővel és üzletemberrel, ipari vezetővel együtt – rendszeresen meghívtak a holland nagykövetség rezidenciáján tartott ünnepi fogadásokra, az Orló utcába. Csak kis „angolos” szendvicseket kaptunk és teaszüteményt, de ital kötlátlanul állt a vendégek rendelkezésére, s ettől zajos beszélgetés időről időre kisebb-nagyobb csoportokat képezett. A meghívottak kevésbé híres részének a listáját az a fiatalos középkorú holland úr állította össze, aki hazájában a kulturális minisztérium – külső – tanácsadójaként mutatták be, aki egyúttal sok hivatalos magyar vendég tolmácsa is volt, s az év nagy részét itt töltötte. (Magyarul nem sokat tudott, németül, angolul, franciául annál jobban.) Hogy színházak, hangversenyek, kiállítások – és kávéházak – látogatása mellett mit csinált nálunk, arról nem tudok. Azt állította, hogy csak kíváncsi turista. Hollandiai látogatásaimon (legalább évente egyszer) ő szervezte programjaimat, foglalta szállásomat, közvetítette napidíjamat. A hágai irodalmi múzeumhoz csak a vasúti jegyeket szerezte be, oda (és más múzeumokba) egyedül jártam. Időnként összehozott hivatali feletteseivel, meghívott a lakásán rendezett „partikra”, tudta, hogy szeretem a holland töltött palacsintát és a színházat. Nyilván nem saját forrásaiból, hanem hivatalos megbízásból igen sokat tett a két ország közötti kulturális (és gazdasági) kapcsolatok erősítéséért.

Miután a minisztérium munkatársa lettem, még véletlen találkozásaink is megritkultak, hivatalos kapcsolataink – feladatkörömön megváltozása miatt – átalakultak. De elhozott hozzánk néhány holland kulturális vállalkozót, akik – támogatás címén – nekik hasznos üzleteket akartak kötni. Ötleteléseik nagyrészt igen távol estek a magyar viszonyoktól. Aztán azért hívott meg (újból) Hollandiába, hogy találkozzam miniszterével, aki tudta, hogy a ’87-es holland-magyar kulturális csereprogram „főszámait” – a két irodalmi múzeum kiállítás cseréjét – e sorok írója szervezte meg. A miniszter asszony igen szívélyes volt, de a magyar hagyományok nem érdekelték. A holland alternatív színházakról tartott szívhez szóló előadást: meggyőződése szerint ezek képviselik a korszerű művészetet, társulataik nagyobb hatást gyakorolnak a közművelődésre a régi típusú színházaknál. Megemlítettem, hogy ezek nálunk is újat hoztak, de mégsem állítanám tevékenységüket szembe az általa unalmasnak mondott operákkal. (1986-ban nyitották meg Amsterdamban az opera újonnan épült „házát”, remek előadásokat láttam benne.) Opera helyett egy gyártelepen működő színház flamand nyelvű előadására vitt el, amelyből persze egy szót sem értettem, s a látványt nagyon „hétköznapi” találtam. A világot átalakító szocializmus lázadó szelleméért lelkesedtem. Úgy vélte, Magyarország akkor lesz modern európai állam, ha az állami támogatásokat jórészt az „utcaszínházak” kapják. Eztán megbeszéltük magyarországi programját, amelynek középpontjában a miniszteri szintű tervegyeztetések álltak. Szinte magától értetődik, hogy én fogadtam

a repülőtéren és vittem – Fekete államtitkár hivatali kocsiján – az akkori Intercontinental Szállodába. Ahogy estefelé megérkeztünk, kérte, várjam meg a bárban, és véglegesítsük programját. Amit most javasolt, messze nem volt azonos azzal, amiben megállapodtunk. Kiderült nem három, csak két napig marad, s abban be kell iktatni egy délutánt Demszky főpolgármesternél, valamint föl akarja keresni a városligeti Petőfi Csarnokot is, hogy megismerhesse alternatív művészeinket. Nem világos, a minisztérium képviselőjének vagy csak nekem tanácsolta, hogy e területre több pénzt kell fordítanunk, mint eddig. Eredetileg két miniszteri találkozót terveztünk – külön a miniszterrel és külön a területért felelős államtitkárral. Ez egy találkozóra szűkölt: Andrásfalvy miniszter úr a Margyszigeti Nagyszállóban ebédet adott tiszteletére.

A programmegbeszéléshez akartam egy üveg bort rendelni (a minisztérium számlájára), de csak egy pohárka francia konyakot kért. Vendégemen észrevettem, hogy türelmetlen, és aznapra elbúcsúztam. Míg a számlát rendeztem, nem kerülhette el a figyelmem, hogy csak egy különterembe ment át, ahol Demszkyék vártak rá. Másnap a tárgyalás – tolmácsok segítségével – az addigi kulturális és oktatási egyezmény megújításában állapodott meg. (A miniszter asszony egyedül jött, itt csatlakozott hozzá a követségi tolmács és két diplomata.) Az ebéd kitűnő volt, a környezet elegáns, a személyzet jól begyakorolt, csak Berci nem tudta megállni, hogy ne beszéljen a néptáncról. Még néhány lépést is bemutatott volna, de ezt az NKF vezetője megakadályozta. Ahogy a miniszter asszony gúnyosan ránézett, az akár kezdőmondata is lehetett volna a – sokkal későbbi – Magyarországot elmarasztaló EU-s jelentéseknek. Szerencsére a holland kapcsolatok nem szakadtak meg, néhány évvel később – hazai rektorhelyettesekkel együtt – kétszer is végighordoztak Hollandián, hogy – szakmai továbbképzés címen – meggyőződjünk egyetemeik kiválóságáról. Ez ugyan rövid látogatásokon lehetetlen, de szívesen tesznek elegáns gesztusokat. Mojzer Miklós, a Szépművészeti Múzeum főigazgatójának irányításával sokan közreműködtek – Hertogenboschban és Utrechtban – annak a két látványos kiállításnak a létrehozásában, amelyeket Mádl miniszter úr nyitott meg. A művészetek nagy támogatójaként írta be magát a hollandok szívébe névadója, *Magyarországi Mária*, aki II. Lajos király fiatal özvegyeként Habsburg-Németalföld kormányzója lett. A sok világhírű (főleg flamand) festő mellett rám a legnagyobb hatást a mohácsi csata megrendítő ábrázolása tette.

Talán csúcspontja volt külföldi feladataimnak az a nagyszabású ünnepségsorozat, amellyel Lisszabon megünnepelte, hogy elnyerte az Európa Kulturális fővárosa címet. A repülő ajtajában személyesen a magyar nagykövet fogadott (nem emlékszem, hogy ki volt) mint Magyarország rendkívüli képviselőjét. Kitűnő szállodában laktam és ünnepségről ünnepségre vittek. A városból alig valamivel többet láttam, mint az autózások során az ablakból, persze azért egy-két hosszú megnyitót részben kihagytam, és az időt városnézéssel töltöttem. Díszvacsorára egy neoklasszicista palotatómb termeiben terítették, s a helyeket a vendégek fontosságának sorrendjében jelölték ki. E sorok íróját a nagy

művész, Sir Solti György és felesége közelében kapott helyet. A minisztérium nevében meghívtam őket Budapestre, de nem ígértek semmit – mondván, a karmester programja évekre előre be van osztva, s a menedzsere szervezi, nem sok beleszólása van. Hasonló rangú művészek vettek körül, de néhány miniszterrel is megismerkedtem.

Itthon is akadtak fűszeres feladatok. Már beköltöztem a helyettes államtitkári szobába, s nagy íróasztalon valamilyen szöveget javígtattam, amikor belépett a titkárnő, és közölte, hogy az operaházi szakszervezet vezetősége akar velem sürgősen beszélni, mert ha nem tudunk megállapodni, kihirdetik a sztrájkot. Az ezzel kapcsolatos gondokról eddig nem is hallottam. Rögtön hívtam a Zenei Főosztály vezetőjét, hogy tájékoztasson az ügy okáról és hátteréről, mire azonban megjött, ott ültek az operai műszakiak, s az egyik délutáni újság leendő címlapját lobogtatták: „Lesz sztrájk az Operában? Elmarad az ígért bemutató? Mit szól hozzá a miniszterelnök?” Nem olyan munkások voltak, mint akikkel a KISTEXT-ben együtt dolgoztam. Jól öltözött három úr és egy fura hölgy ült fenyegetően velem szemben. A főigazgatóval, mondták, már minden tárgyalási lehetőséget kimerítettek, „nem tudja megadni azt a bért, amit követelünk.” Szívem mélyén igazat adtam elégedetlenségüknek, a példaként fölhozott fizetések elég nyomorúságosak voltak. Vízilabdázó mellkasomból azonban nem tudtam pénzt előhúzni. Semmit nem ígérhettem. Valami megértést azonban mutathattam – a zenei főosztály merev elutasításával egyidejűleg –, mert további tárgyalások ígéretével távoztak. A pénzügyeinkért felelős államtitkár is reménytelennek látta a helyzetet. A minisztert is magammal vittem az operai tárgyaláshoz. Már nem emlékszem rá, de a főigazgató talán prémiumokat és megemelt túlórákat ígért, amit ugyan megállapodásként nem fogadtak el, de közölték, munkatársaikat csak a bemutató előtt tudják megszavaztatni a sztrájkról. Úgy ültünk be a bemutatóra, amely azóta elfelejtett okból, talán külföldi vendégek miatt volt fontos. Se a miniszter nem tudta, lesz-e előadás, se a közönségnek nem volt más tájékoztatása, mint a politikailag fűszerezett pletyka. Néhány évvel azelőtt Veronában, a Szabadtéri Játékok egyik előadásán átéltem „a” sztrájkot. Felvonás közben leállt a zene, elhallgattak az énekesek, és közölték: ettől kezdve sztrájkolnak. Nem lehet tudni, meddig. A vezetőség pedig arra kérte a nagyrészt messziről jött zenebarátokból álló közönséget, várjanak. Már nem emlékszem, mekkora szünet után végül befejeződött az előadás. Veronában ez nem volt az első eset, Budapesten azonban emberemlékezet óta nem volt operai sztrájk. Végül ez az előadás is rendben lezajlott, s a miniszter úr hallani vélte a követ, amely a szívemről legördült.

Mádl Ferenc, aki miniszteri tisztségben Andrásfalvy Bertalant váltotta, másként gondolkodott, mint elődje. Az addigi tűzoltás, a vakmerő új kezdeményezések támogatása vagy elutasítása állandó rögtönzésekre készítette a kulturális államtitkárságot. Mádl egy új stratégia feltételeit kereste. Fekete államtitkár úr ehhez túlságosan türelmetlen volt, s számtalan ügy követelt azonnali megoldást. Nézeteltéréseikről semmit nem tudok. Mádl ilyesmit (ha volt) szigorúan

magába zárt. A véletlen azonban beavatkozott az együttműködés folyamatába. E nélkül a dolgok talán másként mennek végbe. Gyurka 1993. március 15-én eltörte a kezét, s hosszú ideig nem tudott bejárni hivatalába. A főosztályvezetőit – köztük e sorok íróját – lakására rendelve igyekezett feladatkörét betölteni. A sürgős döntések azonban a Koordinációs osztály vezetőjére maradtak. Közben meg kellett küzdenie magánélete gondjaival: felesége betegségével, majd halálával. Ráadásul belépett Gyurka életébe egy Pozsonyban dolgozó asszony vonzereje. Munkaidő után szinte naponta átutózott hozzá néhány órára. Ez is fölemészthette – sok, a körülmények miatt kudarcot vallott elképzelésével együtt – erőtartalékjait. (Amiről mi azt hittük, végtelenek.) Megviselt állapotában mindenből elege lett. Főleg abból a megbízatásból, amelytől többet remélt, mint elérhetett. Új lehetőség kínálkozott számára: megürült egy országgyűlési képviselői hely, amelynek betöltését magára vállalta. (Kormányzati feladat akkor összeférhetetlen volt a képviselőséggel.) Mindig izgatta a politika, úgy vélte, a parlamentben nagyobb tere nyílik hasznos munkára. A választási vereség után rengeteget dolgozott az MDF és a kormány hibáinak és tévedéseinek feltárásáért, de ez mintha senkit nem érdekelt volna, figyelmen kívül rekedt. Talán önfejűségnek lehet nevezni, de nem csatlakozott sem Szabó Ivánhoz, sem Boross Péterhez (akit e sorok írója igen nagyra tartott), a maga útját járta. Ki is lépett az MDF-ből, s az 1998-as választásokon a Ghiczy-féle Kereszténydemokrata Néppárt színeiben indult. Nagy tévedés volt. (Egyebek között kettőnk kapcsolatát is elrontotta, amikor Orbán támogatása miatt árulónak nevezett.) Nem került be az új országgyűlésbe. A művészi – és tanári – munkáján kívül nem maradt más tevékenységi lehetősége. Makovecz Imréhez fűződő régi barátsága révén tevékeny tagja, végül Imre kérésére vezetője lett a Magyar Művészeti Akadémiának.

Furcsa idők voltak. Fekete már számolt velem, én még semmit nem tudtam leendő megbízatásomról. Még a doktori védésemre készültem, amikor a pletyka már szájára vett. A Kiadói Főigazgatóság helyettes vezetője örömmel újságolta el Cseres Tibornak, hogy Andrásfalvy miniszter úr megtagadta kinevezésemet főosztályvezetőként főnökévé. Most remélheti, hogy egyik munkatársa kapja meg a kinevezést. Valójában ez az állás be volt töltve, Inkey Péter csak több hónappal később mondott föl. Helyére aztán egy régi kiadói szakember került, akit majd a Horn-kormány is megtart. Törhettem volna a fejem, mit szól ehhez Cseres, aki majd Naplójába is megemlíti ezt az eseményt, amit én persze csak húsz évvel később olvastam. Akkor az egészről semmit nem tudtam, mert még doktori védésemén dolgoztam. (Cseres a *Hideg napok* megjelenése óta ismert: elsőnek írtam róla elismerő kritikát.) Inkey ugyan a párt bizalmából lett a KF vezetője, de ezen a talajon elég bizonytalanul mozgott. Végrehajtotta mindazt, amit kellett, önmagánál pártosabb munkatársak főnöke volt, de a vezetői határozottság – és a politikai meggyőződés – hiányzott belőle. Nagyon megkedveltem segítőkézségét, de abban is mindig volt valami habozás, minden döntésnek fél a következményeitől.

A közelmúltban Karinthy Ferenc ('93-ban) megjelent *Naplójában* találtam Inkeyről egy bejegyzést. Eszerint '89-ben már elég kedvetlenül dolgozhatott, mert Rómában elpanaszolta Karinthy Cininek, hogy az elhunyt Illés Endre helyére nem tud a Szépirodalmi Kiadónak új igazgatót találni. Azok a káderek, akiket ő ajánlhat (azaz bírják a párt támogatását), elfogadhatatlanok a kiadó „kemény magjának”, mert a hatalmi önkényt képviselnék – szemben az Illés Endre vezette intézmény szabadabb – a munkatársaknak nagyobb lehetőségeket biztosító munkában. Tudniillik, hogy a tekintélyes író igen ügyesen vezette a kiadót, a Szépirodalmi oly sikeres volt, ahogy az adott időszakban lehetett. (Mindig a hatalomhoz is igazodva, de magas minőségi igényességgel.) Valóban nehéz lehetett neki utódot találni. Bánffy Miklóst ugyan Illés „Bandi” „diletánsnak” minősítette, de róla szóló írásával sikeresen kiemelte a Kádár-rendszer elsüllyesztettjei közül. Sok más író is pártfogolt, Cinivel pedig igen szoros baráti kapcsolatokat ápoltak.

Vagyis a megszokott gyakorlat már akkor akadozott, s ez bizony Inkeynek jogos gondokat okozhatott – már jóval a kormányváltás előtt. Sem azt nem láthatta tisztán, mi jöhet, sem azt, abban neki milyen szerepe lehet. Tisztában volt vele, hogy állami támogatás hiányában a nagy könyvpiac összeomlik. Kedvére való állást azonban nehezen talált, hosszú habozás után mondott föl – két év múlva. Az Irodalmi Főosztály élére egy kisebb könyvkiadó vezetője került. Neki már legalább a Nemzeti Kulturális Alap rendelkezésére állt.

Az első minisztériumi évem emlékei közé tartozik, hogy találkoztam Horn Gyulával, a következő miniszterelnökkel. Talán a kormány rossz médiakapcsolatai miatt rendeltek ki valamelyik újságíró bálra, noha nem voltam már bálozó korban. A Magyar Nemzet újságíróin kívül mást nem ismertem, úgyhogy elég unalmas feladat volt. Néhány kollégával borozgattunk, amikor az MSZP elnöke hozzánk lépett, és mindenkivel kezét fogott. Velem is, noha dohánybűzétől majd hanyatt estem. Láncdohányos volt, már csak ezért sem lehetett rokonszenves. Párttársaival a közelemben ült egy másik asztalnál, s valószínűleg éppen úgy fölöslegesnek érezte fölvonultatását, mint én. De ez a feladatvállalás is a népszerű politikus fölépítéséhez tartozhatott. (Ahogy a „vaskorona” is.) Belőlem ilyet – szerencsémre – meg se próbáltak faragni.

Elképzelhetetlennek tartottam, hogy az egykori pufajkás az ország jó vezetője legyen. Utódaira gondolva, lehet, hogy ez kissé igazságtalan volt. A kormányváltás után az újonnan kinevezett művelődési minisztere – mielőtt hivatalát átvette volna – már szobámba belépve azonnal közölte, nem számít tovább munkámra. Szeptember lett, mire megtalálta utódomat, aki olyan jó választás volt, hogy hamarosan le is mondott. Akkor még azt gondoltam, elbocsátásom nem volt magától értetődő, hiszen Antall egy állandó – politikai széljárástól teljesen független – közigazgatást képzelt el. Ehelyett erre az alapvetően fontos intézményrendszerre újabb és újabb vezetőcsere várt. Örökké hálás vagyok Fodor Gábornak, hogy ezzel lehetővé tette, hogy egyetemi feladataimmal foglalkozhassam. S a felsőoktatás van olyan erős, hogy mindennapi munkájából

a politikai hullámverés legtöbb következményét ki tudja zárni. Az anyagiakat kivéve – mert az egyetemi autonómia mindaddig üres szólam, míg tanárainak fizetése az állami költségvetéstől függ. A többi ügyet lehet csürni-csavarni, az anyagi háttér azonban a fenntartótól függ. Más lapra tartozik, hogy egy velejéig züllött ember is lehet pártvezér (a politikában még ez is vonzerőt jelenthet), a tanári pálya morális és szakmai feladatai azonban alapfeltételei az eredményes munkának.

(Folytatjuk)

Tolnay Imre: Engram, 2011

Radnai István

a kalapomat levéve

időmet elveszítem ebben a háborúban
az internet aknamező mély álom a vírus
első öt évemben gyerek voltam
első öt évemben béke volt
első öt évemben nem éreztem semmit
a cselédlány húzott magával a faszorba
utoljára látni bakának halálra öltözötten
utoljára látni vállán szuronyos puska
lovakkal vontatott ágyú mellett
az évszázad tévedését hogy házaseset várja

az időmet vesztegeti ez a század újra
nyolcvanon túl mély államból ébred a vírus
kikel a háború vetése
évelő gyomok verik fel az anyaföldet
anyákat veri az özvegység
meghal vagy menekül szőke fia
front hömpölyög folyamok és tengerek közt
a gyász feketébb a csillagtalan éjszakánál
elvesztem utolsó időmet
elvesztettem nyolcvanon túl a vétkeimet
elvesztettem erényeit az öregségnek
újra átélem magamban az ostromot
látom jönni a katonákat

látom jönni a katonákat
hadifoglyokat arany jegygyűrűvel a zsebükben
a gyűrűvel az elesettek üzennek
az évszázad tévedését árvákat családi életet
az internet aknamező
általános a múlás a múlandóság
elvesztegetett idő

RADNAI ISTVÁN (1939) költő, író. Legutóbbi kötete: *Szívtáji Magyarország* (versek, 2019).

ne olvasd a tegnapi újságot
ne olvasd fel a mélyhűtött múltat
mély ásítás torka az állam
létezik a nem létező
a valóság ágyú torka sziszeg a rakéta
a hegyláncok mögött elveszett az idő
ne olvasd a tegnapi újságot a betű öl

virágot ont a rét sugarat ont nap
bárány legel a selymes fűben
erdőszélén a fák alatt rozsdás sisak
rozsdás sisak a síron már korhad a kereszt
az idő gyógyítja a hegyek sebeit
rügyet fakaszt az eltemetett idő
ne olvasd a tegnapi újságot a betű öl

a félrevert harang sirat minden holtat
az elvesztegetett tehetség nem szolgál
mély állam az evilág
az evilág ura a gonosz
minden egyensúlytalan lépés
elvesztegetett idő
a betű öl az internet aknamező
nyolcvan évem fölött a vírus uralja az időt
nyolcvanöt fölött ha mindent elveszíték
szörnyű szél kel a kárpátok mögött

tavasz van a gólyák kelepelnek a tocsogókon
felengedett a fagy újjáépül a fészek
nyárra a fiókák is szárnyra kapnak
gyümölcsöt kínál az ős
édes gyümölcs a béke
már azt hiszed tavaszra visszatérnek
az elvesztegetett évek

elvesztegetett évek nem látom a katonákat
fekete menyasszonyok menyasszonyok feketében
mély álom fekete fátylak lobognak a szélben
megdőlt az útszéli kereszt

megdőlt az útszéli kereszt
a távolból az idő határán belül
megszólalnak a harangok a földet eke szántja

az idő határán belül
millet parasztja kalapját levéve áll asszonya mellett
angeluszra harangoznak
kévében az idei búza
gondos kezek rakták a kalangyát
az elveszett idő megtérül
ki gondol ma háborúra
kulcsra zárva mély álomban a vírusok
adjunk hálát életben maradottak

Tolnay Imre: Kijelölt helyek, 2011

A kutya

A kutya hosszan, kitartóan, elviselhetetlenül vonyított. Mint mindig, most is borzongató volt a hangja, valami elemi fájdalom áradt belőle, mely azokat az időket idézte, mikor az ember és állat még nem ismerte egymást, amikor az embert félelemmel töltötte el az állat közelsége. A tanár talán ha két percig állt kint a korlát előtt, aztán behúzta maga mögött a teraszajtót, és érezte, hogy agyát, halántékát, egész lényét mint feszíti szét az idegesség. A vér sebesen áramlott testében, talpától a homlokáig. – Istenem, miért vagyok ilyen szerencsétlen – fogalmazta meg a százszor feltett kérdést –, hogy lehet ezt kibírni, és meddig?

Többször is megkerülte az ebédlőasztalt, hosszú ujjaival halántéka érfalait tapogatta, a bőrön át a duzzadó ereket, melyeket egy idő óta határozottan vastagabbnak érzékelt.

Korábban, a tavaszi hónapoktól kezdődően jókedvűen ült ki a terasz asztala mellé, hogy ott javítsa ki az iskolai dolgozatokat, olvassa a helyi könyvesbolt megszerzett újdonságait, fiatal szerzők frissen megjelent köteteit, a szeretett klasszikusokat, de mióta a kutya csaholása meg nem szűnő vonyítássá állandósult, azonnal szedelőzködött és vonult be lakása mélyébe. A hang sokszor odáig is elkísérte.

Élete egyik legboldogabb napja volt, amikor tíz évvel ezelőtt hosszas utánjárás után a város egyik végéből beköltözhetek ebbe a szép kis házba, és először tette meg lépéseit a gyümölcsfákkal, tujákkal szegélyezett birtokon, ahogy felesége az első látogatás alkalmával a kis kertet elkeresztelte. Felesége azóta elhunyt, de szóhasználatában a kertet, hűséggel emlékezve a névadóra, továbbra is birtokként emlegette. A birtoknak ezt a csendjét, kiélvezhető nyugalmit bontotta meg nem sokkal felesége halála után, egyik hónapról a másikra a kutya jelenléte. A csaholással még nem lett volna baj, néha egyenesen üdítően hatott dolgozatjavítás közben a munka monotóniáját megtörő üde, kedveskedő vakkantás. Pontosan fel tudta mérni, hogy egy-egy hangot, például egy morgást, milyen esemény, inger vált ki a kutyából. Be tudta tájolni, hogy egy fára felröppenő

madár vagy egy kinti járókelő okozza-e az állat megváltozott viselkedését. A kutyát egyébként sosem látta. Három nagy területű kert ért egymásba az ő kerítésvonalánál, mindegyik nagyobb volt az övénél, s így az a ház, hova a kutya is tartozott, a másik utcában helyezkedett el. A kutyás telektulajdonos kertjét középen megosztotta egy sövényes deszkakerítés, elzárva ezzel a belátás lehetőségét, így Bozóki előtt az állat mindvégig láthatatlan maradt. – Egészen biztosan hatalmas lehet, bernáthegyi vagy valami különlegesen nagyra nőtt németjuhász. Esetleg komondor.

Sosem tett kísérletet az állat alaposabb megismerésére, nem érdeklődött utána senkinél, zárkózott ember lévén, csak felületesen ismerte szomszédjait. A kutya életében végbemenő változást először nem is igen követte, annyira észrevétlenül történt minden. Fel sem tűnt kezdetben, hogy vakkantásai egyre sűrűbben követik egymást. Megfázhatott, gondolta, és különösebb jelentőséget nem tulajdonított a folyamatnak. Egy idő után azonban tapasztalnia kellett, hogy ugatásai összetömörültek, a kibocsátott hangok már nem voltak sem vakkantások, még kevésbé lelkes csaholások, a korábban hébe-hóba hallható hang egyetlen, hol mély, hol magas, ijesztően hosszú ideig kitartott vonyítássá alakult át.

Kibírhatatlan nappalok és éjszakák következtek Bozóki tanár életében. Szabályszerűen félt hazamenni. Hosszan kerülgette lakását az iskolai órák után, egyre nagyobb köröket leírva igyekezett minél távolabbról hazaérkezni abban a reményben, hogy hátha történik valami, hogy talán más is szóvá teszi a riasztó jelenséget. De semmi sem történt. Már az utca elején meghallotta a kutya hangját.

Egyszer elment a ház előtt. Látni akarta. Ott állt a bejárati kapunál, de az állat nem jött elő, csak a hang töltötte be az udvar hátsó részét, az a bizonyos mélyről jövő, később tutulásba átváltó, elviselhetetlen, borzalmas hang. A csengő gombján volt a keze, aztán visszariadt. Mit is mondhatna a kijövő ismeretlen alaknak? Ha a többiek, a közvetlen szomszédok ez idáig eltűrték ezt a sátáni vinnyogást, nem intézkedtek, nem tettek feljelentést, mit akarhat ő, aki végül is a harmadik szomszéd egy másik utcából. Hálás volt azokért a pillanatokért, amikor a lény, magában néha így nevezte kínzóját, csöndben volt. Valószínűleg ilyenkor aludhatott, vagy esetleg, amit alig-alig tudott elképzelni, kint sétálhatott a gazdájával.

Egy meleg nyári nap egyikén, amikor szünetelt a tanítás, sógornője és családja látogatta meg a fővárosból. Bozóki előrelátóan úgy intézte, hogy bent az ebédlőben fogadja őket. Akkor épp csöndben volt a kutya. A félig leeresztett rolók talán tartósítják a szoba hűvösségét, gondolta, és a vendégeinek eszükbe se jut kimenni a kert fái közé. Hivatkozhat arra is, hogy a konyhából komfortosabban tudja megoldani a kiszolgálás feladatát. Egy darabig így is alakult minden. De már a második fogás után sógornője és férje indítványozta, hogy menjenek ki a szabadba, a teraszra, ahol a kitűnő ebédet követően szívesebben fogyasztanak el a kávé és a beígért jeges limonádét. A két copfos kislány és a sörtés hajú, kövérkés fiú már rohant is ki a teraszra. Az első pillanatokban Bozóki

nagy meglepetésére nem történt semmi, könnyű szellő rezegtette meg a fák leveleit, csak egy odatévedt dongó döngicsélt barátságosan körülöttük. Bozóki visszafojtott lélegzettel reménykedett. Aztán épphogy helyet foglaltak az asztal körül, abban a valóban kivételes csendben, melyen a házigazda csodálkozott leginkább, egyszer csak bekúszott, beszivárgott a harmadik udvarból a kutya hangja. A sógor és sógornő, de még Bozóki is, reménykedő várakozásában a körülöttük keringő dongónak tulajdonította először a hangot. De a hang egyre erősödött, már nem lehetett ráfogni semmi zümmögésre, kiszélesedett, terjedt, fokozódott, betört a kerítésen, vég nélkül áramlott a kertek felett a borzongató vonyítás.

Az asztalnál a vendégek felkapták fejüket. – Mi ez, János? – állt meg a sógornő kezében a kávéscsésze. – Mi ez a hang?

A gyerekek is abbaagyták a limonádé szörpölését, riadtan tekintettek egymásra. Bozóki arcán szenvedés nyomai látszottak, hirtelen éveket öregedett, vonásai elmélyültek, szeme beesett. Aztán halkán, tikkadtan elmondta egész kálváriáját. – És te ezzel élsz együtt? – kérdezte színpadiasan a sógornő férje. – Minden nap – válaszolta csüggedten, letörten, már nem titkolva semmit, és részletezőn feltárta vendégei előtt méltánytalan helyzetét.

A látogatás után napokig nem tudott aludni. Ahogy sógornője és családja az állat hangjára pánikszerűen felkerekedett az asztaltól, s egy kurta búcsúzás után elindultak a fővárosba, nyilvánvalóvá tette számára, hogy változtatnia kell az áldatlan állapotban. Azzal is tisztában volt, hogy társasági szokásai is a kutya jelenlétével hozhatók összefüggésbe. Felesége halála után még el-eljöttek kollégái a tantestületből, de a kibírhatatlan vonyítás miatt később ő állította le valamilyen ürüggyel ezeket az alkalmakat. Ekkor történt, hogy a gimnázium könyvtárából kikölcsönözött néhány orvosi lexikont, és talált is egy olyan fejezetrészt az egyikben, mely a kutyák betegségével foglalkozott. – Miért vonyítanak a kutyák? – olvasta a meglepően terjedelmes fejezet címét. – Magára hagyják őket, szeparációs szorongás, a gazda hiányát érzékeli a kutya, állt az első pontban. – Igen ez elképzelhető, merengett el Bozóki a mondat felett. – A vonyítás gyakori oka lehet még, jegyezte meg a fejezet írója, amikor az állat valamelyik szerve indul károsodásnak, fájdalmat érez – ez tűnt a legkézenfekvőbb magyarázatnak. De akkor miért nem viszik orvoshoz a szerencsétlent?

Valamitől való félelem, ez is ott volt a felsorolásban, de arra már nem kapott választ, hogy vajon milyen okokra vezethető vissza az állat félelme. – A kutya akkor kezd el vonyítani, olvasta tovább, ha etetésén, itatásán túl egyáltalán nem foglalkoznak vele. A gazda akkor jár el helyesen, ha nem vesz tudomást a figyelemfelkeltő hangokról. Még véletlenül sem szabad jutalmaznia ezt a viselkedést. Ezen a megjegyzésen ismét elgondolkodott Bozóki. Nem értette, miért jutalmazná meg kutyája rossz szokását a gazda, amitől egyébként ő maga is szenved. – Nem szabad ebben az esetben ránéznie, megérintenie, beszélnie hozzá. A csendet viszont, mely a vonyítások között beáll, jutalomfalattal, simogatással kell honorálni.

A legérdekesebbet csak ezután olvasta: – A kutyák a farkasok rokonai, utódai, ennél fogva magukban hordoznak néhány karakteres, jellemző vonást az elődeiktől. – Bozókinak erről a megállapításról egy örmény barátja jutott eszébe még egyetemi éveiből, aki pásztorokodó nagyapjától tanulva a mondást, gyakran idézte, hogy bár a kutyák a barátaink, a közös tetőnk velük mégiscsak az égbolt, nem pedig a mennyezet. Igen, de ez a kutya aligha tartózkodott a mennyezet alatt, kint lakott a szabadban. Az idegölő hang egyébként ismerős volt Bozókinak, emlékezett rá még gyerekkorából. Amikor a város másik részén, az evangélikus templom szomszédságában laktak, és megszólalt délben a torony nagyharangja, akkor vonyított így a szomszéd kutyája. Az állat viselkedését nyilván a hangrezgés magyarázta, amit abba is hagyott, mihelyt a harangzúgás véget ért.

Tehetetlenül tépelődött. Az orvosi könyvben olvasottak bármelyike kiválthatta a gyötrő hangot. És ha valamelyik ok bebizonyosodik, mit ér vele, számít ez valamit? A tantestületből a kollégái közül a biológia tanárral ápolta a legjobb kapcsolatot. – Ha akarod, elmegyek veled a kutya gazdájához. Beszélünk vele – ajánlkozott a kolléga –, erre rámehetsz idegileg. – Bozóki elhárító mozdulatot tett a kezével. – Azt hiszed, nem vettük észre a tanári karból, hogy feszít valami, hogy nem vagy a régi? Gyere, most azonnal felkeressük a kutya gazdáját.

De végül nem lett az egészből semmi. Bozóki megnyugtatta a kollégát, hogy kezébe veszi a dolgot. Még a napokban intézkedni fog. – Megígéred? – nézett szemébe a biológiatanár. Bozóki bólintott. De ezúttal sem igyekezett haza. Öt-ször végigjárta a város főutcáját, a kirakatokat bámulta, mintha az üveg mögött elhelyezett tárgyak valóban érdekelnék. Aztán figyelmét a kirakatok ablakaiban mégis lekötötte valami. A saját arca az üveglapon, melyet hirtelen nagyon nyúzottnak talált. – Ó, istenem, mikor lesz már ennek vége?!

Lassan vánszorgott hazafelé. Egyre közelebb ért az otthonához, már előre rettegett a jól ismert hangtól. Egy nagy lélegzetvétel után befordult az utcába. Elhagyta a sarki házat, aztán sorra a többi, de nagy megdöbbenésére nem hallotta a kutya hangját. Ment fásultan, bizonytalanul, mint egy alvajáró, alig érzékelt valamit a külvilágból. Akkor nem messze a háza előtt néhány emberre lett figyelmes, hangosan beszélgettek, egyikük hevesen gesztikulált. – Nyitva volt a kapu, a kutya kirohant, akkor érkezett az autó. Jó sebesen jött. Telibe találta. – Pedig mindig zárták azt a kaput – mondta a másik. – Mindig – erősítette meg a harmadik –, be se lehetett látni a kertbe.

Bozóki reflexszerűen illesztette be a zárba a kulcsot. Felment a bejárati ajtó három lépcsőjén és benyitott a lakásba. A szoba közepén szétnézett, mintha egy ismeretlen helyen lenne, aztán leült az ágyra. Kezét a térdje közé ejtette, és így ült vagy fél óráig. Akkor kinyitotta a teraszajtót, és kilépett a kertbe. A kert fáit nézte, a gyümölcsfák koronáit, amíg be nem lepte lombzatukat a homály, a nyomokban megérkező sötétség. Nagyokat lélegzett a friss levegőből. Késő estig kint maradt.

Tolnay Imre:
Exodus, 2015
Memento, 2014
Exodus 4., 2014

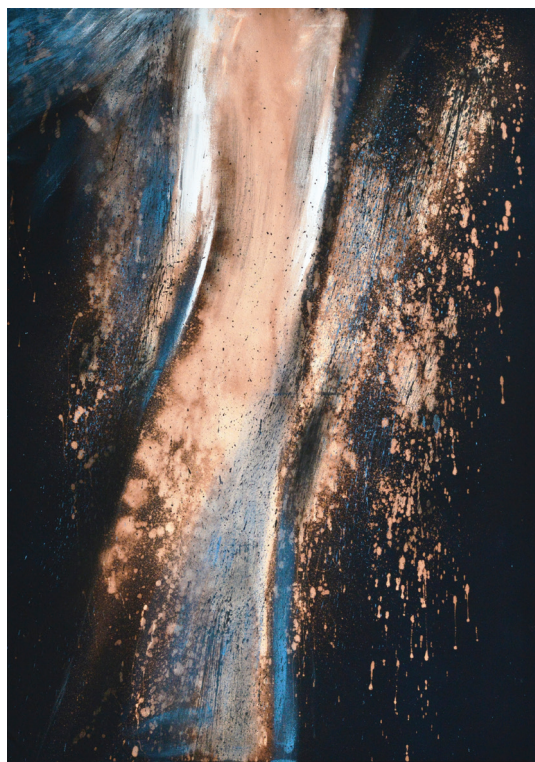
Tolnay Imre: *Víz alatt 2.*, 2018 (f); *A bárka 3.*, 2013 (l)

Tolnay Imre: *Torlasz*, 2018 (jobb oldalon)

Tolnay Imre

Térgeasztus 1., 2025

Fakított helyek 10., 2019

Objektum, 2025

Fakított helyek 2., 2018

Rumpler György

Fécamp-i anziksz

Normandia földjén alig találni nyomát a háborúnak láthatunk
katonai emlékműveket múzeumokat lebonthatatlan bunkereket
Étretait sziklás partvonalala előtt a sirályok visításában érezhető
némi félelem mintha a kolónia tovább adta volna emlékét
annak a nehéz napnak mikor a szövetséges hajóflotta
lőni kezdte a partokat mindezeketől eltekintve irigylésre méltó
a nyugalom golyónyomokat legfeljebb sajtokon találhat
a kíváncsi utazó Fécamp kikötője csupa báj olvadoznak
turisták serpenyőben a vaj frissen gőzölög a croissant
végigsétáltunk a promenádon nem láttunk hegeket az arcokon
ezek a fécampiak láthatóan boldogok állapítottam meg túléltek
a háborút eltöltötte őket a legnagyobb szabadság jól laktak vele
apró hajókkal díszítették a végtelen tengert fakó a város messze
kanyargó kikötőjéről készült képeslapot nézegetek Apám
hagyatékában találtam a világ minden tájáról küldtem egy képet
a fécampiak kifogtak rajtam alig írtam valamit a levelezőlapra
*Drága Apám a tenger gyönyörű az emberek szépen élnek
határtalanul szabadok hosszú hajóútra küldték az emlékezetet*

.....

kilovagolok az éjszakából csak káprázat maradt
a Saint Germain sugárúton álldogáltam kettéharapta Párizst
a Szajna két egyforma darabra lüktettek mint a szív lassan
egészen lassan kávémm kevergettem megszabadít majd
Apám ötven évig vágyakozott nyugatra barátja 56-ban elment
sosem oldódó szavakkal

apropó HMS Endeavour Cook könyve ösztökélte vágyaim
Utazásaim a Föld körül micsoda cím mondogatta Apám
hajója fedélzetéről figyelte egyre csak tágul a látóhatár
Apámnak az otthonában álló titkok nélküli szekrények jutottak
emlékét még mindig pakolgom fiókból fiókba

RUMPLER GYÖRGY (1969) költő, képzőművész. Legutóbbi kötete: *A lélek körberajzolása* (2013).

alig múlt hét óra megetetjük gyermekünket szervezem
életünket holnap látogatókat várunk ebben a sorrendben
1. a lomtalanítók
2. egy könyvkereskedő az antikváriumból
eladtam Apám néhány könyvét nincs elég hely ugyanabból
a kötetből két darabnak egy is megőrzi a múltat ekképpen
nyugtatom magam

Apám kilovagolt az éjszakába csak káprázat maradt
barátja 56-ban elment sosem oldódó szavakkal
távrolról érkező hűvösebb légáramlatok keverednek
a bennünk lélegző emlékekkel ó azok a fécampiak
sosem küldhettük hosszú útra az emlékezetet

Muladni az idővel

megtanultunk együtt mulatni az idővel lassan elfogyó betűk
halmazával monitorom felelget kérdésekre némaságom
nem tünet lefokoztam hiábavalóságaim egyre gyakrabban
sétálok boldog emlékeim utcáin a hogyan is volt
elkerülhetetlen súlyával egyre finomabbak a péksütemények
a San Marco utcában mintha rövidülne gesztenyefáinak sora
mikor indulunk máris hazaérünk próbálom felidézni
utazásom részleteit a feldobott kövek mind visszatérnek
gyorsulásunk megállíthatatlan egyre jobban élvezem az ízeket
a zamatokat túl vagyok életem felén szerencsésnek
mondhatom magam barátaimmal alig találkozom mindenki
csinál valami fontosat a városnak mikor indulnak
máris hazaérnek talán észre sem vettek mikor megérkeznek
máshol vannak olykor el sem indulnak mosolygunk
megtanultunk együtt mulatni az idővel

Apától fiúig

karácsonykor ismét nélküled most már csak testem
hordozza lényeged szemed kékségének hordozója
én lettem elkezdett mozdulataid is befejezem
unokád cseperedik bizonyosságaink kiteljesedtek
felnövekedve tovább görgeti magába húzza vére lesz
ugyanúgy dörzsöli szemét ahogy te öklével megnyugtató
ez a folytonosság testből testbe kibékülve az idővel
lélekből-lélekbe e kötelék megmagyarázhatatlan csak tudjuk
hogyan van mint lombkoronányi gyökérzet a föld alatt

Tolnay Imre: Napló 10., 2010

A térkereső

Tolnay Imre művészetéről

A tér horizontja

A keresztény hagyomány számára a tér soha nem pusztá koordináta-rendszer. A bibliai ember tapasztalata szerint a hely mindig jelentéssel telített: a pusztá nem csupán homok és kő, hanem a megtisztulás és az Istenbe vetett bizalom tanulásának útja; a Hóreb-hegy nem egyszerű földrajzi pont, hanem a kinyilatkoztatás hegye; az ószövetségi templom nem csupán építmény, hanem a „jelenlét sátra”, ahol Isten népével lakik; az üres sír pedig nem a hiány tere, hanem a feltámadás paradox teljessége. A Szentírás kezdő lapjain a teremtő szó rendbe hívja a káoszt, a Lélek mozgásából megszületik a világosság és az élet. Az ember számára így a tér nem semleges közeg, hanem ennél sokkal mélyebb rétegű jelentéssel is bír.

A filozófiában is találkozunk ehhez hasonló tapasztalattal. Heideggernél a tér nem pusztán geometriai kiterjedés, hanem a benne-lét révén feltáruló, létfeltételi tágasság. Bachelard a lakott térben az emlékezet és a képzelet működését hangsúlyozza: a ház, a sarok vagy a fészek a lét poétikus tapasztalatának helyei. Michel Foucault heterotópiái a társadalmi rend „más terei”, amelyek egyszerre tükrözik és felforgatják a megszokott struktúrákat. Paul Ricoeur az emlékezet és a narratíva összefüggésében mutat rá, hogy a tér mindig történetbe ágyazott, s így identitásunk hordozója. Marc Augé „nem-helyei” a kortárs közlekedési, fogyasztási és kommunikációs csomópontok – repülőterek, autópályák, bevásárlóközpontok –, amelyek nem antropológiai értelemben hordoznak identitást, hanem anonim és szabályozott viszonyokat teremtenek. Jean-Luc Marion pedig a fenomenológia nyelvén beszél a „telített jelenségről”, ahol az adódás túlradása meghaladja a fogalmi és horizontális kereteket, s maga a tér is az adódás színterévé válik.

Tolnay Imre művészetébe ebbe a sokrétű hagyományba illeszkedik. Vásznain a föld, a homok, a fa, a fém vagy a gyapjú is hordozóvá válik, amely a nagyon

is földiről, máskor a transzcendensről, de legtöbbször e kettő találkozási pontjáról – vagy közös halmazának kereséséről, legalábbis az arra tett kísérletről – beszél. Festészete a legközvetlenebb materiából indul, de az emberi lét legmélyebb kérdéseire vezet: honnan jövünk, merre tartunk, és hogyan nyílik meg előttünk a számunkra fel- és befogadható jelenlét tere. Terei egyszerre behatárolhatók és behatárolhatatlanok: olyan időben és térben tett utazáskísérletek, amelyek összekötik a múltat a jelennel, kérdéseket tesznek fel a megtett vagy elhalasztott útról. Ugyanakkor meghatározott, gyakran a természetre utaló helyei vagy éppen az Augé-féle nem-helyek is mind jelentésréteggel telítettek.

Életrajzi háttér

Tolnay Imre 1968-ban született Győrött. Tanulmányait 1983 és 1987 között a budapesti Képző- és Iparművészeti Szakközépiskola alkalmazott grafikus szakán kezdte, majd a Magyar Képzőművészeti Egyetemen folytatta, ahol 1992-ben diplomázott képgrafika szakon. Mesterei között volt Baranyay András, Kocsis Imre és Pásztor Gábor, akik a klasszikus képalkotás mellett a kísérletező szellemet is erősítették benne. 1992–95 között a Képzőművészeti Egyetem Mesterképzőjének hallgatója volt, majd 1997–2000 között a Pécsi Tudományegyetem Művészeti Karán folytatott DLA (doktori) tanulmányokat Keserű Ilona festő osztályában. Doktori fokozatát 2003-ban szerezte meg, 2013-ban habilitált doktori címet nyert, szintén a PTE-n.

Művészi pályája párhuzamosan bontakozik ki a festészet, grafika, fotográfia, installáció és művészetelméleti publikációk területén. 1991 óta rendszeres résztvevője hazai és külföldi kiállításoknak, biennáléknak és szimpóziumoknak Európától Ázsián át az Egyesült Államokig. Tagja többek között a Magyar Alkotóművészek Országos Egyesületének, a Magyar Grafikusművészek Szövetségének, valamint a Győri Grafikai Műhely Egyesületnek.

Tolnay Imre művei több hazai és nemzetközi köz- és magángyűjteményben megtalálhatók. Számos egyházi gyűjtemény őrzi munkáit.

Oktatóként is aktív: egyetemi tanár a győri Széchenyi István Egyetem építészképzésében, valamint mestertanár a Győri Tánc- és Képzőművészeti Szakgimnáziumban. Művészete és pedagógusi tevékenysége egyaránt azt a szemléletet közvetíti, hogy az anyag és az idő mélyebb rétegeiben a transzcendens tapasztalata válik átélhetővé.

Anyagból jel

Tolnay pályája korai szakaszától a kísérletezés vezet: vásznait nem csupán festékekkel, hanem vakolattal, földdel, kővel, fával, homokkal, gyapjával is építi. Ezek az anyagok önmagukban hétköznapiak, mégis képei felületén átlényegülnek. Nem illusztrálnak, hanem hordozzák a láthatatlant. E következetes anyagkutatásból

idővel önálló képi nyelv születik, amelyben a profán és a szakrális, a gesztus lendülete és a rend geometriája, a múlt és a jelen nem szétválik, hanem egymást formálva lép párbeszédbe.

A modern művészetben az *arte povera* irányzata, többek között Antoni Tàpies homok-textúrái vagy Anselm Kiefer szalmával és ólommal átszótt vásznai jutnak eszünkbe. Tolnay ehhez a hagyományhoz kapcsolódik, de sajátosan közép-európai tapasztalatból építkezik. Nála a nyers matériák nem pusztán az emlékezet sebei, hanem egyszerre a képalkotás háromdimenziós láttatásának eszközei és a természet, illetve a tárgyi elemek megjelenítésének radikális módjai.

Tolnay művészetének sokrétűségét pontosan ragadja meg alkotói világát Fazakas Réka, aki a Múcsarnokban 2025-ben megrendezett *Térgesztusok* című kiállítás kurátoraként így fogalmazott: „Tolnay Imre művészete egyszerre absztrakt és figuratív, transzcendens és realista, gesztus jellegű, ugyanakkor geometrikus. Jellemző rá az organikus formák használata, valamint a szimbólumgazdagság és a töredékességükben kiteljesedő struktúrák felmutatása. Alkotásaiban az egymásnak látszólag ellentmondó összetevők harmonikus egységgé olvadnak össze, így tárva fel a világ komplexitását és ellentmondásosságát. Legfontosabb témája a tér, melytől elválaszthatatlan az idő örökké változó végtelensége, mégis annak emberi mércével mérhető végessége, illetve az őselemek mint a megfogható matériákban és a megfoghatatlan komponensekben rejlő energiák érzékeltetése. Műveivel egzisztenciális kérdésekre keres vizuális válaszokat; egyszerre mutatja fel a természet elemeiben rejlő erőhatásokat és a transzcendens értékeket. Munkáinak kompozícióit egy-egy fragmentum kiragadásával teremti meg, amit a befogadók konstruálta imagináció tesz teljessé.”¹

Gesztus és geometria

A művész ars poeticájának egyik kulcsfogalma a gesztus és a geometria kettőssége, illetve ezek ötvözése. A gesztus az ösztönös nyomhagyás, az emberi jelenlét közvetlen lenyomata; a geometria ezzel szemben a rend, az arány és a kultúra hordozója. Már az őskor barlangrajzain is együtt van jelen a kéz mozdulatának szabad áramlása és a tudatos szerkesztés. A modern művészetben Jackson Pollock gesztusai és Piet Mondrian geometrikus kompozíciói jelzik e kettősség változatait.

N. Mészáros Júlia ezt a kettősséget tágabb horizontban látja: „[Tolnay Imre] alaptémája a kezdetektől a tér, amit műveiben szüntelenül újradefiniál, szisztematikusan feltérképezve az összefüggést a fizikai és az érzéki, a valóságos és a transzcendens, a mozgásban levő és a mozdulatlan, a pillanat és a folyamat között.”² A gesztus és geometria kettőssége tehát a tágabb „térdrámában” nyeri el értelmét: az emberi lét és a transzcendens viszonylatában. Tolnay festészetében e két ősjel folyamatos feszültségben létezik. Nem feloldani kívánja ezt

1 Fazakas Réka: *Fény felé*. Kiállítási leporelló, Múcsarnok, 2025.

2 Tolnay Imre: *[XL] III*. Szerzői magánkiadás, 2008.

a kettősséget, hanem láthatóvá tenni, sőt egymás építőivé formálni. Művészetének gazdagsága éppen ebben a párbeszédben rejlik: az emberi lét egyszerre van jelen a szabadság kockázatában és a rend – szintén kockázatos – arányaiban. A gesztus a spontaneitást, a geometria a strukturált kozmoszt jelképezi – együtt pedig a létezés paradoxonát fejezik ki.

Jelenlét

Az idő Tolnay művészetében nem pusztán kronológia, hanem tapasztalat. Megkülönbözteti a *kronoszt*, a múltó, mérhető, „hétköznapi” időt és a *kairoszt*, a beteljesedő, kegyelmi, minőségi pillanatot. Ezt nemcsak filozófiai meggyőződés-ként vallja, hanem műveiben is képpé formálja. Erre mutat rá Szeifert Judit, aki szerint Tolnay archaizáló és leletszerű faktúrái „az idő által megmunkált hatást keltenek, ezzel archaizálónvá válva a múltra, az időre emlékeztetnek”. A művészet-történész ezt a kortárs festészet sajátos irányaként, „lírai archaizmusként” határozza meg: olyan művek tartoznak ide, amelyek faktúráikban, színvilágukban és formálásukban az idő lassú, szinte észrevétlen munkáját idézik meg, s amelyek töredékességükkel, leletszerűségükkel egyszerre keltenek archaikus és poétikus hatást. A „lírai” jelző a természetközeli színek visszafogottságára és a felületek átgondolt finomságára utal, az „archaizmus” pedig arra, hogy a művek mintegy archeológiai leletként őrzik és közvetítik a múlt nyomait.³

Motívumok és sorozatok

Tolnay Imre munkásságát a szisztematikus kutatás jellemzi. Egy-egy motívum nála nem egyszeri felvetés, hanem hosszabb távú vizsgálódás, amely során újabb és újabb megközelítésekben bontja ki annak jelentésrétegeit. Az így létrejövő sorozatok ezért nem pusztán tematikus egységek, hanem gondolati és vizuális kísérletek. Tolnay az adott motívumot körbejárva, különböző kontextusokba helyezve tárja fel a benne rejlő spirituális és filozófiai lehetőségeket, ahol az anyag, a forma és a szimbolika folyamatos párbeszédben áll egymással. Az alábbiakban ezekből említünk néhány meghatározó állomást

A bárka

Tolnay egyik visszatérő motívuma a bárka. A bibliai hagyományban Noé bárkája nemcsak hajó, hanem az élet hordozója is; Péter bárkája pedig az egyház képe. A bárka mindig átkelés: ítéletből megmenekülés, káoszból rendbe vezetés.

3 Tolnay Imre. Szerzői magánkiadás, 2023.

A keresztény szimbolikában a történelem hullámain hanyódó közösség jelképe, ugyanakkor az Istenbe vetett bizalom szimbóluma is: az, amely a bizonytalanság közegében is megtart. Paul Tillich szerint a szimbólum mindig túlmutat önmagán, és a bárka is ilyen áttetsző jelkép: az átmenet állapota. Ezért is vált gyakran alkalmazott művészi szimbólummá is.

Tolnay bárka-sorozatának kiindulási alapja saját természetközeli életszemlélete. Győr, a vizek városa, a Mosoni-Duna, a Rába és a Rábca találkozási pontja, amelyhez személyesen is kötődik. Maga a bárka – amely több helyszínen installációként szerepelt – a Mosoni-Duna iszapjából lett a művész által kiásva. Ezt a vízből mentett tárgyat állította ki, majd másutt fotósorozatként, reliefben vagy táblaképként kapott új értelmezést. A motívum így mindig új jelentésrétegekkel gazdagodik: Somorján a kitelepítettek emlékezett, a budapesti Szent István-bazilika lovagtermében a partra vetett csónak egyszerre lett a régiók kincseinek (víz, bor, liszt, gabona) hordozója és a kegyelem jelképe. A komáromi Monostori Erődben pedig a bárkába helyezett üveg, kép, papír és más tárgyak a civilizációs hordalék lenyomataként jelentek meg, korunk valóságát és értékrendjét kérdőjelezve meg. Máskor a menekültválságra reflektált, mementót állítva a vízbe vesztett áldozatoknak, és figyelmeztetve a közöny és a vendégszeretet hiányának veszélyére.

Nemcsak installációiban vagy fotódokumentációiban, hanem táblaképein is megjelenik a bárkamotívum. *Bárka 3* című műve a Pannonhalmi Főapátság gyűjteményében található; anyagai: deszka, fűveny, vászon. A bibliai motívum itt a föld-fa-víz egységében jelenik meg. A deszka a test törekenységét, a fűveny az idő múltékonyságát, a vászon az emberi kéz és a szellem munkáját idézi. A bárka így a lét határhelyzeteinek hordozója: egyszerre a pusztulás lehetősége és a megmenekülés ígérete.

Scrinium

Ahogy Beke László több mint húsz éve megállapította: „Németh Lajos, a 20. század nagy magyar művészettörténésze minden bizonnyal elmélete szép igazolásaként ismerte volna fel Tolnay művészetét: szerinte az igazi tárgyi kultúra és annak is a legjava, a művészeti tárgy, annál jobban törekszik vissza eredetéhez, a természethez, minél jobban eljár fölötte az idő. Tolnay festészetének ugyanez a hajtóereje. Maga az alkotó mindenre figyelmes, ami környezetében és a változó világban történik, de ösztönösen leginkább a múltó idő lenyomatait készíttetik cselekvésre.”⁴

A latin *scrinium* eredetileg gömbölyded szelencét jelentett, amelybe könyvet vagy irattekercseket helyeztek, hogy megóvják azokat. Ez a jelentés szervesen kapcsolódik Tolnay filozófiájához és anyagkezeléséhez: a faktúra nála nem

4 Tolnay Imre: [XL] III. Szerzői magánkiadás, 2008.

pusztán forma, hanem idő- és létlenyomat. A por, a karc, a homok a múlt nyomaikat idézik fel. Tolnay *Scrinium*-sorozata egyszerre emlékéllítás a régi korok kultúrájának, a múlt megőrzésére és megbecsülésére tett gesztus, valamint reflexió a múlthoz való viszonyunkról. A felület archeológiai rétegei így nem csupán hiányt mutatnak, hanem kérdéssé formálódnak: miként őrizzük meg, és hogyan értelmezzük újra közös (kulturális) örökségünket?

Kijelölt helyek

A *Kijelölt helyek*-sorozat vásznain Tolnay rusztikus, természetes anyagokat von be a felületbe, amelyeken finom, mégis határozott jelek tűnnek fel. A kompozíciókban megjelenő vörös vonalak az élet lüktetését, törekénységét és sebezhetőségét jelképezik: apró, szinte mellékes részletként vannak jelen, mégis az egész mű jelentését meghatározó hangsúlyponttá válnak. A vásznan gyakran látható valódi gumiabroncsok gurításával létrehozott keréknyom, amely a mulandóság és az ideiglenesség jelképe. A jelek a Tolnay által ábrázolt sajátos teremben jelennek meg: a sáros föld felszínén vagy a hóban, amely egyszerre utal a szakrális megtisztulásra és a gyorsan eltűnő lenyomat törekénységére.

Tolnay életművének sajátos vonása az emberábrázolás hiánya; a *Kijelölt helyek* esetében ez még erőteljesebben szembetűnik. Maga az alkotó úgy vall, hogy bár nincs jelen konkrét emberfigura, a hely mégsem képzelhető el az ember nélkül. A nyom, a kerékcsapás, a jel mind az emberi jelenlét közvetett tanúja: láthatatlanul, de meghatározóan formálja a tér értelmét. A sorozat ezzel az emberi lét ideiglenességére is rámutat.

Ez a sorozat szorosan kapcsolódik Tolnay képeinek egyik legmegragadóbb vonásához: az üres térhez. Fakított felületei, redukált színei, a hiány nyelvén szóló vásznai arra figyelmeztetnek, hogy az üresség nem nihil, hanem telítettség. Pataki Gábor szavaival: „Tolnay művein szinte mindig csak a töredékeket, a földabrosz látszólag véletlenszerűen kimerevített darabkáit láthatjuk csak. [...] Jelek vannak, ez kétségtelen, de nem lehetünk bizonyosak bennük. Sőt, gyakran csak hiányukat, köd mögött imbolygó körvonalakat tapasztalhatjuk meg.” Pataki szerint Tolnay művei „csendes, szótlán, a deskripciót nélkülöző alkotások, amelyek nem annyira párbeszédre, mint inkább a néző belső elmélyedésére apellálnak. Segítségükkel közelebb juthatunk igazi önmagunkhoz.”⁵

A *Kijelölt helyek*-sorozat térszerkesztése – bár más médiumban és szándékkal – emlékeztethet André Kertész ablakból készített *Washington Square Park* fénykép-sorozatára. A festmények és a fotók közös vonása a látvány egyszerűségében rejlő mozgalmasság, valamint az a képesség, hogy a mindennapi nyomokat és mozgásokat mélyebb emberi és egzisztenciális jelentéssel telítik.

5 Tolnay Imre: *munkák | artworks – 2009–2015*. Szerzői magánkiadás, 2015.

Fakított helyek

A *Fakított helyek*-sorozat különösen izgalmas, mert nem a megszokott építkező technikára épül, hanem az „elvétel” gesztusára. Tolnay festett fekete vásznonakon kezdett kísérletezni lúgos anyagokkal – például Domestossal vagy Hypóval –, amelyek különböző hígításai egyedülálló árnyalatokat hoztak létre a felületen. Így születtek kisebb és nagyobb méretű képek, amelyekből a veszprémvölgyi egykori jezsuita romtemplomban önálló kiállítást is rendezett. A művek nem a hozzáadás, hanem az elvétel logikáját követik: a sötétből fakad elő a világosság. A sorozat központi kérdése: miként lehet a fény és az árnyék kontrasztját úgy érzékeltetni, hogy maga a hiány váljon a látvány hordozójává.

Víz alatt

Különös sorozat a *Víz alatt*, amely nemcsak festményekből áll, hanem képi világból videomű is készült. A festmények a víz alatti látványból kiinduló elmosódott, fény és levegő felé tekintő vizuális hatást kelt. A videó címe *De profundis* (‘a mélységből’), amely a 129. zsoltárra utal. A videómunkában az autómósó profán tere a barokk zene cseh mestere, Jan Dismas Zelenka zenéjével társítva a profán tér újraértelmezésére hív. Zelenka *Miserere* című műve az 50. zsoltárt idézi: „Könyörülj rajtam, Istenem.” A két szöveg egymásra vetülése – a mélységből kiáltás és az irgalomért esdeklés – szoros dialógusban áll a vizuális élménnyel. A vízfüggönyön átderengő fény, a gépi mozgások és a barokk muzsika együttesen nemcsak a megtisztulás képét jelenítik meg, hanem a bűn és kegyelem, a mélység és a felemelkedés drámáját is. Erről Jász Attila fogalmazott eddig a legpontosabban:

(helyfakítás)

*fakított helyeken élünk, nem a vízen, a víz alá lépkedünk, látásunk kitisztul,
a tükör síkján keresztül kinyílik a tér, látványok rakódnak látványokra,
életünkre halál, és fordítva, a Kyrie Eleison szól bennünk némán*⁶

A videomunka rokonítható Mircea Cantor *A boldogság nyomában* (2009) című alkotásával, amely a 2012-es *Európai utasok. Kolozsvári képzőművészet az ezredforduló után* című kiállításon a Műcsarnokban is szerepelt. Ugyanakkor izgalmas párbeszédet folytathat Bill Viola *The Crossing* (1996) című művével is.

6 Jász Attila: *Belső terek sötét fénye*. Elhangzott Tolnay Imre *Térgeztusok* című kiállításának megnyitőünnepségén, a Műcsarnokban. Elérhető: https://mucsarnok.hu//exxite/c38mucsarnok/res/jasz_a_tolnay_i_nyito.pdf (Letöltés ideje: 2025. szeptember 26.)

Mise-sorozat

Tolnay művészete következetesen foglalkozik a transzcendencia kérdésével. Alkotásai gyakran társíthatók biblikus hagyományokhoz és tanításokhoz, mégsem válnak alkalmazott művészetté. Nem illusztrál, nem elbeszél, hanem elvonatkoztat: képei a megragadhatatlan megragadására tesznek kísérletet. Ez a szakrális dimenzió nem didaktikus, hanem sugalló; Tolnay ezzel jelöli ki az utat a kortárs művészetben is, hogy a szakrális művészet ne illusztrációvá vagy gicccsé váljon, hanem az elmélyült találkozás terévé.

E szemlélet egyik legjobb példája a *Mise*-sorozat. A művek címei a mise csomópontjaira utalnak: *Kyrie* – irgalom, *Gloria* – dicsőség, *Credo* – hitvallás, *Sanc-tus* – szentség, *Benedictus* – áldás, *Agnus Dei* – Isten Báránya. A vásznanon azonban nem jelennek meg sem szövegek, sem liturgikus jelenetek. Absztrakt kompozíciói a liturgia ritmusát közvetítik: a sötét és világos váltakozását, a rend és a nyitottság feszültségét, az ünnep és a csend együttállását. A liturgikus címek így nem tematizálják, hanem irányba állítják a befogadást. A néző nem „előre adott” képekkel találkozik, hanem nyitott horizonttal, ahol a befogadás aktusa a liturgia ritmusát és a szenttel való találkozás lehetőségét tárja fel.

Térdramaturgia

A Múcsarnokban rendezett kiállítás három termének dramaturgiája a földtől a vízen át a fény felé vezetett ívet rajzolta meg. Ez az út nem pusztán esztétikai élményt kínált, hanem beavatási tapasztalatot: a látogató lépésről lépésre haladt egy olyan folyamatban, amely a mulandóság tudatosításától a megtisztuláson át a beteljesedésig vezetett. Mintha Andrej Tarkovszkij *Sztalker* című filmjének világába léptünk volna, ahol a Zóna szabályait követve a legbelső térbe, önmagunk mélyére érkezünk. Tolnay ebben a dramaturgiában *Sztalker*ként kalauzol: alászállásra hív a föld és a vizek sűrűjébe, majd megtisztulva nyitja meg előttünk a fény éteri horizontját.

Ez a dramaturgia azonban nem marad meg a kiállítás keretei között. Tolnay képei önállóan is olyan utakat jelölnek ki, amelyek nemcsak szemlélésre, hanem döntésre szólítanak. A néző nem maradhat kívülálló: a nyers anyag, a sötét és világos váltakozása, a gesztus és geometria feszültsége szembesítésre készítet. Vászna vizuális felkiáltójelek. A „Weg” Heideggernél nem csupán ösvény, hanem létmód: mindig úton levés, a megértés és a létezés folytonos keresése. Tolnay vásznai is ilyen „utak”: nem lezárt állapotok, hanem átmenetek, amelyek a nézőt a keresés és úton levés tapasztalatába vonják.

Tolnay művészete a kortárs magyar festészet sajátos vonulatát képviseli: a matériafestészet, az arte povera és a gesztus–geometria párbeszédének folytatója, ugyanakkor sajátosan közép-európai tapasztalatból építkező alkotó. Filozófiai értelemben képei a rend és a szabadság, a káosz és a kozmosz feszültségét

teszik láthatóvá, teológiai horizonton pedig a transzcendens kortárs megszólaltathatóságára mutatnak rá. Alkotásai nem kész válaszokat kínálnak, hanem nyitott tereket, ahol a hiány és a fragmentum a jelenlét hordozójává válik. Tolnay festészete ezért több mint látvány: út, vizuális zarándoklat, a találkozás lehetősége.

Tolnay Imre: Kéklősár, 2018

Levelek S.-nek

6. Az első

Tudom, nagyon lassan válaszolok, nem veszem fel a telefont, és így rémes velem levelezni. Nem az én ötletem volt! Viszont most kedvem lett írni, mert lelkesít egy aprócska tárgy, úgy ahogy téged az a Mácsai-kép. Persze, hogy egy kályhacsempe!

Biztos vagyok benne, hogy még nem láttad és fogalmad sincs sem arról, hogy ez melyik csempe, sem arról, hogy miért is lenne épp ez különleges. És valójában bosszankodsz most, mert azt vártad, hogy végre írok Mária Magdolna gyapjáról, de én inkább egy visszalépésre kényszerítetek.

Ezt a kompozíciót nehezebb olyan látványos és az érzékszerveidet stimuláló módon leírni, mint mondjuk az Erhart-szobrot lehetett. Mit látunk itt? Nagyjából négy színre írt játékot: kék, fehér, sárgásbarna és zöld váltakozik ezen a mindössze 18,8×15,9 centiméteres kályhacsempén, amelyen árkádív alatt, ablakban vagy erkélyen jelenik meg egy nőalak, így csak a csípő feletti alakot látjuk. Az architektúra meglehetősen dekoratív, sokszorosán tagolt, kedves kis játéka lehetett a faragónak a ritmusok ilyen kompozícióba rendezése. A nő egyszerű, a szerzetesi csuhákhoz hasonló kék ingruhát viselt, amelyet egyszerű kötéllel kötött meg magán. A ruhaujja felcsúszik, így az alkar mezítelen, s látni hagyja a nő világítóan hófehér bőrét az alkarján, amely megegyezik a nyak és az arc árnyalatával, s nem mellékesen a bal kezében tartott koponya színével is. Jobbjában egyébként almát tart, az őt egyértelműen azonosító szimbólumot („Nem véletlenül alma, / és nem másmilyen gyümölcs.”). A gyümölcs egyezik a haj és a háttér sárgásbarnás árnyalatával, amely az emlékezetemben aranyszínűként él, így egyszerre lesz számomra ez az Éva Mária Magdolna (a koponya miatt) és Vénusz (az aranyalma miatt) is.

A parapeten egyébként ott a neve is, így nem rejtély, hogy ki ő: Éva. Az első a nők között. Aki persze prefigurációja vagy unokatestvére (ahogy tetszik) mindkét imént említett nőnek.

Ez a terrakotta valamikor egy cserépkályha része volt, amelyről ráadásul tudjuk, hogy hol állt: Luther Márton wittenbergi otthonának egyik fűtőtestjéhez tartozott. Ráadásul biztosan Luther idejében használták, hiszen 1536 körül készült. De lehetne ez az a kályhacsempe is, amely Brandenburgi Albert mainzi érsek hallé-i palotájában állt. Merthogy ott is találtak egy ugyanilyet. És azt ne feledd, ők ketten ellenfelek voltak, mégis ugyanazokkal a szépségekkel vették körül magukat.

Visszatérve Évához – hiszen egészen különleges ez az ábrázolási mód minden egyszerűsége ellenére is –, a koponyát tartó nőalak általában Mária Magdolna szokott lenni, s ekkor a koponya nem az elmúlásra vagy a halálra utaló szimbólum, sokkal inkább a bűnbánat, a remeteség, a vezeklés, a világról és a világi javakról való lemondás jelképe. A koponyát a kereszt tövében szoktuk még látni a keresztre feszítés-jeleneteken, hiszen Órigenész szerint Ádám koponyája a Golgotán van eltemetve. De mit keres a felöltöztetett Éva kezében Ádám koponyája?

Amelyet ráadásul úgy tart, mintha csecsemőt ringatna: kedvesen felé hajol, s az almával mint labdával játszik neki. Miközben feldereng a nézőben: Éva szépsége éppen olyan mulandó, mint azé, akinek a koponyáját tartja.

Ezekben az évtizedekben, tehát a 16. század első felében, több olyan kompozíciót is találunk, amelyben Éva és a koponya is szerephez jut. Az egyik ilyen Hans Baldung festménye, amelynek bal felét a mezítelen Éva előre lépő alakja foglalja el. Jobb oldalt a fát látjuk, a köré tekeredett egér vagy menyét fejű kígyóval. A fa mögül Ádám lép Évához, s megragadja a nő kezét (amit a kígyó egy harapással próbál megakadályozni), míg a másik kezével újabb almát szakít le. Ádám alakja már bomlásnak indult, a bőre foszlik, és a teste rohad. Éva porcelán bőrű, üde jelenség, mosollyal az arcán s jobb kezében almát rejt a háta mögött. Itt a koponya maga Ádám. Vagy Ádám maga a Halál?

A másik egy Sebald Beham után készült kompozíció. Elrendezését tekintve jóval konzervatívabb, hagyománykövetőbb – legalábbis első ránézésre: a tudás fája középen kapott helyet, kétoldalt Ádám és Éva alakja helyezkedik el, és ki is töltik a teljes képmezőt, nem marad már hely semmi mellékszereplőnek. Ádám megragadja az Éva kezében levő almát, miközben a nő másikat kap a kígyótól, aki a fa lombjaiból bújik elő. A kompozíciót azonban egy további szimbólum, a koponya koronázza meg, jelezve, hogy a romlást választották. A koponya a fa lombjának közepén látható, a fa ágainak egymásba fonódása is kiemeli, s két ritmus is felcseng egymással versenyezve, ahogy nézed a motívumokat. Egyrészt a koponya a fa lombjából úgy bújik elő, hogy akár az egyik alma is lehetne, ugrál a szemed egyik gyümölcsről a másikra. De közben szabályos háromszöget zár a koponya Ádám és Éva fejével. A mérete talán egy kicsit nagyobb is, mint az első emberpár feje, és mégis, mint egy negatív Szentháromság jelennek itt meg. És akkor már nem is írok arról a metszetről, amelyen a csontváz maga a fa!

A harmadik példánk egy az élet és a halál fája ellentétére építő kompozíció. Korábban is beszéltem már róla neked, hogy a korszak (és azon belül is a lutheri

mozgalom) nagyon kedveli az ellentétpárookra épülő dialógusokat, érvelésben és képekben egyaránt, ennek csimboraszója a *Passional Christi un Antichristi*. Ezen a miniatúrán a két fa mellett két nőalak látható: Mária és Éva. A fa bal oldalán Máriát, az új Évát látjuk, aki nem a bűnt jelképező almát, hanem az oltáriszentséget hozza el, hiszen rajta keresztül testesül meg Krisztus, aki elveszi majd keresztalálával a bűneinket, így ő jelképezi az életet (más ábrázolásokon akár az alma is lehetne a kezében, ugyanezzel az üzenettel: ő az új Éva). A másik oldalon, negatív tükörképként Éva az almával kínálja az egész emberiséget (és a kígyó gondoskodik róla, hogy ne fogyjon ki belőle), ez a bűn, a halál oldala. Míg Mária és az áldozók mögött egy angyal, addig Éva és a bűnösök mögött maga a Halál látható. Mária oldalán a lombban a Megfeszített, Éva oldalán egy koponya látható a gyümölcsök között. Mindeközben Ádám a fa alatt fekszik, teljesen passzív. Alakja felidézti a válaszút-kompozíciókat, amilyen Héraklészhez is kötődik, amikor az erényes életet és a testi örömökben gazdag életet szimbolizáló nők között kell választania. Vagy amilyen Párizs ítélete is gyakorta: a fekvő férfi előtt felsorakoznak a nők: melyiket is válassza? Vajon ez az Ádám ezzel az enerváltsággal lehet Héraklész is egy kicsit, meg Párizs is egy kicsit?

A jelenet egyszersmind a rendszerint a keresztfa mellett megjelenített Ekklezia és Zsinagóga (*Ecclesia et Synagoga*, azaz az Egyház és Zsinagóga) perszonalizált alakját ábrázoló, ellentétpárokat felsorakoztató képtípusokhoz is csatlakozik, azok hagyományát eleveníti fel. Annál is inkább, hiszen az Egyház a kegyelem és a megváltás, míg a Zsinagóga a törvény megfélelője, és így a feszület mellett a törvényt, illetve az evangéliumot képviselik. Ez a megszemélyesítés és szembeállítás jól illett az Ó- és Újszövetség, a törvény és a kegyelem megfogalmazásához, amely a lutheri teológiának az egyik alappillére.

Az utolsó példám számodra ifj. Lucas Cranach különleges kompozíciója, amely egy szív alakú szárnyasoltárról tekint le ránk. Az alkotás magándevóciós céllal készült el, s azért választotta a festő ezt a különös szívformát, mert egy másik ilyen alakú táblakép már volt a megrendelő tulajdonában. Ha kinyitjuk, akkor a balszárnyon a pásztorok imádása jelenet tárul elénk, középen maga a keresztre feszítés zsúfolt jelenete, jobboldalt a feltámadás látható. Zárt állapotban látjuk az ellentétpárra építő képeket: bal oldalt Ádám és Éva alakja a fa mellett, a bűnbeesés pillanatában, míg jobb oldalt az angyali üdvözlés kerül megkomponálásra: az Ó- és Újszövetség kerül itt egymásmellé, mindkét kép kétalakos, rímelnék egymásra a mozdulatok, s Mária mint az új Éva jelenik meg előttünk. Gesztusok játéka ez.

A sok példa végére, amelyek szimbolikája mind felidézhető volt a korszak embere számára egyetlen Éva-kompozíciót nézve is, marad a kérdés: benne van mindez a kályhacempén látható nőalakban?

Éva, az alma és a koponya minden bizonytalanságot keltett a korabeli nézőben is. Éva a halál uralma alá vetette az emberiséget az alma elfogadásával, másrészt ez a koponya lesz ott a keresztfa alatt, amelyet Krisztus vére megtisztít minden bűnétől. A feloldásban segít, ha kissé hátrább lépünk.

A kályhán sem önmagában állt Éva képmása, elképzelhető, hogy egy sorozatot kell találnunk. Erhard Schön tizenkét neves ószövetségi asszonyt megörökítő ciklusában meg is találjuk Rut, Michal, Abigél, Judit, Eszter, Zsuzsanna, Sára, Rebeka, Ráhel, Lea, Jáel közt. Éva alakja itt a mi Évánk szinte tökéletes tükörképe, csupán kisebb módosításokat végzett rajta a csempe modelljét elkészítő mester.

A kályhacsempék töredékei között azonban Adoni-Bezek és Abimelek alakja is felfedezhető még, kettő a bibliai zsarnokok közül. Erhard Schön róluk is készített egy sorozatot 1531-ben. Nem mellékesen mindkét sorozata Hans Sachs verseit illusztrálta. Az Ószövetség negatív alakjai pedig fontos alanyai voltak a példázatoknak, és népszerű díszei a legkülönbözőbb tárgyaknak: olyanok, mint egy-egy feltartott mutatóujj, figyelmeztetések. Azzal együtt, hogy meg is mutatják, amitől tartani kell. Olyanok tehát, mint az ítélet- vagy igazságszolgáltatástáblák, amelyek célja, hogy a város vezetőit vagy a hatalmasokat emlékeztesse feladatukra, a tőlük elvárt erényekre vagy éppen a bűnökre, amelyekbe más (ebben az esetben bibliai!) alakok és köztük kifejezetten vezetők is beleestek. Az 1530-as augsburgi birodalmi gyűlés után mind Luther, mind a mainzi érsek számára megfelelő lehetett egy ilyen kályha: a kivitele pompás, a témája nem megosztó, de annál is különlegesebb: micsoda beszélgetésekhez adhatott tápot!

Ígérem, egy ilyen ömlengés után legközelebb Ádámról írok majd dicshimnusz! Csak válaszolj valami frappánsat...

A SZÖVEGBEN ELŐFORDULÓ SZEMÉLYEK

Brandenburgi Albert (1491–1545): 1514-től választófejedelem, Mainz érseke és a birodalom főkancellárja, 1518-tól bíboros. Luther elsősorban a búcsúcédulák ügyében került vele vitába.

Erhard Schön (1491–1542): német fametsző és festő. Nürnbergben született festőcsaládba. Hatással volt rá Dürer, kompozíciói kifejezetten keresettek voltak. Gazdag életművet hagyott hátra.

Gregor Erhart (1470?–1540): ulmi születésű német szobrász, az ugyancsak szobrász Michel Erhart fia. Ulmban tanult, 1494-ben Augsburgban telepedett le, ahol vezető mester vált belőle.

Hans Baldung (1484/85–1545): festő, metsző. Albrecht Dürer egyik legismertebb és legtehetségesebb tanítványa volt, aki rá jellemző stílust tudott kialakítani. Ismert ólomüveg-, kárpit- és oltárterveiről is. Kedvenc, fémes csillogású zöld árnyalatáról kapta a 'Grien' gúnynevet.

Hans Sachs (1494–1576): kora újkori német mesterdalnok, költő és drámaíró. A lutheri tanok követője volt, ő írta a *Die Wittenbergisch Nachtigall* (A wittenbergi csalogány, 1523) című verset is, amely egyik legsikeresebb műve lett. A legnevesebb dalnoknak tartották a maga korában, bár szokatlan témákat is feldolgozott közvetlen hangvételű műveiben.

Ifj. Lucas Cranach (1515–1586): festőművész, id. Lucas Cranach fia és tanítványa. Főként arcképeket, allegorikus és mitológiai jeleneteket, oltárképeket és epitáfiumokat festett apja stílusában, követve annak kompozícióit is. 1565-ben megválasztották wittenbergi polgármesternek.

- Luther Márton (1483–1546): lelkész, reformátor, bibliafordító. Ágoston-rendi szerzetesként lett teológus és professzor, a Wittenbergi Egyetem bibliatanára. A hagyomány szerint 1517. október 31-én tűzte ki vitairatát, a 95 tételt a wittenbergi vártemplom kapujára. Írásai magyarul a Luther válogatott művei-sorozatban olvashatók (szerk. Csepregi Zoltán – Fabiny Tibor – Ittész Gábor – Reuss András. Budapest, 2011, Luther Kiadó).
- Órigenész (184/186 k.-254): görög nyelven alkotó egyiptomi ókeresztény teológiai író, exegeta, azaz a szentírás-magyarázat tudósa. Az alexandriai iskola egyik legkiemelkedőbb korai alakja.
- Peer Krisztián (1974): költő, tőle való idézet a „Nem véletlenül alma, / és nem másmilyen gyümölcs.”, amely a frissen megjelent kötetében olvasható: *Pazarlás*. Bp., 2025, Okapi Press.
- Sebald Beham (1500–1550): német festő és metsző. A Dürert követő kismesterek egyik legkiemelkedőbb alakja.

A SZÖVEGBEN ELŐFORDULÓ MŰALKOTÁSOK ADATAI

- Éva*, 1536 k., kályhacsempe a Luther-házból (Wittenberg, Collegienstrasse 54) (sokszínmázás terrakotta, 18,8×15,9×4,2 cm, State Office for Heritage Management and Archaeology Saxony-Anhalt, State Museum of Prehistory, ltsz. HK 667:106:63f).
- Éva*, 1530 és 1540 között, kályhacsempe a magdeburgi érsek rezidenciájából (Moritzburg, Halle/Saale) (sokszínmázás terrakotta, 18,5×15,7×2,5 cm, Kulturstiftung Dome und Schlösser in Sachsen-Anhalt, Kunstmuseum Moritzburg Halle (Saale), ltsz. MOKHWKE00128).
- Hans Baldung: *Éva, a kigyó és a Halál*, 1510–1515 k. (olaj fatáblán, 64×32,5 cm, Kanada, National Gallery of Canada, ltsz. 17011).
- Sebald Beham után: *Ádám és Éva bukása*, 1552 (fametszet, 350×253 mm, London, The British Museum, ltsz. 1909,0612.4).
- Sebald Beham: *Ádám és Éva*, 1543 (metszet, 82×57 mm, Rijksmuseum, Amszterdam, ltsz. RP-P-OB-10.710)
- Id. Lucas Cranach: *Passional Christi und Antichristi*, 1521.
- Ulrich Schreier és Berthold Furtmeyr illuminátorok: *Az élet és halál fája*, a Salzburgi Missaléból, 1478 (pergamen, 380×280 mm, München, Bayerische Staatsbibliothek, BSB Clm 15710, fol. 60v).
- Ifj. Lucas Cranach: *A Colditzer-oltár*, 1584 (olaj fatáblán, 155×62,5 cm, Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum, ltsz. Gm1116).
- Erhard Schön: *Tizenkét híres nőalak az Ószövetségből*, 1530 k. (fametszet, 198×382 és 196×383 mm, The British Museum, London, ltsz. 1909,0612.6).

VÁLOGATOTT IRODALOM A TÉMÁHOZ

- Katrin Herbst (szerk.): *Martin Luther: Treasures of the Reformation*. Dresden, 2016, Sandstein Verlag, 258–261.
- Harald Meller – Stefan Rhein – Hans-Georg Stephan (szerk.): *Luthers Lebenswelten* (Tagungen des Landesmuseum für Vorgeschichte Halle, vol. 1), Halle (Saale), 2008.

Szegedi Dominika

saját isten a szobában

simaarcbőrűek laknak a panelban.
találgatom, szoktak-e imádkozni.
van-e istenük, akit lehet szülő helyett szeretni,
akinek a létezésével igazolják a hiányosságaikat és akinél
menedéket keresnek, amikor velük együtt is üres a szoba.
találgatom, szőrös-e a lábujjuk
és szeretik-e a finomfőzeléket és a gyerekeket.
ők gyereket varrnak a takaróra,
a képek pedig ferdén állnak a falon.
már belátok az ablakon,
gyenge pontja a háznak.
ördögűzést tartanak éjjelenként.
a kikönyökölt fotel az epicentrum,
sörszaggal van tele böfögve a nappali.
a nyál kifolyik a szájon,
ahogy a befőttesüveg csordul túl,
az orrcimpa fityeg,
mint az ujjal kilyukasztott nejlonszatyor,
ami nem tud összeszűkülni a kilyukasztás után.
belátok az ablakon és
már tudom, hogy szoktak imádkozni.
térdelnek az istenük előtt és túrik a verést.
kenyeret esznek, vizet isznak
simaarcbőrűek fogyasztják a csendet.

SZEGEDI DOMINIKA (1999) író, költő. A Rippl-Rónai Művészeti Intézet filmes látványtervező szakán tanult. A *Polcrafel* (2022) irodalmi kezdeményezés alapítója, íróműhelyt vezet, kéziratokat szerkeszt, mentorál.

vén katonák

benne ropog a fiatalság, főnév halmaz ő:
foghiány, fog híján is mosolyog, látomás, tömegsír, temető,
temető tömeg sír a fejfa előtt térdre rogyva
még emlékszik, lépcsőzik, táncol, cipőt próbál,
barna lakkcipőt suszterhez visz, cipő talpán kutyaszar,
sajnálkozik, lemossa
egyedül, ahogy kávézik is, ami beindítja a bélmozgást, zúg
és kiürül, nézi a lefolyót, örvénylik, arcot mos, ma már
kétszer is, mert felejt,
a dátumokat, a tükörképét,
alig ismeri fel magát is, a szomszédot,
aki hantralép és harcbaszáll.

balatoni analóg

magam alá vizelek, mint gyerekkoromban
lecsorog a pisa a combomon,
a zuhanykabin elvezeti és nem áll meg tócsában,
ami lebuktathatna.
nincsszülőakimegnevelne
aki tagadja, hogy csinált ilyet, hazudik.
hamesélhetneabalaton

kevesebb kell beérni

azon gondolkodom, őt zavarja-e,
mikor elhelyezkedett mellettem.
nem a narancsbőr vagy ez a rossz szag,
hanem az összeérő combjaink,
hogy egymásnak passzírozódunk,

mintha jó barátok lennénk
és kedves lenne a pillanat.
amúgy kerülöm az érintést,
mint a náthát.
az asszony, aki korábban mellém ült,
még mindig velem utazik.
már hozzám nőtt, mint egy szemölcs.
begyógyult az ülésbe és várja a megállót.
a végállomásnál egyenlő esélyekkel indulunk a metróhoz.
de addig még három megálló.
összehúzó magam, mintha az a felső lennék, amit a
ruhaszárító rántott össze.
hátha kevesebb helyet foglalok el így az ülésen,
mint mikor a családi képen a kompozíció egyik sarkába
szorulok és nem tudni, lelógok-e majd a képről.
akárcsak a buszülésről,
amikor rosszul helyezkedem.

demencia

idősödő inakkal
érszükületről és bőrbajról beszélgetünk, majd
találkozunk (...) a kórházi váróban,
kontrollra járunk,
mindketten paradicsompalántát nevelgetünk
tagadjuk, hogy fáznánk,
megszokjuk a kórházi szagot,
borra fogjuk a rossz memóriát,
találkozunk a kórházi váróban,
kontrollra járunk,
mindketten paradicsompalántát nevelgetünk,
tagadjuk, hogy fáznánk,
találkozunk a kórházi váróban,
kontrollra járunk
mindketten paradicsom palántát nevelgetünk,
találkozunk a kórházi váróban,
kontrollra járunk,
megörülök, hogy te is paradicsompalántát nevelgetsz

E/3. személyben beszélek magamról

autókat számol, amikor ideges.
nézi, hogyan pörög a kerék vagy a bicikli küllő.
olyankor szereti azt a biciklit, ami eltereli a gondolatait.
munkába menet van ideje hazavágyódni,
de nem tudja, hol van az a haza.
ott nincs hideg és ágyon alszanak?
a hűtő nem kopog és az ölelés mindenkinek jár?
ott jár fejben.
meleg vízben áztatja ki a bőrkeményedést,
megjegyzí a szappan végét, majd kiteszi az újat.
madarakon tanul számolni,
maradékon tanul meg spórolni.
együtt él a kutyaszőrrel és nem zavarja.
ilyennek képzei.
így él benne,
így ezt is szokta keresni.
a bérelt lakásának ablakából is,
ahol megáll a pesti bűz,
ahonnét az autók aprók
és nem tudnak bántani.
ilyenkor autókat számol
és hazavágyódik.

Maszat

Szilasliget megálló. Beront a HÉV-kocsmába. Téliestített, barna deszka-faház a szerelvény Gödöllőre vezető oldalán. Kér egy felest. Nem tudja, mit kap. Nem figyel. Nem néz a csapos kezére. Oly mindegy, mit iszik, de most innia kell. Karóráját lesi. Mikor indul a HÉV? Lökné az időt előre. Az ablakból a peront fürkészi. A kutyát, akit a túloldalon hagyott. Nem jön-e utána? Az izgatott jószág a gyalogátkelőnél lecövekel. Idegen terepen kalisztál. Nem mer a sínre szaladni. Ismét az órán a szem. Fölhajt egy újabb akármit. Nem néz a csaposra. Azt sem rögzíti: férfi-e, vagy nő. Oly mindegy minden. Csak ezen a kutyán adna már túl... Vékony hangon visít a rövid, zöld hernyó. Kilép a kocsmából, fölugrik rá. A kutya most szánja el magát, a HÉV után iramodik. Az ajtók csukódnak előtte.

Ki hívta ide, ebbe a ligetbe, erre az erdei peronra? És a kutyát?

– Hol szedték össze ezt a korcsot? – vigyorog rá az állatorvos, aztán a védőoltást kíméletlenül beledöfi. A kutya fölvonít. – Különös vérvonal – csóválja fejét a doktor. – Dalmata és tacsó keverék...

Bokától derékgig, fokozatosan emelve a magasságot, akkoriban a lányok gumiszalagokat kihúzva ugráltak a panelházak között. Ha csak ketten voltak, a lépcsőkorláthoz kötötték a RÖLTEX-boltokból szerzett bugyigumi másik végét. Használat után egyszerűen zsebre tették, de minden épphogy csak serdülő kislány legalább egy ugrálógumi öntudatos tulajdonosa volt. Percre sem váltak meg tőle. A fiúk inkább biciklivel győzték le a kamaszmagányból fakadó, majd olykor a lelkükön végleg elhatalmasodó boldogtalanságot.

A kislány gumizás előtt, gumizás közben és gumizás után is egyre többször állatokat emleget. A drága kis állatok... Milyen játékosak, aranyosak a kiscicák. Egyik padtársa papagájjal büszkélkedik, a másikat kutya várja haza az iskolából, a harmadiknak számukra ismeretlen ázsiai ragadozója van, a negyediknek aranyhala, merthogy a gyerek egészséges pszichoszomatikus fejlődéséhez az állattartás és a „felelős állatgondozás” is szükségeltetik. Nem kevesebbet állít az ide vonatkozó „szakirodalom”...

SZIKRA JÁNOS (1954) Pátkán élő költő. Utóbbi kötete: *Bácsalmási elégia* (versek és prózák, Navigator Press Kiadó, 2022).

A szülők aztán lassú, folyamatos hülyültükben megenyhülnek. Az apaszív gyöngö, hajlíthatóbb, az anya sorsedzettebb, érzéketlenebb.

Aranyhőrcsög-párral próbálkoznak. A kisiú is el-eljátszik a rágcsálókkal. Csak a húgyszagú forgács szaga idegen, ha bensőségesen belengi a családi otthon melegét. Egyszer pár napra magukra maradnak a terráriumban. Mármint az aranyos kis aranyhőrcsögöcskék. Valamilyen módon kiszabadulnak az üvegkalkitkából. Többnapos vándorélet után az előtérből önkényesen a gyerekszoba szekrénye mögé költöztetik lakhelyüket. A szintén egyre aranyosabb gazdik itt fedezik föl őket. Egy hét alatt szétrágnak ezt-azt. Nem emlékszik későbbi sorsukra. Igen, a kisállat utáni gyereksóvárgás... Milyen találékonyan rágcsálják szét apró fogacskáikkal a lakást vagy a szülők faragatlan ellenállását! Milyen selymes a kis döögök szőre! Ébrednek a kisgyerekekben Érosz? Vagy el sem aludt még?

(Ki hívta ide, ebbe a ligetbe, erre az erdei peronra? És a kutyát?)

Régen, a szolgálati lakásban (két szoba komfort szeneskályhával), pontosabban a K. nagyközségi falusi házban volt kert és udvar. Gyönyörű meggyfavirág-havazásban áztak a májusi fák. Az egyik szomszédtól kaptak két egérriasztót. Egy füstöst és egy vöröset. A házba nem szoktatták be őket. Az udvaron éltek a macskák örökkön titokzatos, még talán a fáraók korából származó szokásokban gazdag életét. Falubeli csibészek lopták el őket. Állítólag agarakat uszítottak rájuk. Hogy edzésben tartsák a hörögve utánuk lóduló kutyák izmait. S a füsttel futtatott szőrű és a vörös bundájú macskapár élete árán edzésben tartotta ezeket a remek izmokat...

Még régebben, a másik faluban, a Vál-völgyi A. kisközségben is volt udvar. És macska. Vörös szőre miatt mi mást kaphatott volna, az ötletszerű keresztségben a Kommunista nevet érdemelte ki. Ha mérges volt a gazda: menj innen a francba, te büdös Kommunista, mondta neki. De a jószág csak dörgölözött a lábszarához. Jókedvében pedig így dicsérte őszinte szavakkal: te vagy ebben az országban az egyetlen tisztességes kommunista, és megsimogatta Kommunista sokáig hűséges, apró fejét.

- Nemrég ellett a kutyánk! - fordult hozzá egy délelőtt a tanácsházán kollégája, az anyakönyvvezető Erzsí. Tudott a család „kisállat-sóvárgásáról”.

- Még nem döntöttünk - válaszolta. Tényleg nem döntöttek, de már az apaszív említett rugalmasabb matériája szabad vizekre futtatta a család házörzöt, pontosabban lakásörzöt nélkülöző szárazföldi hajóját.

Mert ez már lakás, öröklakás, vér és veríték és kölcsönök és családi összetűzések által szerzett, összkomfortos panellakás volt!

- Olyan aranyos! - derült föl a kislány arca, amikor kutyanézőben először vette ölébe a kertvárosi udvaron a dalmatára és tacsókora egyaránt bűnösen emlékeztető, fekete-fehér kiskutyát. - Mi a neve?

- Mi Maszatnak hívtuk. Két hónapos - mosolygott megkönnyebbülten szemüvege mögül Erzsí, a foghíjas anyakönyvvezető.

Póráz már volt a zsebben, azon vezették végig a kisvároson. Urbanizálódott, most tanult lépcsőn járni. A hatvankét négyzetméter Maszatnak juttatott

hányadán vackolták el a kis vadócot a negyedik emeleti lakás előterében. Körülrajongták. Szükségét végző körülton sétáltatták a ház mögötti terecskén, vagy a környékbeli utcákon ismerkedtek a többi kutyával és az őket kísérő szükség-sétáltatókkal. Néhány napig éjjel-nappal vele voltak. Szoktatták a panelléhez. Kényeztették, hiszen olyan aranyos...

Aztán... Gyerek a suliban. Mindkettő. Szülő a munkában. Mindkettő. Váratlanul és végzetesen törtek rá Maszatra az egyedüllett mindeddig ismeretlen és elviselhetetlenül hosszú órái napokon, heteken át. A magányos, hiábavaló ugatás ösztönökből fölszakadó, szabályozhatatlan indulata. A kaparás, a szaggatás, a harapás, a tárgyak ellen föltámadt dührohama. De ha vele voltak is, a kaputelefon, az ajtócsengő mind betolakodásnak minősült. Ha valaki idegen elment a bejárati ajtó előtt, nem beszélve arról, ha megállt, Maszat haladéktalanul harsány ugatással adta legalább három emelet tudtára a gyanús elem érkezését. Éjszaka is. Minden éjszaka. Maszat kéretlenül és pontosan teljesítette egy házőrző eb, ki tudja, honnan, örökölt kötelességét. Az előtér olcsó linóleumszalagjai a sarkoknál, a szegélycsíkok mentén voltak a legkönnyebben kikezdhetők. Maszat ezt azonnal fölfedezte. Majd válogatás nélkül az egész felület sorra került. Maradt a nyers beton. Na és a vizelet, a bűdös kutyaváladék. Órákon át azt sem lehet visszatartani. De leginkább akkor visszatarthatatlan, ha zörren a gazdák kulcsa a zárban, a kiszagzáké, és a valódi gazdák, az asszony és a férfi mordulnak be az előszobába:

- Maszat! Nem szégyelled magad? Mit csináltál már megint?!

Mit, mit, vakkantott volna méltatlankodva vissza, ha tudott volna beszélni. Ilyenkor inkább farkcsóválva azonnal összecsinálta magát, egyrészt a magányt föloldó élőlény érkezését ünneplő boldogság, másrészt a húgyhólyag pattanásig telített úrtartalma miatt. Ekkor már nem volt értelme leszáguldani vele a földszintre, menet közben úgysis kitört volna belőle az órákon át tartalékolta szükség. Főemlősillemre nem tudták szoktatni, hiába volt vacska mellett homokkal töltött ládika, ő illegális helyszínre vágyott, oda, pontosan oda, az előtér közepére, és csak oda tervezte és hajtotta ott végre az akciót. Más és más nyelven beszélt, más és más hangon ugatott mindkét szembenálló fél.

Maszat kajla kiskutya volt.

(Ki hívta ide, ebbe a ligetbe, erre az erdei peronra? És a kutyát?)

Az egyre reménytelenebb hazatérések után, egész addigi életét elfojtott könyvekbe préselve bőgött az anyja. Az apa még meglévő fogait csikorgatva átkozta hetekkel korábbi engedékeny önmagát.

Ébredés után és alvás előtt a kutya rendszeres sétája színesítette a hétköznapiakat. A kislány szófogadóan leszaladt vele a földszintre, fél óra egészségügyi kikapcsolódás és ismerkedés a környékbeli ebek élénk körgyűrűjében. Kölcsönös bemutatkozás, önzetlen szimatolgatás elől, hátul. A kisfiú még a lánykánál ösztönösebb éveit élve, hátán hanyagul átvetett pórizzal vonszolta néha maga után a meg-megálló ebet. A főgazdának mondott férfi is sétáltatott, ha a gyerekek ezt ezért-azért nem teheték. Főként az ő vállára roskadt a feladat. Ó aztán

végképp nem szerette ezeket a kényszersétákat. Maszat az hagyján. Ha időben indulnak el és nem pisálja végig pár lépcsőszomszéd fintorgó grimaszaitól kísértve a lépcsőházat. A közeli kutyatulajdonosokból lett elege. Úgy gondolták, ha póráz van a kezük végén, e tény följogosítja őket, hogy részletesen elmeséljék az illető eb múltját, szokásait, mindennapi csínytevéseit, szerelmi életét, nyavalyáit, és a többi, a főgazdát egy percig sem érdeklő kutyalegendát. Meghitt, már-már bizalmas ismeretségek köttettek a vadregényes reggeli és éjszakai órákban...

Az asszony a kisváros gyógyszergyárában dolgozott. A gazdag cég egy-két hétre a Balaton északi partján nyaralóval várta nyáron a dolgozókat, hivatalos szóhasználat: beutalta őket, akár a gondos orvos a beteget a kórházba gyógykezelésre, és évente többször ingyenes autóbusz-kirándulást szervezett számukra. A kutyatulajdonos család is részt vett olykor ezeken a túrákon. Igen ám, de mi legyen a távollét húsz órája alatt Maszattal? Húsz óra kegyetlenül hosszú idő a kutyának, aki már négy-öt óra magánytól is becsavarodik. Annyi linóleum nincs a világon, amelyet ne lehetne fölszaggatni egy teljes nap alatt. Nincs annyi gyér ugatás, amit az alattuk lakók ép idegekkel elviselnének. Akkora szív sincs, aki ne szánná meg a szocializáció tudományában járatlan, tudatlan, drága, szerencsétlen, gusztustalan, kedves, tacskó-dalmata keverék kutyát.

A kertövezetben élő Tóth családra esett a választás. A bordó Moszkviccsal furikázó taxis Dönciék fogadták be hajnalban a gazda lépteit bizalmatlanul fürkésző, földszintes farkasivadékot. Este tért haza a busz a Börzsöny vagy a Bükk szelíd meredélyeiről. Mint akit földre szögeztek, Maszat egész nap szótlanul bámult Dönciék udvarán. Nem vakkantott, nem jelzett, nem vakarózott, nem ugrált, nem vizelt, nem evett, nem ivott. Sztrájkolt. Csak a kapun belépő kislány hangjára ugrott szinte az égig. Maszatba visszatért az élet. Hogyan is mondták ezt a régiek? Ragyogott a boldogságtól. Természetesen rögtön összehúgyozta magát. Ezúttal nem szidták meg érte.

Kínálták ennek-annak. Taxis Dönciéknek is följánlották, de nekik már volt házörzőjük. A fotós barátnak kettő is, fekete-fehér vizslapár. Mások is kérlelhetetlenül visszautasították az erőtlen tulajdonátörházási kísérleteket. Mindenkinek volt kutyája, még annak is, akinek nem. Maszat nem kellett senkinek.

(Ki hívta ide, ebbe a ligetbe, erre az erdei peronra? És a kutyát?)

Folytatódtak a kilátástalan hétköznapiak. A nő dührohamai hazatérés után, a férfi hallgatása, reményvesztett depressziója, a gyerekek szeretetteljes közönye és tehetetlensége. Egyikük sem értett Maszathoz és türelmetlen volt ahhoz, hogy megtanulja a kutyaélet mélylélektanát. Kimondatlanul érlelődött a célszerűnek látszó terv: valamiként meg kell szabadulni tőle.

Amikor a nőt egy délután a negyedik emeleten, a néhai lakás helyén a megszokhatatlan romhalmaz várta, fogta a póráz és a közeli ligeterdőbe, a téli szánkódombok irányába vezette a kiskutyát. Hosszú kerítés kísérte szomorú lépteit, az erdészet két és fél méter magasan védte az emberek elől a vadakat.

Itt, megfelelőnek vélt helyen, egyszerűen átdobta az ember fölötti drótsövényen a kutyát.

– Bógtem, hát persze – mondta a férjnek, amikor hazaért. – A gyerekeknek majd azt mondjuk, hogy megszökött...

Maszat földéríthetetlen találékonyasága áthúzta számításukat. Két nap múlva a kapubejáró lépcsőjén csóválta a farkát, és fejét szolgálai a földre sunyva bocsnatért nyűszített.

...És folytatódtak újra a kilátástalan hétköznapok.

A férfi, más néven gazda sétáltatja a keveréket. A négyemeletes közelében a kisváros egyik legszebb parkja, az elágazásnál a hajdan népszerű királyné szobra áll. Maszat rendszeresen megugatja a bronzot, élő asszonnak véli. Most is mellé néz a valóságnak és ugat. A park mélyéből váratlanul edzőcipők trappolnak ki az ösvényen, tucat sportoló iramodik látszólag Maszat után, aki ijedtében azt hiszi: az emberhorda őt üldözi. Széleseben eliszkol a bozót mélyén át a semmibe. A férfi óra hosszat hívogatja, keresgéli. Sötétedésig nem kerül elő. „Majd azt mondjuk, hogy megszökött?”

Hetek múlnak békében, nyugtalanságban. Mi lehet vele? Kisebb renoválás után helyreáll a lakás rendje, higiénája. Nincs ugatás, nincs linóleumszagatás, vizeletbűz sincs. Van bizonytalanságféle, többszöri takarítás utáni hipószag, gyerekhüppögés, sóhajtozás, sétáltatáshiány, cirógatáséhség. Vénül az idő, a hetek hónapokká nyúlnak. Nem emlékszik már, melyik évszak, melyik hónap, melyik hét kergette el Maszát a trappoló edzőcipők elől. Hol lehet? Biztosan... Mégsem... De mégis... Ki tudja... Száz kérdés, meg még száz, de nincs válasz egyre sem.

Mint tudjuk már, akkoriban és ott a lányok gumiszalagokat kihúzza ugráltak a kisváros panelházai között. Estefelé, a nap egyik utolsó gumipartija közben szaladt oda az ismerős csitri a kislányhoz:

– Á., nem a ti kutyátok az ott..., ott, a túloldalon, a lépcsőfölgjáró alatti lomok mögött?

Ő volt.

Félbeszakadt a lakókörzet alkonyi gumifesztiválja. A srácok is abbahagyták a bringázást, a babakocsik mögött pletykáló fiatalasszonyokkal együtt az egész tavaszi háztömb Maszat köré gyűlt.

– Megvan Maszat! – rontott be apjához könnymaszatosan a kislány. – Apu! Apu! Gyere gyorsan! Lécci, segíts hazahozni!

Egy teljes lakókülönítmény kísérté őket, élen a kislány karjában tartott kutyával a szemközti épülettől hazáig. A regényhős, a legendás Lassie vagy Bogáncs díszmenettől övezve hazatért?

(Ki hívta ide, ebbe a ligetbe, erre az erdei peronra? És a kutyát?)

Bal füle lóg. Lábát húzná. Horpasa reszket. Manccsal, foggal elérhetetlen részein itt-ott kullancsok, más élősködők. Nem tud állni. Remeg. Szőre koszos. Bordái szinte kibökik a bőrt. Oldalán férfitenyérszerű terület lenyúzva, szabadon lüktet az eleven hús. Fáradt, öreg a szeme. Gyalázatos ez az egész tékozló, büdös

Maszat-jelenség. Mit evett eddig? Nem tudni, de él! Az első napokban zöld ürülékkel mocskolja össze életterét. Fület, puhatestű lényeket, gyökeret, gazt ehetett. Nagyon sok füvet, mert nagyon sok zöld jön ki belőle.

- Ez a kiskutya megérdemli, hogy - mondta az asszony. - Sokat szenvedhetett.

A jószág följavított életkedvvel folytatta a szokásos maszatkodást. Élte volna újra a család is a saját, Maszat előtti életét. Ám ez már lehetetlen volt. Mert pár hét múlva Maszataból kibújt újra a régi Maszat. A viszonyok visszazuhantak a Maszat által uralt hónapok régi korszakába. Ezután sem tudtak vele mit kezdeni.

Elege volt a gazdának is, de az asszony eb gerjesztette indulatai túlcsoordították a poharat. Nem volt elég a kutya, az asszony is csak mondta, mondta, szaggatta a lélek előszobáiban a végtelen szegélycsíkokat és a linóleumot.

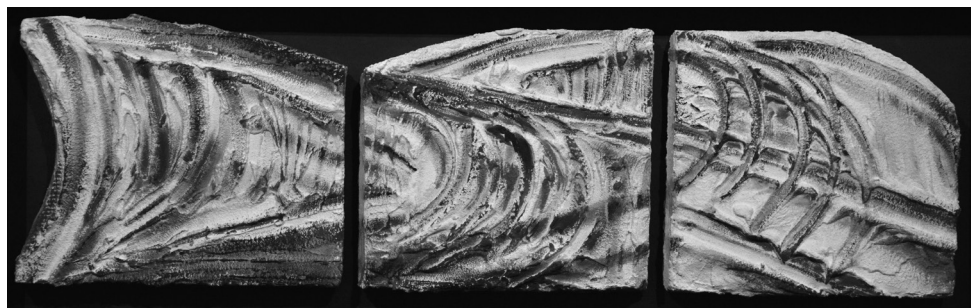
Fogta hát a férfi is a pórázt. Fölcsatolta a kutyára.

Az ebugatta királyné parkjánál szálltak föl a szerelvénnyre. A férfi közömbösséget színlelt. A kutya érezte, hogy baj van. Ugrásra készen ült a padlón, és egy percre sem vette le a szemét a gazdáról, aki néha nyugtatóan megpaskolta Maszat fejét. Mozdulatai hazudtak.

Leszállás után a domb felé vezette a jószágot. Az állat szimattávolságig nem szakadt le róla. A férfi ösztönös gonoszsággal cselekedett. A megálló előtt némi előnyre tett szert, mert Maszat egy pillanatra elbáméskodott.

Erős déjà vu mart a gazdába. Átlépett a sín páron.

(Beront a HÉV-kocsmába. Kér egy felest. Nem tudja, mit kap. Oly mindegy, mit iszik, de most innia kell. Karóráját lesi. Lökné az időt előre. Az ablakon át a peront fürkészi. Az izgatott jószág a gyalogátkelőnél lecövekel. Nem mer a sínre szaladni. Ismét az órán a szem. Fölhajt egy újabb akármit. Nem néz a csaposra. Oly mindegy minden. Visít a zöld hernyó. Fölugrik rá. A kutya most szánja el magát. Az ajtók csukódnak előtte. Örökre.)

Böröndi Lajos

A csönd árnyéka

Kérdezed: vannak itt oldalak?
A kerítésen túl állsz, vagy innen?
Kizárnak vagy bezárnak? egyre megy.
Az egész világ lebeg a nincsbén.

És ácsorogsz a kicsorbult fényben,
és nézelődsz, mert nézni kell.
Itt felejtettek, itt maradtál, menni
de hova, ha menni kell?

Előre van aztán meg hátra,
irányok vannak meg oldalak.
Szövegek vannak, vers sincsen már,
csak sorokban didergő szavak.

Hova állsz hát, öreg vándor,
ki álldogálsz csak, és úgy haladsz?
Nézed a csönd árnyékát, ahogyan
a tűzfalon szépen elhalad.

Itthon vagyok?

Bence Lajosnak

Azt hitted nincs már hova hátrálni,
kifarolni, óvatosan eltűnni
a függöny mögött?

De mindig van hátrébb,
ki a versből,
a töredék hazából.
Európából ki!

Aztán amikor a szavakból is,
a szétporladt gondolatokból,
akkor aztán végleg
otthon vagy.

Tolnay Imre: Melankólia 4., 2020

Tényleg vérzek

Beszélgetés Horváth Elemérrel

SZAKOLCZAY LAJOS: *Kérlek, először az életutadról mesélj! Hogyan hagytad el a hazát, s a külföldi állomások egymásutánjáról!*

HORVÁTH ELEMÉR: Szeretném előrebecsátani, hogy én igyekszem az életet és az irodalmat a lehető legpontosabban elválasztani egymástól. És ez kizárólag az életem pontosabb dátumaira vonatkozik. '56 késő őszen hagytam el Magyarországot. Mi volt a döntő oka? Úgy éreztem, itt csak kallódás lehet az osztályrészem (érettségi után nem vettek fel az egyetemre, kilátástalan volt a jövőm). Természetesen, nem is kicsit, belejárt az forradalom is. Vidéken fegyverrel a kézben harcoltam. Ausztriában csak rövid ideig tartózkodtam, az első nagyobb stáció Olaszország volt. Január 5-én már Firenzében voltam. Beszéltem olaszul, s úgy gondoltam, hogy a nyelv tökéletesítése után majd folytatni fogom a tanulmányaimat.

– *Pannonhalmán tanultál meg...*

– Pannonhalmán, aztán jött két év az egyetem olasz tanszékén. Firenzében egy szerencsés véletlen folytán a Thomas Mann-család vendége lettem. Náluk voltam kb. két évig. Ez legalább olyan döntő két év volt, mint a Pannonhalmán eltöltött időszak.

– *Hogyan kerültél oda?*

– Thomas Mann legkisebb lánya egy olasz íróhoz, aki különben egyetemi tanár volt, ment feleségül. A Thomas Mann-család is, és az olasz író is a fasismus elől menekült az Egyesült Államokba. Kaliforniában ismerkedtek meg, ott összeházasodtak, és a fasismus bukása után visszatértek Olaszországba. A férj az egyetemen tanított. Komoly szellemi, politikai, kulturális élet folyt a vilájükban. Amikor én odakerültem, a férfi már nem élt. Ők fölajánlották – ez részben politikai elhatározás volt részükről, részben humanitárius abban az értelemben, hogy nagyon súlyosan elítélték a forradalmat leverő szovjet beavatkozást –, hogy egy magyar menekültet befogadnak. Ha jól emlékszem, akkor történt az Olasz Kommunista Párt és az Olasz Szocialista Párt közötti szakítás, éppen a magyar forradalom miatt. Ők, ha politikai nézeteik nem is voltak azonosak, a Szocialista Párttal tartottak szorosabb kapcsolatot. Hogyan esett rám a választás? Nem tudom. Elég legyen annyi, hogy odakerültem. Kaptam egy,

a villájuk mellett levő, teljesen független lakosztályt, amely korábban Elisabeth férjéé volt, aki amíg élt, ott dolgozott. Onnan jártam be az egyetemre. Hogy aztán mi történt? Röviden annyi, hogy közöltem velük: költő vagyok. Ez annyiban igaz volt, hogy Magyarországon, Rónay György jóvoltából, álnév alatt már megjelentek verseim a *Vigiliában*. Hogyan viszonyultak hozzám? Nahát, költő! Akkor szükség lesz egy írógépre és egy szmokingra. Mindkettővel azonnal megajándékoztak. Az írógép az nagyon jól jött, a szmokingot viszont nem használtam. Holott – céloztak rá – a kinézésem fontos lett volna, hiszen házukban az olaszon kívül a nemzetközi kultúra emberei is (Amerikából, Franciaországból stb.) – politikusok, írók, festők – gyakran megfordultak.

– *Csak Thomas Mann lánya élt a villában?*

– Nem. Elisabethen kívül a két lánya is, az unokákkal együtt, ott lakott. Az asszony maga is író volt, az olaszon kívül angolul is írt. Az *Il Pontéval*, ami szintén egy szocialista, politikai folyóirat volt, tartott szorosabb kapcsolatot.

– *Tehát nagy élet volt a villában...*

– Igen. Hadd említsek pár nevet azok közül, akik itt megfordultak! Louis Manford amerikai történész, Jack Daimond zeneszerző, a költő Eugenio Montale, Pietro Langi firenzei professzor, Gino Severini festőművész, az olasz futurizmus egyik atyja. A politikusok közül az Olasz Szocialista Párt néhány szenátora, s nem utolsósorban az *Il Ponte* szerkesztője. Mindig nagy volt a nyüzsgés. Nem volt elkülönülés, úgy bántak velem, mintha családtag lennék. Különösen a Szocialista Párt képviselői fogadtak barátságosan, nagy szeretettel beszélgettek velem. Ez a későbbiekben nyomot is hagyott bennem. Hogy milyen irányban indultam el Nyugaton, talán ennek is köszönhető. Az itt töltött időszak bizonyos fokig meghatározta további életemet.

– *Az antikvitás mint élmény nyílván már akkor valamiképp a költészeted része lett.*

– Érdekes, hogy Olaszországban először engem nem az antikvitás, hanem a kora reneszánsz példája izgatott. Már nem emlékszem rá, hogy miért. Én művészettörténetet tanultam, nem irodalmat, úgy gondoltam, hogy Olaszországban ennek van igazán helye. Fölöttébb érdekelt, disszertációm is ebből készítettem.

– Mi volt a címe?

– *La pittura bolognese del Trecento*, amit úgy lehetne magyarra fordítani, hogy Egy bolognai festőiskola a trecentóban. Nem egy tagja magyar királyoknak is – freskófestés stb. – dolgozott. Professzorom az idős Pietro Langi volt – már nem él –, őt hallgattam a firenzei egyetemen. Bár az oktatást többnyire a munkatársaira hagyta. Később, amikor Rómába kerültem, más irányba fordultam.

– *Mikor kerültél Rómába?*

– Azt hiszem, úgy 1960 körül. Ahogy Firenzében, úgy Rómában is, a művészettörténet mellett – mondjam így – a „fogható” dolgok érdekelték. Az építészet, és ami megmaradt belőle, vagy az etruszk szobrok. A „római” az tényleg Rómában került az érdeklődésem középpontjába.

– *Térjünk rá a költészeti indulásodra! Ahogy említetted, a Vigiliában való megjelenés volt az első lépcsőfok.*

– Igen, azt hiszem kétszer jelentem meg a folyóiratban, első alkalommal 1956 elején. Mindez egyetemista koromban történt. Ugyanis volt néhány fiatal diák – én is közéjük tartoztam –, akik bárhol próbáltak megjelenni, részükre mindig, mindenütt elutasítás volt a válasz. Végül a *Vigiliánál*, személyesen Rónay Györgynél kötöttünk ki. Hozzá vittük a kéziratainkat, prózákat, verseket a Rózsadombra, és nagyon szívélyesen fogadott bennünket. Havonta legalább egyszer nála üldögéltünk, s néhányszor a Mátyáspincébe is – ahol a költő és szerkesztőtársaival szokott találkozni – meghívott bennünket. Igaz, én oda soha nem mentem el. Mikor a kézirateimat megnézte, kettőt kiválasztván azt mondta: „na, ez nem is rossz”. És közölte őket a folyóiratában. Azért álnéven, nehogy bajunk származzék abból, hogy a *Vigiliában* jelentünk meg. Ezek voltak az 1956 előtti irodalmi előzmények. Nagyon kevés.

– *Rómában is írtál verseket?*

– Igen, Firenzében is és Rómában is. Akkor már erős volt bennem az elhatározás: a magyar versírást folytatni fogom. Hogy mit kezdek a versekkel, fogalmam se volt. Tájékozatlan voltam a publikálást illetően, no meg nem is tartottam annyira fontosnak. Nyugaton először, még római tartózkodásom alatt, a müncheni *Új Látóhatárban* – talán 1962-t írtunk – jelentem meg.

– *Jól sikerült a betörésed, hiszen csaknem kétszáz (!) versedet közölte a folyóirat. Ha szabad mondani, Keszei István mellett az Új Látóhatár házi költője lettél.*

– Mégis megmaradtam magányosnak, személyesen szinte senkit nem ismertem. Bár egyszer Borbándi Gyulával találkoztam, de így ment ez körülbelül huszonöt évig. Az irodalmi életben nem akartam részt venni, ehhez nekem se kedvem, se anyagi fedezetem nem volt.

– *Mit csináltál Rómában? Mivel foglalkoztál?*

– Az egyetemen a művészettörténetet folytattam. De ott, nem tudom miért, egy kissé inkább a történelemre esett a hangsúly. Kérdés gyötört: hogyan tovább? S kiderült, tanári diplomát ugyan kapok, de állami iskolában állást nem, mert ahhoz olasz állampolgárság szükséges. Az állampolgárság megszerzése pedig rendkívül nehéz. Mert évente egymillió olasz kivándorló áll a listán. S mindehhez összeköttetések is kellettek volna. És ekkor elhatároztam, noha sosem gondoltam, hogy innen el kell mennem. Hová menjek? Irány az Egyesült Államok!

– *De térjünk vissza a Rómában megjelent első kötetedhez! Ilyen kapcsolatban nem véletlen, hogy a Vigilia volt az alapozás. És Cs. Szabó László segítségével, aki ugyanebben az időszakban Rómában volt?*

– Cs. Szabó bizonytalan körülmények között élt, neki is kellett egy kenyérkereső egzisztencia, így végül Londonban kötött ki. Amerikába való távozásom előtt három vagy négy hónappal Békés Gellért – aki engem Pannonhalmán tanított –, a *Katolikus Szemle* főszerkesztője mutatott be neki. Békés ismerte a verseimet, a folyóiratába írogattam is, sőt „mindenes emberként” a folyóirat

csomagolásában, postázásában sokat segítettem. Az első könyvem megjelenésénél ő bábáskodott, ugyancsak ő mutatott be az Anonymus kiadó vezetőjének, Pásztor Lajosnak is. Aki mellesleg a vatikáni könyvtárban könyvtáros volt, és minden további nélkül kiadta ezt a könyvecskét. Valószínűleg Cs. Szabó kedvezően nyilatkozott a könyvről; később kiderült, hogy recenziót is írt róla a *Katolikus Szemlében*. Egyúttal ajánlotta, hogy verseimmel nyugodtan forduljak az *Új Látóhatár*hoz.

- A mindennapok arca – *alcíme szerint valójában válogatás az 1953 és 1962 között írt versekből – 1962-ben jelent meg Rómában. Két verset hadd említsek meg! Az első a bibliai kötődésű Jób, vagyis, hogy általa minő érzés fogalmazható meg. „Meghalok de ezt nem felejtik el neked / csodálatos szemétdombom ura / Különös szívükben egy hajnalon / fölismerik hallatlan sötétségemet / s szomorú lepra-türelmem nem lesz többé / hogy védjen ellenül halott vagyok...” A másik pedig – mondjam, hogy ennek ellenverse? – a Trópusi kék. „A mályvalila az trópusi kék / a tulipiros is trópusi kék / s a trópusi kék is trópusi kék (- - -) És okker ez kétségtelen / és főként zöld nyugodtan kijelenthetem / hogy sárgászöld igaz örök EGYETLENEGY / (kettő három négy öt hat hét) / És természetesen trópusi kék”. A sötét gyász kiúttalansága és a színek szabadsága, szeretete – két pólus. A Jób mikori vers? Itthon született?*

- Nem, Itáliában. (Csak a kötet első hat verse született Magyarországon.) Vissza kell emlékezni, ami akkor, aki akkor voltam. Egyfelől zúdulnak rám a hatások – nem irodalmi hatásokról beszélek elsősorban, hanem a környezetéről, a mediterrán világ különösségéről –, ugyanakkor, ezzel egy időben, egy másik folyamat kezd megvilágosodni: milyen traumatikus törés áll mögöttem. A *Jób* határozottan ezt a traumát próbálja megjeleníteni. Zúdulnak rá az Isten csapásai – elveszett a forradalom, elveszett a haza, elveszett a család. Tehát lázadó vers, az Isten ellen lázadó vers. A csattanója pedig az, hogy ha ez így megy tovább – vereségről vereségre –, nem tudom, mi lesz a vége, lesz-e föltámadás?

- Minden elveszett?

- Igen. Igaz, ez akkor még nem volt pontosan definiálva, de az érzés már megvolt. Ugyanakkor – ez a másik oldal – bekerültem a mediterrán világba. Az egyik teher, a másik föllélegzés.

- Mit jelentett számodra a mediterrán világ? Új életszokást, új életstílust is?

- Elsősorban, de ez nem kizárólag az életemre vonatkozik, olyan milióbe kerültem, ami számomra döbbenetesen új volt. Bár teljesen idegen, ennek ellenére tetszett, magával ragadott. A nagy trópusi esőben csak úgy zuhogtak az emberre a színek, az élmények. Ez teljesen más volt, mint amit eddig megéltem. Egy jóval nyitottabb társadalom, amelyben úgyszólván páncél nélkül álltam. Az összes élmény közvetlenül ért; azt hiszem ebből a varázslatból, amit az itáliai évek nyújtottak, később sokat megőriztem. Egyes kritikuskok – már Amerikában vagyunk –, talán egy kissé túlzóan is, az európaiságomat fokozottan hangsúlyozták. A nyugati irodalom és a nyugati kultúra elmondhatatlan hatással volt rám – ilyen zuhatag azóta sem ért –, olyan kortársi könyveket olvashattam, amiről addig fogalmam sem volt (talán csak az íróik nevét hallottam).

És az ajándékba kapott „irányítás” – egyrészt az egyetem, másrészt a Thomas Mann-család, s nem utolsósorban „tudósan” segítő magyarok részéről – ugyan-csak sokat ért. Őszintén szólván, én szívesebben fogadtam el a nem magyar nyugati tanácsokat. Valamiképpen megbízhatóbbnak éreztem őket, mint a hoz-zám hasonló, korábban áttelepült magyarokét. Vegyük csak Albert Camust és társait, az egzisztencialistákat – a nem mindennapi olvasmányélmények hihe-tetlenül hatottak rám.

– *Ott tartunk, hogy el kellett menned Olaszországból, mert a tanári diplomádat nem tudtad hasznosítani. Hogyan kerültél Amerikába?*

– Egyszerűen Amerikát választottam. Miért is? Mert valamiből az embernek meg kell élnie. '62-ben már elmúltam huszonkilenc éves, kellett valamiféle egzisztencia. Úgy láttam, hogy ez az Egyesült Államokban legkönnyebben, leggyorsabban megteremthető. Kérelmem gyorsan megvalósult – átmentem. Kezdetét vette életem egy másik periódusa. A bizonyos folytonosságot az jelen-tette, hogy a versírást nem hagytam abba; a kenyérkereső foglalkozásom mellett megszakítás nélkül folytattam Amerikában is.

– *Beszélj egy kicsit a kenyérkereső állásodról!*

– Ez traumatikus volt. Olyan értelemben, hogy a minimális angol nyelv-tudásommal nem nagyon válogathattam a különböző munkák között. Sok ked-vem nem is volt hozzá. Tartalékom se volt, nem volt értelme a különféle munka-alkalmak közül a legjobbra várni, így habozás nélkül minden ajánlatot elfogadtam. A legelsőt is. Megérkezésem után két-három nappal már pénzt kerestem. Hiva-talokat porszívóztam, drótgárban dolgoztam, kerteket tisztítottam. Ha kellett, vasárnap is. Az európai viszonyokhoz képest jól fizettek, ám később megtudtam, hogy ez az amerikai körülmények között nem is annyira jó. Volt olyan érzésem, ami szerencsére nem tartott sokáig, hogy az első kerttisztítás vagy szemét-hordás után a korona mintha lesett volna a fejemről... legalábbis mindez nehéz volt ahhoz viszonyítva, amit Olaszországban csináltam...

– *A párizsi kiadású, 1976-os kötetednek a címe: Egy fehér néger naplójából. Döb-benetes cím, Amerikában egy fehér néger? Életérzés, életforma váltás, miként alakult ki ez az állapot?*

– A Rómában kiadott verseskönyv után tizennégy év telt el. Mi történt köz-ben? Sok minden. Hadd kezdjem a címmel! Amerikában a négerék, saját eman-cipációjuk érdekében, többek között nagyon erős kampányt indítottak. Nem voltak emancipáltak, ma sem mondanám, hogy teljesen emancipáltak lennének. Erős igyekezett, evvel kezdődött. Figyeltem az eseményeket, és közben rájöttem, hogy mint egy friss bevándorló, én sem vagyok emancipált ebben a társada-lomban. Így lettem „fehér néger”. Tehát mindebben nem a *feketebőrűség* játszott szerepet. Sokkal inkább az, hogy – rossz érzés! – idegen atom vagyok egy idegen testben.

– *Noha ezeknek a verseknek a formaérzőkenység is sajátja, a változás mégis érezhető. A római versek a szabad vers egyfajta változatát megteremtették, a biblikus motívumok is megmaradtak, mégis más az új korszak lírája. Lázár kifakadása döbbenetes. „Élek de*

soha iszonyúbb föltámadás /kamrák küszöbéről ellátok síromig / ahol az árnyas üregben nyugalmam a halott / és nem öregszem bár megsárgult gyolcsaim / jelzik régen történt mindez..."

- Ez valószínűleg reflexió a saját helyzetemre. Egy verseskötettel a hátam mögött, és magyarul folytatva az írást, legalábbis úgy éreztem, hogy egy zsákutcába megyek. Egyre jobban megvilágosodott előttem, hogy olyan helyre igyekszem, amely tulajdonképpen – hadd ismételjem meg! – zsákutca. Nem jutok vele semmire...

- *Miért?*

- Miért éreztem ezt zsákutcának? Az, hogy megjelenik tőlem valami, nekem nem volt elegendő. Az amerikai társadalomban valahogy – bár lassú volt a folyamat – integrálódtam. Viszont azonnal észrevettem, annak, hogy én itt magyarul verset írok, semmi jelentősége nincs. Egyszerűen, ahogyan azt akkor mondták nekem, ez a te magánügyed, hobbi. Olyan, mint a bélyeggyűjtés, vagy az, hogy jól kuglizol. Az értékeknek az átalakulása vagy csökkenése, netán megszüntetése, bizony számomra traumatikus volt. Annak ellenére írtam tovább, holott az az érzés kínozott, hogy amit csinálok, az tényleg fából vaskarika. Ez degradált. Mégis írtam.

- *Szintén ebből a kötetből való egy messze-hangzó négysorosod, a Sírfeleirat. „Kínlódvá éltem szabadon / ezen a furcsa csillagon / s remélve hogy a föld alatt / olcsóbban leszek majd szabad” Kivonulás? Valahonnan? Milyen árat kellett fizetned itt a szabadságért? Tudjuk, hogy a forradalom elbukott.*

- Elsősorban nem erre gondoltam, itt kizárólag csak egy emberről van szó. Aki folytat egy bizonyos tevékenységet – most specifikusan a magyar versírásra gondolok –, az anyagiakat dob el magától. Anélkül, hogy ezt indokolni tudnám magamnak vagy a családomnak. Tehát költséges dolog verset írni. Áldozatokat kellett hozni érte, ám a vers csattanója remélve közli, a halál nem ilyen drága. Nem ilyen drága, mint az az áldozatsorozat, amit a versírásért vállaltam, illetve vállalnom kellett.

- *A magyar költészetből miket ismertél, és milyen hagyományhoz kötődöttél? A pannonthalmi tanulmányok nyilván meghatározó erejűek voltak, amelyek később dúsulhattak is. Nemcsak a régi költészetre gondolok, hanem a kortárs lírára ugyancsak.*

- Valóban Pannonthalmán kezdődött a szépirodalom iránti érdeklődésem. Ezt a tanárainak köszönhetem. Valószínűleg volt bennem valami, ami az írásra predesztinált. Szerettem a Nyugat-nemzedéket, nekem, a tizenkét-tizenhárom éves kisdíáknak Tóth Árpád volt a kedvence. Rendkívül vagány ember lehet az, aki ilyeneket tud írni. Aztán megfordult a fejemben, ezt én is megpróbálhatnám. Valami ilyesmit csinálni. A támogatást természetesen megkaptam, volt önképzőkörünk, és a magyartanárom is segített. Az akkori diákok közül néhány bekerült a magyar irodalomba.

- *Kint, felnőtt fejjel, hogyan tovább? A folyóiratok és könyvek eljutottak-e hozzád?*

- Volt egy kiesés – rövid kiesés – Amerikába érkezésem után, de a korábbi kapcsolataimat igyekeztem visszaállítani. S ha lehet, újakat is teremteni. Az Új

Látóhatárral, szerencsére, megmaradt a viszonyom, továbbra is közölték a verseimet.

– *Ki gondozta őket?*

– Akkor még Bikich Gábor foglalkozott a szépirodalommal, különben ő recenziót is írt a Rómában megjelent kötetemről. Később megvált a folyóirattól. Igyekezett engem is rávenni – megvannak a levelei –, hogy szintén hagyjam ott a lapot. Ne küldjek nekik kéziratot, ő lapot fog alakítani, s kért, hogy csatlakozzam hozzá. Ezt én elutasítottam. Ilyet nem tehetek, ilyesmiben – megint az irodalmi életben zajló csatákról volt szó – nem óhajtok részt venni. Írni akartam, s hadd legyen az az én dolgom, hogy melyik folyóiratban közlök.

– *Bikich összekülönbözött a szerkesztőtársaival, s ezért szerette volna maga mellé állítani – vonzani – azokat az írókat, akikkel munkakapcsolatban volt. Evvel a purparléval veszteség is érte az Új Látóhatárt, hiszen Csokits János – a vitában őt erősíteni igyekvő kiváló költő – távozott a laptól, verset ott többet nem publikált.*

– Így van. Barátok voltak, és azok is maradtak. Csokitsot nem ismertem, nekem csak Bikichsel volt személyes kapcsolatom. Nyilván rosszul esett neki, hogy a vitában nem álltam mellé. Igyekezete, hogy folyóiratot alapítson, kudarcba fulladt.

– *Ahogy korábban már említettem, te „házi költője” voltál az Új Látóhatárnak. Ez volt az egyetlen fórum, amely nagyszámú – a bibliográfia szerint csaknem kétszáz (!) – verset közölt tőled. Az időben haladván bizonyos fejlődés-folyamatot is tapasztalhatunk, noha a groteszkkal fűszerezett drámai kapcsolat – haladjunk lóugrásszerűen! – az önéletrajzi vonatkozású Egy fehér néger naplójából (1962), a '65-ös Sírfelirat, a '66-ban megjelent Lázár – és egy nagy ugrás – az egészen más világú Szárszói szérum (1978) között – megvolt. Talán egy kicsi fejlődéskép is rögzíthető, nem csak a tematikai gazdagodás.*

– Ami történt, az bizonyos mértékben az amerikai életvitelemhez köthető. Ennek lett egy irodalmi vetülete. Olvasmányaim megváltoztak, a társadalmi problémák kerültek előtérbe. Egyre kevesebb szépirodalmi mű került a kezembe, közgazdaságtant olvastam többet, és történelmet. A szépirodalom végül is majdnem csak a versekre – nem csupán a magyar versekre – redukálódott. A próza, kivéve az esszét és a tudományos irodalmat, időhiány miatt elmaradt.

– *Az „angyalarcú” költő, egy kissé visszautalva a pannonhalmi évekre, politikai költővé vált? Nem csak az ötvenhatos versekre gondolok...*

– Nem egészen. Ahogy komolyabban foglalkoztam a problémákkal – a magyar költő helyzetével, történelmi szituációkkal, vissza a történelemhez, egészen a honfoglalásig! –, egyre súlyosabb, mondjam, hogy traumatikus „kérdések” kerítettek hatalmukba. Életem második legnagyobb, szinte 1956-tal egyenértékű, traumájáról van szó, arról az *életélményről*, amely engem egy bizonyos fokon visszасodort Magyarországra. Azonban azt határozottan nem merném állítani, hogy személyemre vonatkozóan ez a „magánügy” traumatikusabb lett volna, mint az 1956-os magyar forradalom bukása. Azt viszont

igen – visszatekinthetek már –, hogy ez az élmény középpontjában áll annak, amit az utóbbi időszakban írtam. Nem hiszem, hogy nélküle érthető lenne egyáltalán.

– *Fejtsd ki pontosabban ezt az élményt!*

– Egy kis történettel kell kezdenem. Én nem egyedül akartam eljönni Magyarországról, egy tizenhat éves kislány is velem akart jönni. Nem jött velem, mert én – túlságosan fiatal volt – nem vállaltam érte a felelősséget. Egy ideig tartottuk a kapcsolatot, amely, ahogy idősebbek lettünk, fogyott, halványult. Úgy tűnt – számára is, számomra is –, hogy a várakozás illúzió, hiszen az életünk eltávolodott egymástól. Aztán Amerikában – derült égből villámcsapás! – több éves hallgatás után kaptam egy levelet, ami azzal kezdődött, hogy „mi dolgod van még odakint, gyere haza!”

– *Ez hányban volt?*

– 1976-ban. Tehát, húsz évvel távozásom után. És tizennégy évvel azután, hogy minden kapcsolat megszakadt köztünk. Én azonnal ugrottam, repülőre szálltam és jöttem...

– *S a kinti családi életed? Az amerikai családod?*

– Azzal jöttem, hogy feltétlen találkoznom kell vele, és lássuk, az eltelt húsz esztendőből – iszonyatos idő – mi maradt. Egy hihetetlen nagy öröm szakadt rám: minden megmaradt. Az érzelmi kapcsolatunkban egyikünk részéről sem volt törés. Nem volt? Dehogy is nem volt! Még hozzá súlyosan. S ez volt az igazi trauma. Egy tizenhat éves vallásos családi nevelést kapott kislányt hagytam itt, s akivel most talákoztam, az egy ateista párttag fiatalasszony volt. Rendkívül rideg, rendkívül józan, rendkívül pragmatikus fiatalasszony.

– *Férje?*

– Férje? Mindegyikünk ötvenhat romjaiból – ő itt, én ott – fölépített egy egzisztenciát. Nem lett iszákos, nem lett öngyilkos. Tessék talpra állni! Ő az itteni lehetőségek szerint cselekedett, én az ottaniak szerint. S a találkozásunkkor kiderült, hogy milyen messze vagyunk egymástól, ugyanakkor az érzelmi kapcsolatunk változatlan.

– *Tehát gyakorlatilag másfél évtized költészetében központi helyet foglal el ez a „kommunista asszony” vagy „kommunista barátnő”, akihez nem kötetnyi, hanem több kötetnyi verset írtál. És született egy furcsa, érzelmi vagy nem tudom milyen kapcsolat. Érzésvilágotok hosszú idő után is megmaradt, de a világról való felfogástok teljesen más.*

– Igen. Szerencsére a találkozásunkkor – ez azonnal kiderült, vagy talán az érzelmeink változatlansága segített hozzá – nem kellett, hogy másnak tüntessük fel magunkat, mint akik vagyunk. Ő azonnal elmondta, hogy ma kicsoda, ugyanúgy én is. Szemébe néztünk ennek a két elágazott életútnak, mindkét részről tudomásul vettük a történeteket. Mindez az érzelmek szempontjából egészen másodlagos. Tehát az, hogy én azt az asszonyt szeretem, aki az egzisztencialista filozófiát követi, jómagam pedig a hinduizmust vagy fene tudja mit, tökmindegy. Ez nem jelentett se neki, se nekem semmit. Azon igyekeztünk,

ne engedjük meg a történelemnek, hogy elválasszon két olyan embert, akik úgy érzik, hogy érzelmileg együvé tartoznak. Mindennek vetülete a szerelmes versekben látható. Elkezdődött nálam egy folyamat, hogy ezt a szakadékot – mert volt ilyen szakadék (pártagg és párton kívüli) – valamiképpen áthidaljam. Nem láttam, ő se látta a szakadékot kettőnk között.

– *De te 1956-ban, mint említetted, fegyverrel harcoltál egy olyan eszme ellen, amit ő nagykorúvá válván elfogadott. És annyira elfogadott – nem tudom miként –, hogy pártos hívője lett annak az eszmének. Vagy kételkedhetett is benne?*

– Nem tudom, hogy kételkedett-e. Lehetséges. Politikailag ő akkor – hetvenhatról, hetvenhétről és hetvennyolcra beszélek – érettebb volt, mint én. Tudta, hogyan kell *megélni*, és ő megcsinálta. Ezt óriási teljesítménynek tartottam. Micsoda kallódás, önpusztítás történt és történik az országban – az iszákosságtól kezdve a magzatelhajtásig és az öngyilkosságig –, és itt van egy asszony, aki jéghidegen és keményen áll a talpán, és nem is akárhogy.

– *Hogyan hívott téged haza akkor, amikor már családja volt? Nyilván ezzel a hazahívással valamilyen kapcsolatot akart legalizálni.*

– Az volt a terve, hogy elváljak. Nem volt rossz a házassága, de hiányzott belőle valami. Ez a hiányérzet, amikor hazajöttem, azt hiszem eltűnt belőle. Sőt, ebben biztos vagyok. Az életét fölépíteni '56 romjai után – egzisztencia, férj, család – az adott körülmények között nem ment könnyen. Az érzelmi alapjai talán nem voltak olyan szilárdak, de mégis jobb volt annál, mintha a szárszói sínekre dobna magát.

– *Beszéljünk egy kicsit a nemzedékedről! Czigány Lóránt egy nagy tanulmányban – Gyökértelen, mint a zászló nyele – próbálta a jellegzetességeit, költészetük másságát meggrajzolni. Ez a másság különösen a magyarországi, ötvenhat után indult költőkkel szemben feltűnő. Ha az elemzések során nem is úgy van bemutatva, hogy a 20. századi magyar líra csúcspontját hódította meg, de egy nagyon jellegzetes líravilágot alakított ki. Természetesen ebben a legdöntőbb szerepet a menekülés és 1956 tragikus bukása okozta. Czigány hat vagy hét komponenset olvasott ki a verseitekből. A kataklizma-élmény az egész nemzedék fejlődésében örökérvényű nyomot hagyott. A világvége új kozmosz-mítoszt teremtett. Ti másképpen – főképp szabadabban – élhettétek meg a forradalom bukását, mint nálunk az idősebb és fiatalabb költők.*

– Mi egy időben születtünk, ugyanabban a pillanatban. Tehát '56-ban születünk mindahányan. Ez bizonyos fokig azt is jelenti, hogy ikrek vagyunk. Több ezer kilométeres távolságra szétszóródtunk – személyesen nem is, csak később ismertük meg egymást –, de tudtunk egymásról. És ismertük egymás írásait. A kapocs, „ez a srác ötvenhatos”, összetartott bennünket. Ez valami olyasmi – később ez által találkoztam Nagy Gáspárral –, ami szinte megmagyarázhatatlan. Lehet nekem véleményem a költészetéről, arról is olvastam, hogy milyen költő..., milyen politikus, de volt valami, ami engem arra vitt, hogy beüljek az autóba, és százhús kilométert hajtsak azért, hogy láthassam. A különbség ellenére is, minden egyéb háttérbe szorult, voltak közös gyökereink.

Ahogy például az összes ötvenhatosokkal. Bár a nemzedék szétágazott, de a közös gyökér összekapcsolt bennünket. Egyikünk így ír, a másikunk úgy, s ha elágaztunk is egymástól – mint a párizsi avantgárd és én például – végső fokon Papp Tibor és én azért ikrek vagyunk. Nem értek egyet se az elméletükkel, se a gyakorlatukkal, de ha összefutunk, megöleljük egymást.

– *A Czigány Lóránt tanulmányában említett Tóth Z. László legjobb tudomásom szerint abbahagyta a lírát; s bár nemzedékéből, már ami az önkifejezést illeti, mindenki gyökeresen mást csinál, nem a különféle külön-utak a lényegesek, hanem az, hogy 1956 emléke összefűzi a csapatot. Ezen kívül van-e valamilyen – Czigány szerint van – olyan közös lényegjegyetek, amelyek megkülönböztetnek benneteket az itthoni nemzedék költészetétől?*

– A perspektívám nekem másként alakult, mint Czigány Lóránté. Valószínű, hogy ezen múlik, ki mit tekint összetartozásnak. A mi időképünk megváltozott. Nyíltan beszélünk arról – feltéve, hogy amit írunk, azok értékesek –, hogy előbb-utóbb a magyar irodalom eleven részei leszünk. Elsősorban az irodalmi érték miatt. Ha az érték megvan – és itt jön az időváltozás, a perspektíva –, akkor százötven, de akár ezer év múltán is (nem kell sietni) – végeredményben Horatius sincs olyan messze – csoportosan vagy csoport nélkül ugyancsak élünk. Rába Györgynek és Nemes Nagy Ágnesnek biztosan mást jelent az *Újhold* csoportjához tartozni, mint nekem. Ismerem őket, tudom, miről van szó. Én az *Újhold*-ból kiragadom Pilinszkyt, kiragadom Nemes Nagy Ágnest, aztán a többit kevésbé ragadom ki. Tehát értékek! Én ezt hajlandó vagyok megcsinálni az ötvenhatosokkal is. Amikor az értékelés elkövetkezik, akkor – ez elkerülhetetlen – a csoportot egy kissé szétszórom.

– *Szórd szét!*

– Ezt nagyon kevesen merik megcsinálni. Én egyre jobban eltávolodtam attól, amit magyar irodalmi életnek – barátság itt, barátság ott, felolvasó est itt, felolvasó est ott – neveznek. Az idők folyamán mindez mellékessé vált. Engem túlságosan nem érdekel, hogy Pilinszky istenhívó volt-e vagy buddhista. Az sem izgat, hogy milyen nyakkendője volt, és milyen ételeket szeretett. A versei ott voltak az éjjeli szekrényemen, olvastam őket, állandóan olvasom őket; mert nekem ez jó, maradandóak! Nekem az, hogy ki hol él – Bizáncban vagy Budapesten – nem fontos. Csak a versei fontosak. Mint ahogyan az én életem szintén nem fontos – kivéve a közelemben élőknek –, csupán a versek.

– *De azért az nem véletlen, hogy a chicagói Szivárványhoz kötődtél – főmunkatársként veszel részt a munkában. És az sem véletlen, hogy nemzedéktársaid közül Bakucz József, Kemenes Géfin László – aki az utóbbi számokból kilépett –, Vitéz György és András Sándor egy erősen avantgárd fogantatású folyóiratot hozott létre. Az Arkánium, legalábbis ami az avantgárd felfogást illeti, némiképp még a párizsi Magyar Műhellyel is szemben áll. Tehát nem lehet véletlen, hogy ezek a csoportok kialakultak. Viszont vannak nagy magányosok. Hadd említsem elsőként Máté Imrét, aki régi korok regélő hangját idézi – még gyönyörű ötvenhatos verse (Nagy Imre-verse) is ezen*

a hangon íródott. És egy teljesen más arc – az elég korán szerencsétlenül meghalt Keszei Istváné! Akinek a lét reménytelenségére utaló világa egy kissé Pilinszky-közeli. Velük szemben viszont ott van Sándor András erős politikai és lételméleti vizsgálódása, mondhatnám agresszivitása. Más-más hangok, és mind érvényesek. Hozzád kik állnak közel?

– Hadd illusztráljam, hogy mi történik az *Arkánum*mal és a *Szivárvánnyal*! Én kezdettől fogva az *Arkánum* köréhez tartoztam. Amikor a folyóirat megteremtéséről volt szó, ott voltam Bakucz, Vitéz, Kemenes Géfin és András Sándor (Sándor András) mellett. Úgy kezdődött – lendülettel! –, hogy csinálnunk kell valamit. Mindez az én házamban történt, úgy is hívtuk, hogy Mahopact... Folyóiratot alapítani nagyon szép, de fölmerült egy probléma: a laphoz nemcsak versek, írások kellene, hanem pénz is. Sokan a szemembe mondták, te nem is a *Szivárvány*hoz tartozol, hanem az *Arkánum*hoz. Ez így igaz. De nem hittem, hogy az *Arkánum* folyóirat megteremtődik. Bakucz is, Vitéz is úgy gondolta, ha mindnyájan feláldozunk egy bizonyos összeget, rendben lesz minden. Erre én: „ez így nem fog menni, ha nincs anyagi fedezetünk, nem lesz folyóirat”. Ezzel én el is váltam a csoporttól. Ugyanakkor Mózsi Ferenc elhatározta Chicagóban, hogy lapot fog indítani. Vállalta a költségeket. Ám a laphoz írók kellene. Mi vezette arra az elhatározásra, hogy folyóiratot alapítson? Erről megoszlanak a vélemények. Ő később jött el Magyarországról, irodalmi ambíciói voltak. Ez nem abban merült ki, hogy írjon egy jó verset, hanem abban, hogy elismert költő legyen. A kettő nem ugyanaz. Nem is írt akkor olyan verset, hogy az arkánumisták egyike is elfogadta volna. Magamat is beleértve. Egy itthon is ismert és nagyon becsült, nálamnál idősebb író mondta, vacsora közben, hogy azért csinálta a lapot, hogy saját dolgait közölhesse...

– *De, szerencsére, nem csak az ő írásai jelentek meg...*

– Ő nem Németh László-i képességű ember, hogy egy folyóiratot maga lásson el írásokkal. Valahogyan össze kellett verbuválni az *íróként* támogatókat. Az arkánumisták szóba sem álltak velem. Én viszont azt mondtam, itt van a pénz, írók is vannak, hát csinálja! Valakit főmunkatársként maga mellé szeretett volna állítani, de az a kérésére nemet mondott.

– *Nyugati magyar író?*

– Igen, Gombos Gyulát. Gombos, Mózsi, Cs. Szabó együtt? Ez nem megy. Gombosnak is ez volt a véleménye. Én viszont azzal érveltem, hogy például Ady mellett sem voltak – lásd *A Holnapot!* – vele értékben egyenrangú költők. Az igazi nagyságok megmaradnak.

– *Azért a Szivárványnak, gondolom, fontos jelentősége van. Az Arkánum egy nagyon erős arcélű folyóirat, mondhatnám, az ingyeneknek készülő folyóirat. Viszont a Szivárvány, ha nem is mindig tudott lapszámként olyan erőket fölvonultatni, mint az Arkánum, másféle hangsúllyal sem elvetendő, hiszen a fiataloktól kezdve az idősebbekig, például Faludy Györgyig, sok mindenkit publikált.*

– De vegyes saláta. Az *Arkánum*, amely markánsabb, az irodalmi értéket hangsúlyozza, míg a *Szivárvány* az irodalmi életben való jelenlétre koncentrálna.

– Itt nincs valami ellentmondás? Te mégis a Szivárványhoz csatlakoztál, noha szíved szerint, mint említetted, az Arkánumban lenne a helyed...

– Az álláspontom ma már majdnem anakronisztikus. Nincs az a nyugati magyar irodalom, amit kitermelt egy hárommillió nyugati magyarság, ahol megteremtven templomaikat, klubjaikat, focicsapataikat, vagyis a kulturális életet, minden úgy megy, mint a karikacsapás. Én ekkor már másként láttam a dolgokat. Vannak költők és írók, akik egyének. Annak, hogy hol élnek – Rodostóban-e vagy New Yorkban, netán Londonban – nincs jelentősége. Ez az érték szempontjából marginális. A teljesítmény számít. Nyakkendő? Kuruc-labanc világ? – tökmindegy. Mikes Kelemen prózáját – az iskolában tanítják – mintaképpül lehet állítani, minden „kellék” nélkül.

– Debrecenben ezen a konferencián (Debreceni Irodalmi Napok, 1990 – a szerk.) azt mondtad, saját költészetedre és álláspontodra célozva, hogy azért fütyülsz, mert néked ez tetszik, és sem Istent, sem hazát nem szolgálsz. Ha a fütty, vagyis a vers valakinek, akár a szomszédnak vagy egy idegennek, tetszik, örömet szerez, az jó, de te gyakorlatilag nem azért fütyülsz, hogy őneki tessenék, hanem hogy saját magadnak. Tehát számodra az írás bizonyosfajta örömmel szolgál. Megfogalmazásod szerint mintha te sok mindentől – politika, történelem, haza – elhatárolódnál, ugyanakkor mégis látni valamiféle erős kötődést. Nincs ebben ellentmondás?

– Nekem a bőrömrre ment a játék. Tehát az, hogy van egy ilyen törés – például egy nagyon személyes, nagyon szoros emberi kapcsolat, mint a már említett szerelem például –, töprengésre késztet, úgy érzem, hogy vissza tud vinni engem egészen a magyarok kereszténységhez való áttéréséig. Miféle politikai problémák rejlenek egy ilyen apró emberi probléma mögött? Az, ami óriási katalizátorként szolgál. Ezért is nevezem ezt a szerelmet írásaim középpontjának. Ebből a szempontból nézem a világot. Ebből a traumából – belőle nőtt ki, és elágazott – látok mindent. Mert sok minden volt itt, nemcsak a kereszténységre tértünk át ezer évvel ezelőtt... Az emberek azonban nem változtak, ugyanazok. Minden apró tragédiának vagy megvan a történelmi jelentősége, vagy nincs, tragédia marad. Ez vitt engem. Ez sodrott. Ez nem szándékos volt, hanem „csak úgy jött”. Itt van két ember, egy férfi és egy nő...

– Gyakorlatilag a nevezetes dátum, 1976 említhető második születésednek? Az első nyilván az ötvenhat utáni élet, vagyis a talpra állás volt. Húsz évnek kellett eltelnie, hogy egy új tengeren hajózzál, ami sokkötetnyi verset hozott ki belőled. Ez az elemi erejű élmény, amit elég jól körbejártunk, lesz költészeted középpontja?

– Ebben biztos vagyok. E nélkül alig érthető valami. Ezt nyugaton is azonnal észrevették. Ekkor történt a törés az avantgárddal. Meg is írták, nemcsak nekem, hanem nyomtatásban is megjelent. Folyóiratban. Horváth Elemér elkanyarodott...

– A homokóra nyakában című kötetedben (Szepsi Csombor Kör, London, 1980) már valóban egy másik Horváth Elemér van...

– Itt változott meg minden. S azonnal értékelték is ezt a változást. A személyes trauma lett a versek középpontja.

- *Lehet, hogy ez a kommunista asszony valójában istenasszony?*

- Értelmezze ki-ki úgy, ahogyan akarja. Számomra ez volt az asztal és az ágy. Ez a konkrét történet kellett, számomra visszatérés volt az életbe. Szememre hányták, hogy elkanyarodom az irodalomtól, valami irodalmon kívüliben kezdem összekeverni az életet az irodalommal. Ezt nem hiszem. Azt viszont igen, hogy egy technikás, egy kissé ezoterikus, érzékeny, jól elfogadható, nagyon jól megcsinált *valamiben* hirtelen elindultam. Ezt ma is úgy látom. Intenzitásban, ami utána következett, nem tudnám összehasonlítani a nyugaton senkiével. Tényleg vérzek. Látható lesz ez az itthon megjelenő válogatott verseimben is. Többsége ebből az élményből táplálkozik. Ami nem, tudom, mégis ezt az élményt fogja fölszikkasztani. Remélem, mindezt az olvasó is észreveszi.

(1990)

Szakolczay Lajos

Tolnay Imre: A legutolsó vacsora, 2017

SZAKOLCZAY LAJOS (1941) kritikus, művészeti író, szerkesztő. Utóbbi műve: *A táj lélekarca* (2021).

Dusa Lajos

Puha léptű

Ülök a tűznél meggörnyedve,
a vad úgy látja: egy majom.
Oson a múlt lopakodása,
tigrisként látja látszatom.

Kis, puha léptű, lágy neszekkel
jött a kamasz- s a férfikor.
Ostobán lettem nagy, s kis lovag,
ki csak szeret, nem birtokol.

S mivé lett szebb, lázongó énem,
mit elfeledni nem lehet?
Győztem, győztünk! S az osztozkodás
porig alázta lelkemet.

Ülök a tűznél meggörbedve,
a vad jól látja: egy majom.
A védő tűz lassan elhamvad,
s érik-érik az alkalom.

Mert puha léptű az idő is:
gyöngét, vént selejtezni kell.
A halál létünk szakmunkása.
Objektív. Hálát érdemel.

Csak ülök, lassan temetődök:
szépen, megértőn, emberin.
S de jó hogy éltem, lettem, voltam!
Ó, puha léptű feleim.

A részeges

Nézek a pohár fenekére,
nézek a szép nők fenekére
és nagyon-nagyon hálás vagyok,
ha adatik, ha megadatott.

E világ részeges Noéja
az Úr irgalmát vette célba.
Nagyon szeretek, nagyon félek,
csak a reménytől vagyok részeg.

Dehogy hóbörgök, nem veszekszem,
azt teszem, amit meg kell tennem.
Nem tudom: áldás-é vagy átok
menteni egy álomvilágot.

Nimród unokám nagy vadász lesz,
de bennem fordított a vatesz...
Friss lányok, érett szarvasünők
mint álomképek üldözik őt.

Csak kecsegteti a valóság,
csúfosan intézik a sorsát.
Pedig jó. Benne a vitézség
áhítaná a csöndes békéét.

A látomástól elvakultan
tizenegy fiam már most hol van?
Egyenesedjen vissza a törzsem,
ahogy írva volt már előttem.

Ajánlás:

Jaj, Nimród, mindig megtagadott!
Hogy véded ma is fajunk s a fajod?
Lesz-é idő, mindent kiállva,
kikötni Kárpát-Ararátra?

Lili keresztelője

(Ahogy egy ateista is megengedi)

Mily hatalmas a csillagos ég!
Lenn csak egy kavics eseng érted.
Csippentsd föl, és csak neved, neved!
Maradj szép része az egésznek.

Tolnay Imre: Fakított helyek, 2018

Az arany ember

A jó és a rossz

Sokak szerint a legjobb Jókai regény *Az arany ember* – a „szakmai” olvasók szerint regénytechnikai értelemben is. Az izgalmas történet, a nyelvi gazdagság természetesnek számít, külön kedvezmény, hogy kevesebb benne a köznyelvben már megírása idején sem ismeretes kifejezés. Tagolása, szerkezete áttekinthető, jellemábrázolása szélső pontjain is hiteles marad. Utóbbiról azért kell szólni, mert Jókai hajlik arra, hogy hősei ördögök vagy angyalok legyenek. Természetesen ennek a regényének alakjai is elhelyezhetők két póluson: személyükben a jó és a rossz áll szemben, de így sem lesznek leegyszerűsített figurák: drámai harcot folytat bennük lelkük jobb és rosszabb fele.

Nézzük rögtön magát az „arany embert”. Tímár Mihály korántsem makulátlan, gáncsnélküli lovag. Pedig az indító jelenetsor alapján az is lehetne. Halálos veszélyek közt, bravúrosan elkormányozza a rábízott hajót: kötelességtudatból, becsületből, fillérékért. Korrupt és tolvaj tisztviselők között is tisztakezű egy olyan közegben, ahol körülötte mindenki lop, csal, ügyeskedik, és még nem is feltétlenül azért, mert hitvány és pénzéhes, hanem mert ez egy olyan világ, ahol mindenki ezt teszi, ez a norma, ahol az sem számítana bűnnek, ha Tímár is ezt tenné. De aztán másként alakul a történet. Olyan próbatétel elé állítja a sorsa, amikor túl nagy a csábítás. Meglehet, a hatályos jog szerint nem követ el bűnt, de mégis vétkezik, mert az viszont biztos, hogy így sem helyes, amit tesz – de mégis megteszi: megtartja azt a felmérhetetlen értékű kincset, amit tulajdonosa nem neki szánt. Az emberi törvények szerint talán jogszerűen – de a regény egyik központi kérdése az emberek alkotta és az isteni jog kettőssége, ütközése. Tímár az utóbbi szerint gondolkozik, így a maga normái szerint elbukik. Miután „megtalálta Ali Csorbadzsi kincseit, odavolt lelkének nyugalma: minden fényes siker után, mely vállalkozásait [vállalkozásait] kísérte, felemelte szavát a belső vádló: ez mind nem a tied! Ez egy árva leánynak a vagyona volt, ami te bitorolsz.

GRÓH GÁSPÁR (1953) irodalomtörténész, kritikus, esszé- és közíró, szerkesztő, a Magyar Művészeti Akadémia tagja. Legutóbbi kötete: *Esszék és tanulmányok 21. századi irodalmunkból* (2024).

Szerencsés ember vagy? Nem igaz! Szegények jótevője vagy? Nem igaz! Arany ember vagy? Nem igaz! – Tolvaj vagy!”

De elhiggyük neki, hogy ez így van? Hogy Tímár a jog alapos ismerője, azt a regény első oldalain már bebizonyította. Ügyfelei érdekében úgy játszott az előírásokkal, hogy a hatósági akarat nem érvényesülhetett. Ugyanilyen prókatori ügyességgel érvel saját magának is, amikor a kincset magáénak tartja. A jog és a tisztesség nem ugyanaz, és Tímár moralista: ezért nem tudja elfogadni saját érvelését. Amikor önmaga felett ítél, olyan szigorú erkölcsbíró, hogy még enyhítő körülményeket sem keres. Pedig találhatna. „Miért nem vagyok most hatalmas úr?” – gondolja, amikor a Senki szigetére száműzödtöket történetét hallva segíteni akar azokon. Ez igazán nemes gondolat – de ez az első, szakadékká váló repedés korábban kikezdehetetlennek mutatkozó moralitásán. A sátán trükkje ez? Vagy isteni sugallat? Jókai nem ad egyértelmű választ erre a történetbe jelzésszerűen, de tudatosan beépített kérdésre. (Az viszont korántsem biztos, hogy hasonló határozottsággal sejteti, hogy amikor megszerzi Ali Csorbadzsi kincsét, akkor attól Timéát fosztja meg – hogy Noéminak kedvezzen vele...)

Nincs tehát világi siker erkölcsi bukás nélkül? A gazdagság bármit igazol? Kívülről igen, ez a romantika egyik alaptétele, és Jókai regényeiben is visszatérő motívum. De a keresztény gondolkodás számára nincs titkos bűn: Isten szeme mindent lát, Tímár nem emberi, hanem isteni törvényt sért – ezért boldogtalansággal fizet. Ezért amilyen magabiztos kívül, olyan bizonytalan belül. Timéa ellen vétkezett, hogy ez a bűn még tekervényesebb legyen, még szerelmes is belé. Vele akar boldog lenni, ha mindketten belepusztulnak is. Tímár részéről sem csak szerelmi házasság ez (Timéa részétől semmiképpen nem az). Fordított érdek-házasság is: így akarja „visszaadni” Ali Csorbadzsi lányának az őt illető vagyont.

A puritán református nevelést kapott Jókai megmutatja, hogy egy ilyen házasság nem lehet boldog, ezért bünteti Tímárt. De annál jobban szereti hősét, hogy ne keressen megoldást szenvedésére. Katolikusként a gyónás és a penitencia meghozhatná a feloldozást, de egy reformátusnak magának kell elszámolnia tetteivel Isten előtt, és neki kell megtalálnia az üdvössége útját. Tímár története ennek a megtisztulásnak a története – ehhez kap isteni segítséget. Az a *véletlen*, ami kimentí kilátástalan vergődéséből, igazi „Deus ex machina” – de nem egészen: ő is kell hozzá, a maga gyötrődésével, hogy lehessen segíteni rajta. Igaz, a csapdából való kimenekülés sem egészen makulátlan, abban is van valamicske hazugság, de már kegyes hazugság. Ha Jókai klasszikus tragédiát írna, és nem regényt, akkor Tímárnak meg kellene halnia – de egy regényíró lehet engedékenyebb. Elegendőnek tartja, ha hőse megszabadul mindattól, amit a kincsekkel kapott és szerzett – hiszen „minden kincseinek árán sem képes megvenni saját neje szerelmét”. Örült ötlet, mi más is lehetne: de ha a vagyon méreg, akkor meg kell szabadulni tőle. „Tímár meggyűlölte a gazdagságát, s hozzáfogott, hogy túladjon rajta. Ha szerencsétlen lesz, ha elszegényül, akkor közelebb fog jutni nejehez. Azt képzelte.” Csakhogy azok a kockázatos vállalkozások, amikkel el akarja veszteni vagyonát, még gazdagabbá teszik.

Ez is példázat, ahogyan a regény egésze példázatok sora: minden másként van – ahogyan azt a fél világirodalom is bizonyítja. A sorsát mindig a maga döntéseivel formálni gondoló Tímár élete legfontosabb pillanataiban a végzet akaratát teljesíti, a végzet márpedig olyasvalami, hogy nemcsak angyalok röpdösnek benne, hanem a sátán sem pihen.

A megoldás finom áthallása ez egy újszövetségi történetnek: az „arany emberből” akkor lesz igazán *ember*, amikor otthagyja az *aranyat*. Tímár sorsa példázat, Jókai sokszor hajlik arra, hogy mint tiszteletesek és papok, bibliai tételeket magyarázva hirdesse az igazságot, de nem prédikál, hanem sajátjává teszi, és regényes történetekbe építi az isteni üzenetet. A gazdag ifjú történetében Jézus a tőle az üdvösség útját kérdező fiatalembernek azt feleli, hogy ossza szét vagyonát a szegények között. Az erényes és Jézus rokonszenvét elnyerő ifjú nem képes erre, nem tud megválni vagyonától, és szomorúan távozik. Erre a tanításra válasz Assisi Szent Ferenc példája: szent lett, mert követte Jézus tanítását – pedig haladhatott volna apja nyomán, és lehetett volna nagyszerű textil-kereskedő is. Nem lett, mert másra figyelt, és mert megértette Jézus saját Szentírás magyarázatát: „Bizony mondom néktek, hogy gazdag ember nehezen megy majd a menynek országába.” És: „Könnyebb a tevének a tű fokán átmenni, mint gazdagnak az Isten országába bejutni.” Jókai nem evangélista, regényében a Senki szigete csak metaforaként Éden, csak jelképesen Isten országa, Tímár Mihály sem lesz szent. Ha a vagyona nem hagyja el őt, akkor ő hagyja ott a vagyonát: kivonul a bűnös (az ő bűnével is terhelt!) világból, hogy megtalálja az evilági üdvösséget.

A Senki szigetét – a szerencse fia Tímárral ellentétben – egy szerencsétlenségéből menekülő asszony foglalta el, a világ poklából ő csinált kis Édenkertet. Ez a mikrovilág az első pillanattól kezdve elbűvöli Tímárt, aki akkor még nem tudhatja, hogy élete gravitációs centrumát látta meg. „Ez a sziget senkié. A Duna építette – senkinek. Semmi kormánynak nincs róla tudomása: egyik országnak sincs még joga a maga területéhez számítani. Ott nem szánt, nem vet senki. Föld, fű, fa senkié. Ha senkié, hát miért ne foglalhatnám én el? Elkérem azt az Istentől. Elkérem a Dunától” – mondja Teréza. A sziget ilyenformán a teremtés része, nem földi hatalmaké, hanem a Teremtőé. Amikor megvalósul rajta Jókai utópiája, az – még jelképesen is alig sejtetve – az isteni akarat megvalósulása: lakói az isteni törvények szerint élnek, nem is ismernek más törvényt, mint a Tízparancsolatot, amit a hipokrita világ rendszerszinten vesz semmibe – miközben sokkal szigorúbb szabályok betartását követeli. A világi jog szerint Tímár egy ártatlan és tapasztalatlan lány csábítója. Van felesége Komáromban, egyházi áldás nélkül, konkubinátus kapcsolatban él együtt Noémivel, akinek a kor ítélete szerint csak az elcsábult és megesett lányoknak járó megvetés lehetne a sorsa.

Jókai egészen másként gondolkodik. Elintézhetnénk egy irodalmi közhellyel: vérbeli romantikusként a szív jogának elsőbbségét hirdeti. Vagy mondhatnánk: a kor rendszerkritikusainak egyikeként háttal fordít a fennálló rendszernek, konvencióknak. Ez persze igaz. De ő sem azért ír, hogy a kései ítések kategóriáit

igazolja. Regényíróként lírikus és bölcselő is, a maga zivataros érzelmei és azoknak a keresztyén etikával egyeztetése foglalkoztatja. Ha nem is rokonszenves némely mai irodalomelemzés közönségsikerre ácsingózó túlerotizáltsága, de ezúttal megkerülhetetlen az író szemérmesen rejtegetett (részben nem is tudatosított) szexualitása feltételezett motívumainak figyelembe vétele. Az *arany ember* írása idején Jókai negyvenes évei második felében jár, nyolc évvel idősebb felesége már túl van ötvenes évei közepén. Ez nem a legjobb felállás, különösen, ha azt is figyelembe vesszük, hogy Jókai huszonnégy éves volt, amikor összeházasodtak. Akkor a korkülönbség talán még nem volt olyan nagy, mindketten, ha nem is egészen, de fiatalok voltak, noha Laborfalvi Róza 1836-ban született kislánya már nem is volt olyan kicsi. Nagyjából annyi, mint *Az arany emberben* Timéa és Noémi – akik így vagy úgy, de mindketten Tímár Mihály feleségei lesznek, és akiknek bimbózó szépségét Jókai szárnyaló lírával dicséri. Saját házasságából gyereke nem születik. Hogy ez nagy fájdalom számára, arról az 1883-ban megjelent *Minden poklokon keresztül* egy mondata árulkodik. Ott egy gyermekre hiába váró asszony sorsáról írva ezt mondja: „megkísértett mindent, amihez ily gyász esetén tisztességes nők folyamodni szoktak; (mert valóban éppen olyan gyász az, amikor valaki, akit nagyon szeretnénk, nem születik, mint amikor valaki, akit nagyon szeretnek, meghal.)”¹ Ez több mint empátia: ilyet csak az ír, aki maga is valami hasonlót érez.

Így aztán van ok annak feltételezésére, hogy e regény két ifjú nőalakja ábrázolásában olyan motívumok keverednek és kapnak alig észrevehető, áttételes megjelenési formát, mint a vágyott módon meg nem élt szexualitás és egy férfi vágyakozása utód iránt. Jókai esetében nem szokás beszélni erotikus tartalmakról – miközben talán nincs is regénye, amiben a szerelem és szex ne kapna kiemelt szerepet. Ugyanakkor természetes, hogy pl. Móricz Zsigmond esetében magától értetődőnek tartjuk, hogy amikor a férfi-nő viszonyról ír, akkor a feleségének üzen... Mindenesetre, ha Laborfalvi Róza megérti, hogy Tímár Mihályban milyen transzformációval ír férje önmagáról (és kapcsolatukról), aligha örül neki.

Az arany ember szemérmes, habár nálunk nem szokás így nevezni, mégis viktoriánus korban született, így az uralkodó puritanizmus korlátait kikezdő gondolati és érzelmi mélység partján az írónak meg kellett találnia az elmondhatóság ösvényét. Ezért csak kódolt visszafogottsággal jelezheti, hogy Tímár nem élt (alabástrom tisztaságú és hidegségű) feleségével házasetet. Ennek a szexuson túli jelentősége van: a katolikus kánonjog szerint ez a körülmény lehetővé tette a házasság érvénytelenségének kimondását, mert így az eleve érvénytelen. Ebből következően Tímár Noémival való kapcsolata voltaképpen nem is házasságtörés. A társadalmi normák szerint Noémi ugyan nem több szeretónél, de a Senki szigete szuverén világ, ahol ezt a kapcsolatot a szerelem szentsége „törvényesítette”.

1 Jókai Mór: *Minden poklokon keresztül*. Bp., 1969, Akadémiai, 6.

És hogy miként köttetett ez házasság? Mintha csak azért kellett volna Ali Csorbadzi kincse és minden gazdagsága Tímárnak, hogy megtehesse, ami egykor, Teréza történetét hallgatva, csak ábránd lehetett. „Arany emberként” azonban a világi jog szerint törvényesítette a szigetet birtokba vevők isteni törvényekre hivatkozó jogszerzését. A regény kulcsjelenete, amikor mindenkit sokkolva ezt bejelenti. A zsarolási potenciálját elvesztő Krisztyán Tódor megsemmisítő vereségét követően csak azt képes kérdezni: mi joga volt erre? Amire olyan választ kap, ami teljessé teszi Tímár győzelmét – pedig aligha tudott volna hazugság nélkül válaszolni, de helyette Noémi felel: „Az, hogy én őt szerettem!” (Ezt a pár szavas mondatot az író olyan fontosnak tartotta, hogy dőlt betűvel szedelve tipográfiaailag is kiemelte.)

Noémi érzelmi kitörése a kor erkölcsi törvénynek tekintett, de az ő számára ismeretlen szokásainak olyan felrúgása, amelyhez kell egy védőbeszéd. Ennek végére Jókai eljut odáig, hogy: „Nem, nem, nincs itt semmi magyarázat, semmi okoskodás, semmi mentség. Nincs itt semmi, csak pusztá merő szeretet.” Noémi „nem kívánt boldog lenni, büszke lenni, az ő urának úrnője lenni, ezüstkoronával megkoronáztatni, megáldatni mind a három isten nevében, csak szeretett. Nem készült magát védeni világ és ítélőbírák előtt; nem gondolt mentségére alázattal meghajtott fejének; nem kérte a férfi védelmét, az emberek kegyelmét, az Isten irgalmazását, csak szeretett.” Ha Noémi érzelmkitörése megfelel a világi szokás szerinti eljegyzésnek, akkor Tímár következő látogatásakor már esedékes az esküvő. Hogy miként? Nem egyházi, hanem isteni áldással, ahogyan Ádám és Éva szövetsége. A szigetre visszatérő Mihály ki sem köti a csónakot, azt elviszi a víz: nincs visszaút. „Köröskörül az ős paradicsom; gyümölcsstermő fák, virágzó föld, szelíd állatok, körülzárva hullámkerítéssel és abban – Ádám és Éva.”

Hogy az isteni rendelés értelmezése félreérthetetlen legyen, az írói narratívát Teréza is megerősíti. A rajta az egyházi rendelkezéseket számon kérő pópával összecsapva az összes olyan érv elhangzik, amit az Istennel való kapcsolattartást monopóliumnak tekintő egyházi személyek fejéhez szoktak vágni. Terézának nem ez az első ütközése: ugyanez az esperes volt az, aki egykor nem volt hajlandó keresztényhez méltóan eltemetni a férjét. Ezúttal Noémi és Tímár kapcsolata az egyik ütközőpont. „Ez a férfi hitvese a te lányodnak? – Az! – Ki kötötte össze őket? – Az, aki Ádámot és Évát, az Isten.” A párbeszédhez nem kell kommentár, de valamennyi mégis: nem férjről, hanem „hitvesről”, azaz szentségi házasságról esik szó benne...

Az átszellemült Jókai itt (rá kevésbé jellemző módon) tudatosan szerkeszt: ez a szertartás nélküli szertartás arra rímel, ahogyan az ortodox esküvői szertartást korábban leírta, amikor a Brazovics házban Timéát azzal áltatták, hogy őt veszi feleségül Kacsuka őrnagy – miközben annak Athalie-vel kötendő házasságára készültek. E kegyetlen játék részeként Zófia mama sorolja el a gazdag külsőségek sorát fölvonultató (ortodox) szertartás elemeit, a ruhákat, az áldásokat, és hogy közben a templomban „folyvást énekli a kórus a »Goszpodi

Pomiluj«-t”, és a pópa „kezébe veszi az egyik ezüstkoronát, s odanyújtja azt a vőlegénynek, hogy csókolja meg. Mikor az megcsókolta, szépen a fejére tesz, s azt mondja hozzá: »Én tégedet, Istennek szolgáját megkoronázlak ezen Isten szolgájának urává!« Azután pedig veszi a másik ezüst koronát, s azt megcsókoltatja a menyasszonnyal. [...] Annak meg azt mondja: Én tégedet, Istennek szolgáját megkoronázlak ezen Isten szolgájának asszonyává!”

Az ezüst koronák a Tímár és Noémi nászának alkalmából harmadszor kerülnek említésre. A szertartás részletezése Timéa kínzásának része – hogy még nagyobbat zuhanjon. Másodszor hiányuk kerül említésre, mert Tímár és Timéa esküvője a legegyszerűbb módon történik, mert túl közel van még Brazovics halála. A Tímár–Noémi szerelem beteljesülésekor az ünnepélyes kellékeket Jókai költői metamorfózissal formálja természetvallása részévé. Itt nincs semmiféle szertartás – de fölösleges is volna, a természet pótolja: az egymásra talált emberpár fejére „a jázminbokor hullatja ezüst koronáját, s a sárgarigók és fülemülék kórusa énekli a »goszpodí pomiluj«-t...”

Pólusok

Jó és rossz harcában Tímár Mihály úgy áll a jó oldalon, hogy miután birtokába vette Ali Csorbadzsi kincseit, csak ő tudja, hogy élete nagy vizsgáján elbukott. Olyan úton jár, és halmoz sikert sikerre, amelyet rajta kívül talán senki nem tekintene bűnösnek. Önmaga szemében nem mentsége, hogy túlfejlett lelkiismerete nem hagyja, hogy fölmentse magát. De az olvasó ebben sem lehet biztos: vajon akkor is így érezne, ha felesége viszonzná ekkor még valóságos szerelmét...

Az ő ellenpólusa: Krisztyán Tódor. Igazi szörnyeteg, nemcsak gyöngeségből gonosz, hanem magáért a gonoszságért is. Súlyosbító körülmény, hogy megtudjuk róla: briliáns eszű, kivételes szellemi tehetségekkel született, fizikai értelemben is mozgékony, valóságos energiabomba. Olyan képességekkel rendelkezik, amelyekkel bármilyen magasságra emelkedhetne: minél több értékéről tud az olvasó, annál kevésbé képes megbocsátani neki. Valamelyes megértést és részvétet csak az tanúsít iránta, akinek a legtöbbit akarja ártani: a Senkiszigetén élő asszony, akit e szörnyeteg apja egy másik szörnyeteggel összhangban tett tönkre. Teréza az egyetlen, aki szánja, mert tudja, hogy miként lett ilyen: gyerekként nem kapott semmit abból, ami ahhoz kellett volna, hogy ép lelkű férfivá érjen. Lehetett volna más is: de rendkívüli csak gazemberként lett.

Beszélő nevek

A rosszat megtestesítő negatív hős neve is árulkodik Jókai világnézeti gondjairól. Írhatná másként is, de így is könnyen felismerhető, hogy egyfelől a Christianus változata: ezek szerint Krisztus követője, keresztény, másfelől Tódor,

Teodor: isteni ajándék. Ilyen névvel szentnek kéne lenni, de Krisztyán minden cselekedete a szentség tagadása.

Tímár Mihály neve kevésbé, de így is beszédes. A Mihály név eredeti jelentése: „ki olyan, mint az Isten?“, Szent Mihály arkangyal az igaz lelkeket védi a sátán hatalma ellen. Noémi nevének jelentése is illik regénybeli szerepéhez. Azt jelenti: gyönyörűségem. Ráadásul a bibliai Noémi egyik özvegygé vált menyee második házasságában egy Dávid király házából származó férjtől gyermek születik – így, ha nem is vér szerint, de rokonságban áll a Megváltóval...

Athalie a bibliai Atália királynőre mutat, egy olyan alakra, hogy egyenesen elképzelhetetlen, hogy akadt pap, aki erre a névre keresztelt volna egy leánygyermeket. Atália királynő a féktelen gonoszság és kegyetlenség jelképe, aki egy híján kiírtatja a Dávid házából való összes férfit (ismeretes, hogy a Messiás majd Dávid házából való lesz, amit Atália tesz, az a Heródes elrendelte betlehemi gyermekgyilkosság előképe): megöleti saját fiait és unokáit is. A zsidók egy igaz istene helyett a pogány Baál istent imádja, annak kultuszát erőlteti, végül – láthatjuk: teljes joggal – meggyilkolják. Nem csoda hát, hogy ezzel a névvel Athalie is démonikus alak, aki sátáni megszállottsággal átkozódik, és esküvéséhez az ördögöt hívja bizonyosságul.

Az önkényuralmakban az olvasók sokkal több kódolt utalást fedeznek fel, mint a demokráciákban. Ezért kockáztatom meg, hogy Jókai a Senki szigetével szomszédos part falujának ortodox pópájának sem véletlenül adta a Sándorovics Cirill nevet. Ez a pap fontos epizód szereplő, inkább anekdotikus figura. Jó tulajdonságáról nem szól Jókai, nevével viszont alighanem pánszláv elkötelezettségét sugallja. A Sándor név a Romanov-házból való a Sándor cárra utal, aki Lengyelország egy részét az orosz birodalomhoz csatolta. A magyar-lengyel testvéri viszony révén ez a korabeli tanultabb olvasók körében közismert volt, ahogyan az is, hogy a magyar szabadságharc leveréséhez vezető orosz intervencióról a trónon őt követő öccse, I. Miklós döntött. Ha diplomáciai bonyodalmakat nem is okozott volna a határozottabb jelzés érdekében Miklosovicsnak vagy Miklosicsnak nevezni a pópát, de a hatályos hatalom szakemberei aligha fogadták volna örömmel a Ferenc József magyar trónját biztosító szövetséges negatív összefüggésben történő megjelentetését. (Ráadásul a „Sándorovics” jobban is hangzik.) Hogy a név utalás gyanúba kerül, azt a keresztnév okozza: Cirill a szláv világ emblematikus szentje. A két név összekapcsolása így a pánszlávizmus erősödése miatt a magyar politikai gondolkodás szorongására utal, de nem veti fel a felségsértés gyanúját.

Társadalomrajz, jellemek tükrében

A központi alakok kijelölte térben elfér a regény minden hőse, ki az egyik, ki a másik pólushoz közelebb, ki csak vázlatosan, ki árnyaltabban ábrázolva. Az író a történetükön keresztül ítél fölöttük, hagyja, hogy erkölcsi értelemben is

megküzdjenek egymással. Humorát karakterfigurák jellemzésében engedi kibontakozni, és ez sokszor alkalmasabb eszköz, mint a lelkiző-moralizáló leírás. Direkt formában csak akkor jellemzi hőseit, amikor nem nagyon kíváncsi rájuk, de pl. Kacsuka őrnagyról keveset tudunk, holott többször is kulcsszerepet oszt rá Jókai. Ő képzí ki Tímárt a pénzkeresetre, akaratlanul döntő szerepe lesz abban, hogy a titkos kincsből forgatható pénz legyen, és közben jellemzi a gazdagodás közkeletű módját. „Jaj, Miska, milyen rossz kereskedő lesz belőled!” – kezdi a leckét. „Nyomorúság itt úgy akarni kereskedni, hogy az ember a maga forintján az egy garasát megnyerje. Ez csak szatócskodás. Protekció a földolog, s ez neked lesz. Arról jótállok én. Jó pajtások voltunk iskolás korunktól fogva. Bíz rád magad” – mondja, és Tímár szót fogad neki. Ezek után meglepő, hogy Kacsuka olyannyira nem gazdag, hogy a házasságához szükséges kauciót a menyasszony családjának, később Timéának kell letennie. Így aztán nem nagyon tudjuk, hogy hova tegyük. Nincs ok arra, hogy sokra tartsuk – de mégis becsülnünk kell azért, mert tud úriember módjára tisztességes lenni – és végül mintha érzelmileg is felnőne a (látszat) özvegygé vált ideálképhez, Timéához.

Brazovics Atanáz inkább mellékszereplő, mégis több figyelmet kap. Ő már nem régi vágású kereskedő, sokkal inkább a kapitalizmusban megjelenő új típusú vállalkozó, akiben a pénzhéség klasszikus formája készül profitéhségre váltani. Fél lábbal a korábbi, fél lábbal a formálódó új világban álló parlagi kapitalista, példájával az átalakuló komáromi társadalom változásaira utal Jókai, Komárom szülötte. Bármennyi is Brazovics jövedelme és a vagyona, mégsem több, mint nagyban játszó, kisstílusú szatócs, akit nem kereskedői képessége, hanem gátlástalansága segít a vagyonszerzésben. Üzletviteléről ezt olvashatjuk: „gazdagságával nincsen az ember tisztában. Ő folytonosan olyan vállalatokat tart, amikhez nem ért, s amiknek utána nem néz. Iszonyú sok pénz jön a kezébe, hanem hogy ő év végén egy rendes kereskedői mérlegben ki tudná mutatni, hogy nyert-e vagy veszített az összes vállalatain, arra nem képes.”

De pusztán az erkölcsi és emberieségi törvények megsértésétől nem menne csődbe, vállalkozóként bukik, mert bármennyire is fontos neki a jó üzlet, mégsem ért hozzá. Mai kifejezéssel élve: igazi kispályás, akinek ravaszsága nem pótolja hiányzó okosságot. De pusztán az erkölcsi és emberieségi törvények megsértésétől nem menne csődbe, vállalkozóként bukik, mert bármennyire is fontos neki a jó üzlet, mégsem ért hozzá. Mai kifejezéssel élve: igazi kispályás, akinek ravaszsága nem pótolja hiányzó okosságot. Hiányzik belőle minden jó és nemesebb érzés, de minden bűne ellenére annyiban nem rossz ember, hogy öncélúan nem érzéketlen és gonosz – csak akkor, ha érdeke így követeli. Ő teszi földönfutóvá Terézát és a még karonülő Noémit, megszerzi és eltékozolja Timéának Komáromban az Ali Csorbadzsi kincsei nélkül jelentősnek mondható örökségét, tetejében Athalie kívánságának megfelelően ő is cudarul bánik Timéával. Bukását végül az okozza, hogy az egykori alkalmazottjából a vagyoni és közéleti elitbe jutott, önbíráskodó Tímár halmazati büntetéseként tönkreteszi.

És hát a nők... A regényíró Jókai számára a női lélek többnyire reménytelen kihívás, általában férfiszemmel, kívülről ábrázolja. Ezúttal meglepően empátiikus, nemcsak azt mutatja meg, miként viselkednek teremtményei a férfiak világában, hanem arról is szól, milyen belső történések mozgatják őket. A pólusok itt is adóttak: a torz és az ideális: Athalie és Noémi, Brazovicsné és Teréza. Az arany ember különlegessége, hogy a jó oldal is polarizált: az egyik oldalon a szerelmet félreértő Timéa, a másikon a szerelmet par excellence megélő Noémi, aki olyan ideális alak, hogy belső történéseiről alig tudunk valamit. Valamiben így is közösek: egy-egy írói tézis megtestesítői. Az ideális: Teréza, akinek a társadalomban használt teljes nevét nem ismerjük: arra a Senki szigetén nincs szükség. Összetört életének romjai alól menekülve gyermekét is magával vinné a halálba, de az anyai ösztön mindkettejüket megmenti az életnek: vagyis a természet törvényei uralkodnak fölötte – hogy aztán a természetjog gyakorlatba ültetésével találja meg saját élete törvényét. Ezt a világképet ülteti Noémiba.

Ha Brazovicsné nem egy szomorújáték tevékeny résztvevője volna, akár komikus alak is lehetne: szobalányból lett nagysága, aki rosszul játssza új szerepét: nincs egy súlycsoportban a többi nőalakkal. Attól a szereptől torzul el, amibe belecsöppen – és aminek az értelmezésére képtelen. Teréza viszont fel tud nőni a sorsától kapott szerephez. Meglepő tudatossággal lesz Jókai morális alapú társadalombírálatának szócsöve – és ez a kritika különös módon interferál azzal, amit a tönkretételén dolgozó idősebb és ifjabb Krisztyán hirdet.

Noémi az az ösztönlény, akiről az intellektusuktól megcsömörült férfiak álmodoznak, az utópia szigetének lánya – maga is utópia, de ez nem baj, mert ott van Teréza, aki meggyőző ideológiával igazolja lánya redukált gondolatiságát.

Timéáról tudjuk a legtöbbet, sebzettségeről, szeretethiányos nevelkedéséről, rémítően rosszul sikerült menekülési kísérletéről. Jókai kívülről ábrázol egy olyan artemiszi alkatot, ami inkább illene Németh László tollára.

Lélekrajzok – a lélektan születése előtt

Jókai gondolkodása a romantika ígézetében formálódott, de életműve túlnyomó része a pozitívizmus uralmának idején született. (Nem véletlenül érezni jó néhány regénye mögött a vaskos szakkönyvek forgatásának ballasztját.) A világ átrendeződött Jókai körül, a modern lélek- és társadalomtudomány még nem született meg, de már formálódott az ezekre való igény – ezt regények sora jelezte. A regény ugyan még olvasókat csábító mese, de fontosabb, ami túl van rajta (ahogyan az ősidőktől szokás). A kalandos és izgalmas szerelmi történet csábítja az olvasókat Jókai filozófiájához, társadalmi és erkölcsi utópiájához, titkos lírájához, a férfi és nő viszonyáról vallott elképzeléseikhez.

A romantika megteremti az áradó érzelmek megmutathatóságát, de a pszichológia tudománya csak a századfordulóra születik meg. Odáig inkább az írók azok, akik megkísértik a lelki élet vizsgálatát, a romantika írói már bátran írnak

a lélekről. Annak olyan rejtjelmeiről is, amelyekről másként nemcsak azért nem volt szokás beszélni, mert nem illett, hanem azért sem, mert még nem volt ehhez alkalmas „nyelv”, azaz olyan fogalmi rendszer, amelyre építhettek volna. (A képekkel dolgozó költőknek könnyebb dolguk volt.) Az írók, így Jókai is, a maguk eszközeivel azért találtak alkalmat arra, hogy enyhítsék a lélekismeret tudományának hiányából következő olvasói hiányérzete. Emblematisz leli típusokat, helyzetek mintáznak, nemcsak kórképeket, hanem ideálképeket is teremtve – egyúttal olyan koordinátarendszert is megteremtettek, amelyben a mindennapok alakjait is el lehetett helyezni.

Jókaira hőseinek pólusok szerinti megformálása miatt kritikusi százötven éve csóválják a fejüket, de a próza, benne a lélekábrázolás, logika is, mégsem tudomány. Egy regény kompozíciója megkövetelheti a sarkított jellemábrázolást – különösen akkor, ha az írónak nemcsak művészi céljai vannak – ahogyan az a romantika korában magától értetődött. Az *Egy magyar nábobban* Szentirmainé Flóra és az elzüllött nővérei közt égi tisztaságú Kárpáthy Jánosné Fanny az ideáltípusok, Kárpáthy János és Abellino két pólus. *A kőszívű ember fiaiban* a megátalkodott Plankenhorst Alphonsine-nal szemben ott van az egyszerre beleválóan modern, majd hogynem emancipált, mégis éterien romantikus ártatlanság, Liedenvald Edit. *Az arany ember* palettájának nőalakjai is színesek, ámbár a maga módján Timéa jósága is van olyan kegyetlen, mint Athalie gonoszsága.

A lélektani helyzetek, a jellemeket-személyiségeket formáló körülmények és a következményükként kialakult karakterek olyan emblematisz hősökben jelennek meg Jókainál, amelyek alkalmasak arra, hogy a közbeszédben ne csak jellem, hanem személyiségtípusokat jelöljenek velük. Akit Baradlay Richárdhoz hasonlítottak, arról nem kellett magyarázni, hogy nemcsak epikai, hanem lelki értelemben is hős; ha Krisztyán Tódornak mondtak valakit, nyilvánvaló volt, hogy az csirkefogó, nemcsak morális értelemben romlott a velejéig, hanem pszichopatológiai eset is. Az irodalom tehát készen szállított típusokat, nemcsak társadalmi, hanem lélektani értelemben is. Ezért dolgozhatott később a lélektan az irodalomból kölcsönzött képletekkel. Ez sem volt újdonság, Freudnak az Ödipusz komplexusról alkotott elmélete is mitikusból irodalmivá váló hősré mutat.

Emblematisz figuráival Jókai nem a későbbi lélektani regény normáihoz, hanem egy korábbi korszak kommunikációs teréhez alkalmazkodott. Tudta, hogy a nők többet olvasnak a férfiaknál – ma is így van –, ezért a szerelmi szál és a köznapi női gondokat, érzelmi viharokat felszínre hozó, átélhetővé és elmondhatóvá tevő nőalakok önmagukban is elhordozzák regényeit, s annak idején talán még az is segítette népszerűségét a nőolvasók körében, hogy nem hatolt túlságosan mélyre önmaguk előtt is titkolt intimszférájuk föltárásában. Nőalakjaiban még a férfiak is ráismerhetnek a nemek közti kapcsolatokban rejlő kérdésekre. Alaptípusai a démon és az angyal – így lesz kerek regényeinek világa. Ezúttal a nagyvilági hősnő szerepére vágyó, eleve démonikus Athalieval szemben ott áll az „alabástrom szobor” tisztaságú és hidegségű Timéa (aki egyszerre előképe Móricz frigid és Németh László artemiszi alakjainak). Noémi

mindkettejükkel szemben jelenik meg, természetes érzelmei és megmutatatlan érzékisége vezérlik.

A nők harcában az érzéseket, a férfiakéban az akaratot, nők és férfiak egymásért és egymás ellen folytatott harcát más regényeiben nem sokszor látott árnyaltsággal ábrázolja Jókai. Ha e harcok külsőségeitől eltekintünk, akkor ma is érvényes megfigyelések sorát vehetjük észre, gyűlöletté vált szerelemről, féltékenységről, életcsalódást a világon megbosszuló féktelen és kétségbeesett gyűlöletről.

Táj és ember, természet-vallás

Az *arany emberről* szóló tanulmányok, elemzések mindegyike Jókai leghatásosabb tájleírásai közé sorolja vagy éppen az első helyre a Vaskapu bemutatását. Ez valóban remeklés – bár a mai olvasók nagy része itt akár végleg le is teszi a könyvet. A tájleírás kiment a divatból. Vagy még keményebben szólva: fölöslegessé vált, elavult. Jókai idejében éppen hogy megjelenőben volt a dagerrotípiá, született meg a fényképezés: még volt tere ismeretlen tájak írói bemutatásának. Jókai nemcsak hiteles képet ad a Vaskapuról, hanem meg is osztja elragadtatását az olvasókkal, amikor elé varázsolja a sziklaszoroson áttörő Dunát, a zátonyokat, a hegyoldal erdőit, barlangjait, a víz áramlását, örvényeit, a kavargó szelet – és fűzi e mellé a táj történelmét az ókortól saját koráig, amelyben nem a hősök, hanem a határőrző hivatalnokok és a bürokrácia képe is megjelenik.

Ami a látványt illeti: valóban magunk elé képzelhetjük, még a szél és víz zúgását is hallani véljük – amíg olvasunk. Már aki olvas, és elképzelni akarja a Jókai szavaival épített képet. Merthogy a mai ember képdömpingben él, néhány kattintással maga elé idézheti, amit Jókai elmond neki, és inkább egy kész filmet néz, mint amit saját fantáziája vásznára neki kellene vetítenie. De Jókai tájleírása itt többről szól: még táj és ember kapcsolatánál is többről. Amikor a természetet mélységes csodálattal és alázattal nézi, akkor inkább akar a természet része, mint szemlélője lenni.

Maga a táj nem külsőség: színpad, de szereplő is. Nemcsak a regény történetét befolyásolva, hanem gondolati értelemben is. Ebben a regényben a református-keresztyén Jókai a lelke szerint természetvallásáról ír. A hit kérdése rendre fölbukkan a regényben. A napjainkban a vallásról-vallásgyakorlásról-hitről készülő felmérések kedvelt válasza, hogy „hiszek a magam módján Istenben”. Alighanem Jókai is ezt választaná, ezt találná leginkább alkalmasnak panteizmusa megjelölésére. Érthetően óvakodik attól, hogy természethitét direkt módon kinyilvánítsa: ez olyan vallástagadás lett volna, amit az akkori társadalom nem nézett volna jó szemmel, de Jókainak a természet kínálta „élményvallás” mellett szüksége volt a gyerekkorában elfogadott Istenre is. Akivel azért pörlekedett, mert tisztelte: nem Istennel volt baja, hanem azokkal, akik csak

hivatkoznak törvényeire, de nem tartják be őket – és különösen azokat a parancsokat sértik, amelyek a természetfilozófiai alapvetésekkel is egybevágóknak.

A Vaskapu leírása egyúttal világnézeti alapvetés is: „A mű Istené! Ahhoz hasonló még a mai istenutánzó kor vaskezű emberei sem bírnak alkotni.” Nemcsak a teremtés tisztelete ez, hanem egy bontakozó világ aggodalmas kultúrkritikája: „istenutánzó kor”? Ezelőtt 150 éve? Igen, akkor kezdődött, igaz, akkor csak a Vaskapu hajózhatóvá tételén fáradozott az ember (természetesen Széchenyi szervezésében), hogy aztán 120 évvel később a természetromboló (tehát istentelen) korban egy gigantikus gáttal az energiatermelés szolgálatába kényszerítsék a Duna erejét, vízzel borítva a Senki szigetének(egyik) modelljéül szolgáló Ada Kalehet, és végleg lezárva az utat a Komáromon is túlra vándorló vizák előtt. Jókai tehát már látja, hogy az ember természetátalakító munkájával a teremtéssel kezd versenybe. Ezt az igyekezetet szentségtörésnek tartja, mert számára a természetet szent: a szentségnek járó áhítattal, vallási fogalmakat használva ábrázolja. A sziklák között hegyipatakok gyorsaságával áramló víztömeg hangjáról így ír: „e fenséges helynek a hangja is oly isteni. Egy örökké tartó egyetemes zúgás, mely hasonlít a némasághoz, oly egyforma s az Isten szavához: oly érthető.” Ezért az embernek a természethez alázattal kell (kellene) közelednie: „ez örök hullámcsattogatást az örök visszhang e kettős fal között a túlvilági zene felségéig emeli, mely csupa orgona és harangszó és elhaló mennydörgés, az ember elnémul, és saját szavát meghallani retteg e titáni zengés közepette. A hajósok csak jelekkel integetnek, a halászok babonás hite tiltja e helyt a szót: a veszély tudata mindenkit magában imádkozni kész.”

A történetben fontos szerepet kapó táj leírásában a vizualitás mellett ott a szakralitás: a természet szentségének gondolata azért nem lehet eretnokség, mert Istenhez teremtményei vezetnek. Ha Isten maga látja, hogy amit teremtett, az jó, akkor a természet áhítatos és alázatos szeretete és tisztelete az istenhit kihagyhatatlan eleme, hiszen benne az Isten mutatja meg magát. Ebből következik minden vallások egyik meghatározó képze: a simogató természet az isteni szeretet kifejezése, a haragvó természetben Isten haragja jelenik meg. Egészében véve a természet mégis maga az élet: isteni ajándék, így kell hozzá fordulni. Az ember mégis képes arra, hogy megcsúfolja ezt az isteni rendet, a természetét – hiszen a világban a rossz is jelen van. Ráadásul az ember gyarló, és mindent képes elrontani. A vallást is Isteni sugallatra teremti, ami aztán az ember közreműködésével intézményesül, és végül az egyház szervezete olyan hatalmat szerez, amely az Isten és az ember között épp annyira szigetel, mint közvetít. E kérdéshez való viszonyban különbözik a leginkább a katolikus és a protestáns vallásosság – nem kétséges, hogy Jókai melyik oldalon áll... De illeszkedik az ekkoriban még fölszabadító erejével ható szabadkőművesség gondolkodásához is – nem véletlen, hogy Jókait írói jubileumán testvérként köszönti a „Magyarország Symbolikus Nagypáholya” nevében annak nagymestere és főtitkára. Azért szólítják így, mert mindazokat testvérnek tekintik, akik „szívük jóságánál s keblük nemes indulatánál fogva a felebaráti szeretet, a jótékonyság

és a szabadelvű haladás ügyeinek tesznek szolgálatot, akik a türelmesség, a testvériség, az egyenlőség és általában a legnemesebben felfogott humanizmus érdekeit szolgálják.” Jókai válasza hasonlóan emelkedett: „Megtisztelések becstét sokszorozza az a körülmény, hogy én nem vagyok szövetségtek tagja, mely szövetségnek törvényeit, céljait ismerem, helyeslem, méltányolom.”²

Ez ki is tűnik a Senki szigetének utópiájából, az Istent a társadalmi és egyházi intézményrendszerrel szakítva megtaláló, az igazi kereszténységet a keresztény világon kívül élő, az eredendő bűn előtti éden eszményének megteremtésébe csomagolt rendszerkritikából. De még ennek megjelenítéséhez is szüksége van egy bibliai jelképre. A társadalomból kivetett Teréza a természet jogán (vagyis isteni jogon) birtokba veszi a szigetet, de két dologtól fél. Az egyik magától értetődik: hogyan táplálja majd gyermekét. A másik ok is természetes: Teréza irtózik a kígyóktól, és a lányát is félti tőlük – kígyó pedig bőven van a szigeten. Jókai elmondhatná, hogy ezek ártalmatlan siklók (ahogyan Tímár összebékíti Noémit a békákkal), de nem ezt teszi. A természettudományos lecke elmaradása jelzi: többről van szó. A kígyó a sátán jelképe – ezért el kell pusztítani (a feladatot a töredék család kutyája végzi el). Ott van a Szentírásban, hogy a bűnbeesés után a nők és a kígyók között feloldhatatlan ellentét támad: maga az Úr mondja: „És ellenségeskedést szerzek közted és az asszony között, a te magod között és az ő magva között: az neked fejedre tapos, te pedig annak sarkát mardosod” – olvashatjuk Mózes elő könyvében.

Ezt az ellenségeskedést éli Teréza is – de egyetlen védelmezője nem ember, hanem a kutyája, amelyik (más tápláléka amúgy sem volna) fölfalja a kígyókat, vagyis győzedelmeskedik a sátánon – és az így kígyótlanitott sziget valóban édenkertté válhat – az emberi tudás és munka által. A Senki szigete: az intézmények nélküli, Istent a társadalmi intézményrendszeren kívül megtaláló, az igazi kereszténységet a keresztény világon kívül élő, az eredendő bűn előtti éden utópiájában mutatja meg.

Ezzel eljutottunk a sziget-modellhez, az irodalom és a gondolkodás egyik alapvető jelképéhez. Mert ősidők óta csak a sziget, a társadalmak meghódította kontinenseken kívül maradt, a jók és igazak által meghódított, elkülönült világ lehet példája annak, hogy miként kellene mindig és mindenütt élni. Defoe, Swift, Shakespeare vagy éppen Verne szigeteiben közös, hogy utópiák működnek rajtuk, ahogyan Kerényi Károly és nyomában Németh László sziget-képzeteiben, de Bibó István is a „a szabadság kis szigeteiről” elmélkedett – abban a reményben, hogy azok egyszer majd összeérhetnek. Teréza, majd Tímár Mihály és Noémi édené beleillik ebbe az irodalmi és eszmei szigetvilágba. Itt nincs pénz, csak cserekereskedelem. Itt nem lehet elsütni egy puskát. Nincsenek társadalmi konvenciók és jogszabályok, csak isteni törvények: minden bajba jutotton, rászorulón segíteni kell, akkor is, ha a világi törvények szerint bűnös: Teréza nem személyválogató. A szigeten nincs vallás, nincs egyház. „Nem is tudom, hogy

2 Idézi Berényi Zsuzsa: Jókai és a szabadkőművesség. In *Irodalomtörténet*, 1991/2, 363–364.

van-e valami vallásom. Tizenkét év óta nem láttam sem papot, sem templomot. Noémi nem tud arról semmit. Én tanítottam olvasni, írni: én beszéltem neki Istenről, Jézusról, Mózesről, ahogy én ismertem őket. Arról a jóságos, minden teremtését szerető, véghetetlen irgalmú, bűnbocsátó, mindenütt közelben lévő Istenről, arról az alázatosságában felséges, szenvedéseiben tündöklő, emberiségében isteni Jézusról, s arról a népszabadság vezéréről, Mózesről, a pusztában étlen-szomjan bujdosó, de a szabadságot a kövér szolgálatért föl nem cserélő, a jótékonytságot és testvérszeretetet hirdető Mózesről, akinek én ismerem őket” – így a titkos próféta Teréza. Aki elmondja azt is, hogy miről nem beszélt Noéminak: a kegyetlen, bosszúálló, személyválogató Istenről, a vakhítt követelő, kiváltságos, testvérüldöztető Jézusról, a gyűlölethirdető és önző Mózesről – akik a templomokban laknak. Kész szerencse, hogy Teréza nem a világban és egy türelmes korban élt: egy ilyen vallás értelmezésért egykor könnyen máglyán végezhetette volna – Jókaiival együtt, hiszen Teréza az ő eszméinek a szócsöve.

Mi ér a világ?

Teréza ugyan balsorsa miatt esik ki a világból, okkal szakít vele. Kiűzik a világból, és ő kivonul. Kívülről mindazt látja, amit belülről aligha, e tudás birtokában fogalmazza meg rendszerkritikáját. Teheti, mert képes volt az őt ért rosszat jóra fordítani. A semmiből kellett otthont teremtenie, sorsa önmagában is átfogó bírálata a világnak. Nem egyszerűen a társadalomnak: egzisztenciális kétségbeesés van mögötte, ezért mondhatja, hogy az ember formálta világ a hiábavalóságok hiábavalósága, és csatlakozik azokhoz, akik szerint az ember sárkányfogvetemény, és okkal fáj a földnek... És mégis képes a maga édenének fölépítésére. Hol máshol, mint egy szigeten, ahova csak a Dunán átkelve lehet bejutni. A Duna nem a Jordán, nem kell benne alámerítkezni, mégis, aki a szigetre lép, mintha lélekben megtisztulna (az egyetlen Krisztyánt kivéve – de ő külön kategória). Ez a lelki (újra) keresztelkedés Teréza világbírálatának fedezete. Bírálata az emberiesség hiányát számon kérve kezdi: a kereszténységet hiányolja a magát kereszténynek hirdető világból. „De hát mire való akkor a vallás, a hit, a keresztények és a zsidók minden hitágazata, ha ilyen követelést [vagyis a tőkén túli elmaradt, a kölcsön összegét többszörösen meghaladó összeget] tenni szabad?” – amely a szó szoros értelmében mindenétől megfoszt egy családot. Folytatja az államrend vétkeivel: „De hát mire valók akkor a császárok, a miniszterek, a nagyhatalmak, ha egymás nyomorult jobbágyait meg nem védelmezik?” Minden férfiú okulására megkapja létharcot föladó, szerencsétlen férje is a magáét: „De hát mire való a férfi akkor a világon, ha nagy baj idején nem talál más segítséget, mint magára hagyni asszonyt és gyermeket, és szétzúzni saját szívét?” A végső kétségbeesésében már beszámíthatatlan, halálba menekülő férj öngyilkosként nem kap egyházi temetést – pedig alighanem kaphatna. Itt az újabb

kérdés: „De hát mire való akkor a pap a világon, ha ilyen szenvedést nem tud megorvosolni?”

Ezután egyetlen kérdése marad: „Mire való az egész világ?” Erre pedig ugyan-csak egyetlen választ adhat. A válasz: a teljes kivonulás. Ami átvezeti a boldogság szigetére.

Lopni vagy nem lopni – ez itt a kérdés?

A világ legfeljebb eltűri a jót, de nem akarja észrevenni, és nem szégyelli el magát miatta – hogy ne kelljen jó útra tértie. Ezért olyan törékeny a Senki szigeteki idill: ha az illetékes hatalmak tudnának a szigetről, akkor mit sem számítana az ott élők istentől kapott szuverenitása. A megoldást, mint látjuk, az erkölcsi szempontból kétes kiindulópontból magasra emelkedett Tímár hozza. Gazdagsága a törvények fölé emeli – így tud azoknak a szegényeknek segíteni, akik a törvények alá szorultak. A világ bűneit csak a bűnös világ törvényeihez igazodva lehet jóvá tenni: a gyöngék igazsága nem győzhet pusztán erkölcsi fölényük által.

A bűn tehát egyetemes létező: a sátán mindenütt jelen van, a bűn is képes önmagát igazolni. Tímár Mihálynak így adhat erkölcsi leckét Krisztyán Tódor, saját, hozzá méltóan hitvány apja tanítását olvassa a fejére: „Akinek pénze van, az azt mind lopta. Akinek sok van, sokat lopott, akinek kevés van, keveset lopott; aki nem maga lopta, annak az apja, nagyapja lopott. Éppen százharminchárom neme van a lopásnak, s azok közül csak huszonhárom olyan, amiért az ember gályára kerül.” Ez hát a lopás ideológiája. Mi tagadás, van benne valami igazság. Annyi mindenképpen, hogy arra hivatkozva minden tolvaj, a legkisebbtől a legnagyobbig föl tudja menteni magát – ha a törvény oldaláról ez nem így látszik is.

Krisztyán nem általában beszél a világ bűneiről, hanem – ki mint él, úgy ítél – kikezdetlenül logikával olyan vádat konstruál Tímár történetének elemeiből, amely ellen az nem védekezhet. Nem azért, mert nem találhatna érveket: hiába tudja, hogy a Krisztyán vizionálta bűnöket nem követte el, tehát nem gyilkolt, nem rabolt, és nem hitvány csábító. De a maga normái szerint mégis bűnös, már nemcsak a Csorbadzsi-kincs megszerzése, hanem kettős élete miatt: az „arany embert” köti a szerep, amibe akaratlanul, de nem öntudatlanul sodródott. Ha ez kitudódik, a világ nem bocsát meg neki. Mit se számít, hogy Timéa előre fölmenti – de Noémi? Persze majd ő is, de ahhoz teljes bűnbánatra van szükség: előbb a penitencia, aztán a gyónás.

Tímár moralista: igazán mindig maga előtt bukja a legnagyobbakat. De nemcsak a saját bűneivel harcol. Belső zuhanásának előzményeként elítéli egykori munkaadóját, és az ítéletet végre is hajtja: tönkreteszi Brazovicst, aki ebbe, ahogy kell, bele is hal – de Tímárnak emiatt nincs semmi lelkifurdalása. Miért is lenne? Egy gátlástalan vagyonszerző bukásán nincs mit sajnálkozni: a kor

normái szerint azt kapta, amit megérdemelt. Tímár a sors eszközeként csak beteljesíti Brazovics végzetét. Nem véletlenül ábrázolják védőszentjét az egyik kezében karddal, a másikban Justitia mérlegével: végrehajtja azt az ítéletet, amit hozott.

Tímár mások gyöngéit és erényeit a maga javára tudja hasznosítani. Ezt a képességét már a regény első oldalain megmutatja: bravúrosan megmenti Timéát és Ali Csorbadzsi kincsét – akkor még nem tudja, hogy mindkettőt magának. És még kevésbé tudja, hogy a végzet játszik vele is: csak akkor nyeri vissza a szabadságát, amikor mindkettőtől elszakad. De először hőstett, ami a végzete felé viszi. Csorbadzsi akkor ismert vagyona Komáromban (ahova igyekeznek) így is tisztos örökség lehet Timéának, Tímár ezért menti meg. Nem is akárhogyan. Bátor és ügyes hajós, és ugyanilyen az ügyintézésben is. Nemcsak a jogot, hanem a joghézagokat és a jogalkalmazók gyöngeségeit is ismeri: e képessége segíti majd akkor, amikor hajóbiztosból üzletember lesz.

Jókai sokkal többet tud a világról, mint amennyit ebből látványosan megmutat, noha akár az epikus sodrás ellenében is szeret bölcselkedni. Tudását nem feltétlenül építi regénye szövetébe, ezúttal sem csak hőseivel vagy rajtuk keresztül üzen. Narrátorként magyaráz a természetről, társadalomról, legalább annyira kedve szerint, mint a regény történetéből következően. A Vaskapuról és a Duna szigetépítő hajlamáról előadottak illenek a regény szövetébe, a balatoni rianásról való fejtegetése olyan meggyőző, hogy el sem hisszük, hogy az általa adott képnek a valósághoz nincs köze – de ha a rianás nem olyan lenne, amilyennek mondja, akkor Krisztyán Tódort még szofisztikáltabb módon kellene kiiktatni a történetből.

De Jókai nemcsak a természet-, hanem a társadalomtudományok barátja is. Kész szerencse, hogy működése idején még csak éledezett a szociológia és a politológia, így azok tárgyát illetően szabadon kalandozhatott, senki sem kérhette rajta számon társadalomképének, rendszerkritikájának teoretikus és empirikus háttérét és a szabadon szárnyaló gondolkodást korlátozó ballaszt további tételit. Lehet, hogy az anekdotizmus maga azért bosszantja úgy némely kritikusat, mert némely folyamatokat túlságosan is pontosan ábrázol? Hiszen Jókai társadalomképének és bírálatának éppen a könnyed anekdotizmus adja az erejét és súlyát, nem pedig rendszeressége.

Így aztán ha csak Jókaitól tudnánk a birodalmi határon zajló csempészetéről, akár azt is gondolhatnánk, hogy a határ olyan képződmény, ami azért jött létre, hogy az arra hivatottak megélhetését a csempészet biztosítsa. Íme, az üzleti modell: „Az állam eladta a másfél forintért a török parton a sót” – nyilván keresett rajta. Ennek az ára Magyarországon, az állami só-monopólium miatt „hatodfél”, azaz öt egész, a hatodik fél forint, azaz a különbség négy forint. A „török partról visszahozta azt a csempész, és eladta a magyar parton negyedfél forintért” – azaz a hivatalos árnál két forinttal olcsóbban. „S így aztán mindenki nyert rajta, az állam is, a csempész is, a vevő is. Ennél barátságosabb viszonyt képzelni sem lehet.” Azért a dolog mégsem ilyen egyszerű: az állam

elégedetlen a maga hasznával, ezért tiltja a csempészkedést. De ezzel se jut sokra: „Minden falu adott határőröket, s minden falunak voltak saját csempészei. Minélfogva csak aziránt volt szükséges intézkedni, hogy amely falu ifjai éppen őrségen vannak, annak a falunak a vénjei járjanak ugyanakkor a csempészhajókkal; ami ismét igen szép családi vonás.”

Máshol Jókai messzebb megy a gazdálkodás egyik mindig mindenütt megjelenő, így alighanem nélkülözhetetlen elemének bemutatásakor. Jogvégzett emberként tudja, hogy a kritikai példálózásban meddig mehet el, és az említett alapvető közgazdasági tényezőről így ír: „Abban az időben, talán most már nem, az volt az államgazdászati fő elv, hogy »stehlen und stehlen lassen.« Lopni és lopni hagyni. Nyugodalmas, békeszerető irányelv.” Ez a klasszikus liberális gondolkodás „leben und leben lassen”, „élni és élni hagyni” csúfondáros kiforgatása, igaz, egy feudális keretek között működő modellre alkalmazva.

Jókai tehát sokkal mélyebbre lát, mint pusztán ennyiből gondolhatnánk: érzi az idők változását. Gondolatmenete ezért így folytatódik: „Hanem ennek a jó szisztémának is volt egy ellensége, egy francia irányelv. Hiába, a francia csak mindenben ellensége a németnek. Ez pedig az, »óte-toi, que je m’y mette.« Szabadon fordítva: »eredj onnan, hadd lopok már én is!« Az egyes kormányzati udvari rangok versenytársai voltak egymásnak, s aszerint, amint egyik-másik a fejőstehenet maga felé fordítja, iparkodtak annak a szarvaival a fejőt megökleltetni s visszavitatni a bona vaccát a maguk reszortjának.”

A regény sűrűjében észrevehetően ártatlan kis futam ez. Mégis ott van benne a történelmi korszakváltás, maga a francia forradalom: a közpénzek magánzsebbe terelésének feudális egyensúlya helyébe a polgárvilág a korrupció és a lopás rendjét is újraalkotja, a szabadversenyessé szabályozza a választási váltógazdaság demokratikus szabályai szerint szabályozza. E mélyreható változással kapcsolatos írói tapintat működik a komáromi erőrendszert megépítéséhez szükséges kisajátításoknak a történet szempontjából igen fontos bemutatásakor. Egy Komárom méretű városkában mindenki mindent tud, így Jókainak még csak bennfentes információkra sem volt szüksége ahhoz, hogy képet kapjon és adjon arról, hogy mit jelentenek a bennfentes információk. Vagyis amelyek birtokában hatalmas összegeket tudtak keresni azok, akiknek volt befektetni való pénzüik. Akiknek van pénzüik, azoknak információi is vannak, és akiknek információi vannak, azoknak még több pénzüik lesz. (Közbeszerzés közben szerzés...)

Egy szegény gazdag

Tímár első vállalkozása mai fogalmaink szerint csak ügyes pénzmosás volt: elég gazdag lett ahhoz, hogy olyan tisztességes legyen, amilyen volt. De a pénz oda szeret menni, ahol van – ezért vagyona gyorsan gyarapodik. Lehetett azonban akár mekkora a vagyona, belőle mégsem lett „gazdag ember”, hanem csak

olyan szegény, akinek rengeteg pénze lett. Üzleti birodalmának székhelye Komárom maradt. Üzleti látóköre kibővült, de emberi kapcsolatai nem változtak – alighanem belső életének kudarca miatt. Úgy gondolja, szerelmes Timéába, akihez vonódik – de inkább a lelkiismerete diktálja, hogy szerelmet érezzen iránta. Hogy Brazovics megbüntetése miért olyan fontos számára? Talán azért, mert akaratlanul is a saját bűnét akarja rajta megtorolni. Van rá közvetlen oka is, a Timéával való bánásmódja, otrombasága, érzéketlensége. Azt a bűnét (amit Teréza és Noémi ellen követett el) még nem ismeri, ami miatt a legtöbb oka lenne az igazság nevében leszámolni vele.

Házasságkötésekor Tímárnak fogalma sincs a szerelemről, és annak megismerésében felesége nem segítheti. Kapcsolatukban sokféle érzés megjelenik, részvét, tisztelet, jóakarát, hála, megbecsülés, kötelességtudat, valamicske szeretet is – csak a szerelem hiányzik belőle, de az végzetesen. Tímár többször is megmutatja, hogy igazi léleklátó, egészen addig, amíg azt racionalitása sürgeti. Ezért olyan sikeres, és ezért érzi meg Brazovicsban is a gonoszt. De ha a saját érzelmi világa, végső soron boldogsága a tét, akkor a megbénul. Esélye sincs, hogy (miként az esze diktálja) elnyerje felesége szerelmét – és épp ilyen esélytelen, amikor a Noémi-szerelem elől menekülne (miként az esze parancsolja). Így aztán tanúi lehetünk annak, ami a világirodalom legnagyobb műveit oly sokszor jellemzi: hogy kivételes mélységgel és árnyaltsággal, elsöprő intellektuális és művészi erővel végső soron a legáltalánosabb banalitásokat hirdetik. Itt például azt tudhatjuk meg, hogy lehet a pénznek ereje, igaza, hatalma – de érezni nem tud. Aki átadja magát neki, az elzárja maga előtt a boldogság útját. Meg lehet venni minden örömet, de a boldogságot nem: az igazi katarzis az, ha át tudjuk élni e falvédő-bölcsesség elfelejtett mélységeit, ahogyan Tímár Mihály is teszi. A Senki szigetén senkiként megtalálja azt a boldogságot, amit: „arany emberként” nem.

És végül: török világ *Az arany emberben*

Timéa Ali Csorbadzsinak, egy Jókai fantáziájában született, a török birodalomból menekülő pasának a lánya. Szökniük azért kellett, mert a török kincstárnak szüksége lett Csorbadzsi pénzére, a szultánnak meg a lányára. Azt utóbbi romantikus mese a muszlim világ törvényeiben, szokásaiban izgalmas egzotikumot látó európai olvasóközönség igényeinek is megfelelt. A történet másik része már közelebb áll a valósághoz: az 1820-as években a szultán a birodalom megmentése érdekében modernizációs kísérletbe kezdett, és ezzel – európai szemmel nézve – polgárháborús viszonyokat idézett elő. Ez valóság volt, belső történéseit Európából nem lehetett átlátni, így hálás témát kínált az irodalomnak. Byron közeli tanúja volt, Dumas a *Monte Christo gróffjában* még egy utóbb a Balkánon szabadsághősként ünnepelt, véreskezű oligarcha, Ali Tepelenti vesztével végződő belharc, Janina ostroma forгатagából kerítette elő a pasa sosem létezett,

rabnővé tett lányát, aki a gróf bosszújának koronatanújaként kerül az irodalomba. Timéát a Dumas regényben született Haydée sorsától menti Csorbadzsi.

Jókait a kor erősen foglalkoztatta, ezért írta meg a *Janicsárok végnapjait*, amelynek kerettörténetében sok a valós elem. Maga Ali Tepelenti kapott egy rövid, ám illően horrorisztikus elbeszélést *Az albán család* címmel. Summázata szerint a kiadós vérfürdőket rendező basa egy pillanatra eltűnődik, hogy nem lett volna-e jobb csendes és nyugodt életet élni, amelyben ugyan nem lett volna belőle híres és hatalmas ember, de talán boldogabb lett volna. (Ahogyan Tímár Mihály is a névtelenség csendjében találja meg boldogságát...)

Ali Csorbadzsi figurájának valós alak a modellje, korában valóságos celeb(ritás). Állítólag a török birodalomból kalandos úton kimenekült Sina-dinasztia alapítója is búzáat szállító hajón érkezett Magyarországra, igaz, út közben ő is elhalálozott. Fia azonban a birodalom leggazdagabb embere lett – ahhoz hasonló gyorsasággal, ahogyan Tímár is meggazdagodott. Sina Simon már olyan gazdag volt, hogy pénzügyi téren csak a Rothschild-ház volt versenytársa, és ráadásul összességében nagyobb földbirtoka volt, mint az Esterházyaknak. Később Sina György (akinek fia az Akadémia épületének létrehozását nagyobb összeggel támogatta, mint Széchenyi az alapítását) szervezte a Lánchíd építkezésének finanszírozását, ő vezette az építető konzorciumot (a család címere ma is ott van az egyik pilléren).

A kezdet kezdetén a dinasztia alapítójának kiadatását török részről szorgalmazták, de, ha igaz, vélhetően halála miatt – hiába, ámbar esetében sem a személye, hanem a pénze lett volna fontos a szultánnak. Mindenesetre a vagyon (amire közvetve Jókai is céloz) nem került a törökök kincstárába, aminek nyoma maradt a diplomáciában. Következményeként a törökök se adták ki Kossuthot és a birodalomba menekült emigráns társait. Aminek nyomán (feledve százötven szomorú évet) olyan lelkes törökbarátság bontakozott ki Magyarországon, hogy hazakerült néhány, a 16. században török fogságba esett corvina.

Mindenesetre amikor Jókai regényei születtek, a nagyközönség gondolkodásában Ali Csorbadzsi történetét volt mihez kötni. Ettől az írói mese megmaradt mesének, de már nem volt meseszerű.

Végszó

Természetesen az itt olvasható megjegyzések korántsem jelentik azt, hogy ezek föltárnák e regény világának teljességét. Hasonló önkénnyel megannyi más szálát is ki lehetne bontani, ez olvasat sem érvényesebb és (főként) nem véglegesebb a többinél. Ezek a kérdésfeltevések csak azt jelzik, hogy *Az arany ember* sokkal több titkot rejt, mint amennyit a felszíne mutat. Ahogyan az minden nagy művet jellemez.

Korfordulók krónikái, megtört virágkor

Szabó Gyula: A sátán labdáí

A teljes mű és fogadtatása

Szabó Gyula az 1945 után induló első erdélyi írónemzedék nagysága, többek között Sütő András, Kányádi Sándor, Székely János és Panek Zoltán nemzedék-társa. Homoródalmáson született 1930-ban, gimnáziumba Székelykeresztúron járt, Kolozsváron a Bolyai Tudományegyetemen szerez magyar szakos tanári diplomát 1954-ben, aztán három évig egy könyvkiadóban dolgozik, 1957-től (az 1989-től nevét Helikonra változtató) Utunk folyóirat szerkesztője 1992-es nyugdíjba vonulásáig. Szülőföldje, családja az egyik meghatározó témája. A paraszti eredet, munkakultúra hatását vagyok hajlamos érezni stílusa felelősségteljes komolyságában, néha nehézkességet súroló alaposságában, a monumentális életművet létrehozó alkotói módszerességben. Fő műve vagy legalábbis az egyik fő műve *A sátán labdáí* cím alatt összefogott ötkötetes regényfolyam. Ebben korabeli dokumentumok – levelek, memoárok, értekezések, versek – sűrű idézésével állítja az olvasó elé Erdély nagy romlását, azt a nyolc évet, amely II. Rákóczi György katasztrofális lengyelországi hadjáratától, 1657-től a helyreállítás utolsó nagy reményét jelentő Zrínyi Miklós haláláig (1664) zajlott le. Az első kötet 1978-ban a bukaresti Kriterion kiadóban jelent meg, majd évente jöttek a következők 1981-ig, a negyedik kötetig. Az ötödik, bár már húsz éve tulajdonképpen készen állt, jókora késéssel csak 2002-ben látott napvilágot.¹ Ennek előszavában ismerteti az író a késés okát. Lényegében kiadói és történelmi nehézségek akadályozták a megjelenést, a szigorodó diktatúra, amely már nem tűrt meg magyar történelmi tárgyú könyvet, majd a rendszerváltás utáni pénzügyi és egyéb nehézségek. Mintegy illusztrálva a szerzőnek az első kötetben tett kijelentését: „Könyvek sorsa: emberek, korok, országok sorsa” (95). A könyvek

STURM LÁSZLÓ (1967) irodalomtörténész. Szombathelyen egyetemi docens, valamint a *Kortárs* kritikai szerkesztője.

1 Szabó Gyula megírta *A sátán labdáí*ban bemutatott korszak előzményét négy kéziratkötetben, de nem tudta letisztázni, ezért lemondott a publikálásról. Filep Tamás Gusztávnak köszönöm, hogy fölhívta erre a figyelmem.

sorsa tehát maga felhívhatja a figyelmet a tragikus alaphelyzetre, hogy az erdélyi magyar történelem egyik legválságosabb idejéről az erdélyi magyar történelem egy újabb nagy válsága ad itt számot. (A román diktatúra hatására egyetlen apró „megalkuvás” utal a szövegben: az „oláh” előtag egy-két helységnevben „román”-ra cserélődött, például a második kötet négyszázkilencedik oldalán így lett Oláhláposból Románlápos.)

Ki ne tűnődött volna el, aki rátekintett valamelyest erre a korra, mi lett volna, ha Erdély megmarad Bethlen Gábertól és I. Rákóczi Györgytől örökölt viszonylagos jómódjában, hatalmi állásában? Ha a török alóli felszabadulás idején van egy erős Erdély, másként alakul a magyar történelem, alighanem. És arról szintén tűnődhetünk, ha életben marad Zrínyi, és megéri a felszabadító harcokat, mi lett volna. Ezek a remények estek kútba a regény által bemutatott időben, valami balladás sorsszerűséggel. A korabeli dokumentumok idézésével és szerzői kommentálásával megnyitja Szabó Gyula a lezárt korszakot és a történelmi mögé a köznapit, magánemberit is behozza, a megvalósult mellé pedig a lehetőségest. Így teszi izgalmassá a történelmileg jól tájékozott olvasó számára is az eseményeket.

Szükségszerűen merül föl a kétely, mit lehet egy ilyen művel kezdeni. Akik olvastuk, nagyjából egyetértünk abban, hogy remekmű. De még a 20. század végi, olvasásra nevelt közönség számára is gondot jelentett nekivágni ennek a szövegdzsungelnek, hát még a mai digitalizált közegnek. Nem csak a hatalmas terjedelem hökkent vissza (mind az öt kötet valamivel több, mint négyszáz oldal), hanem a nyelvi nehézség is (hozzá kell szokni a régi írások stílusához, kifejezéseikhez) – igaz, másrészt épp a régi kifejezésekben nyilvánuló nyelvi erő a mű egyik nagy vonzereje lehet –, ráadásul mindez általában ömlesztve, hosszú mondatokban, bekezdésekre néha csak oldalak múlva tagolódva árad felénk. Az írói kommentár pedig ki-kikap az idézetekből egy-egy szót és azt jelentéssé: motívummá, allegóriává, szimbólummá teszi. Ha lankad az olvasói figyelem, könnyen elveszíthetjük a motívumlánc kiindulópontját vagy egy-egy láncszemét (mellesleg a láncszemek sora is motívum a regényben).

A szakirodalomban szinte mindenki kiemeli a belekezdés és a végigolvasás útjában álló nehézségeket. Talán Takács Géza esszéje a legköltőibben, vallomásos erővel: „évről évre kézbe vettem, eddig mindig túl sok volt, túl hosszú volt [...] az első olvasás csak afféle kalandozás volt, lett, terepfelmérés, úgy látszik, most már azonban tudom, merre haladok, miféle vadon ez, készültem rá, bírok majd figyelni minden, az utat jelölő szóvirágra, minden elhullajtott szögyöngyre. Kiderült ugyanis, hogy akkor juthatok csak előre a történetben [...] ha mindent cipelek magammal, amit út közben lelek, minden ismerőst megőrzök ismerősként, be kell szállni a történetbe rendesen [...] idézet meg idézet, némi szerzői toldalékkal, morfondírozással körítve, csakhogy ez a némi toldalék semmivel sem könnyebb szöveg, mint a korabeli, hiszen minden utalásával, de még a mondattanával is azokba kapaszkodik, és csak ritkán logikai konstrukciókkal, többnyire metaforikusokkal, olykor többszörös tekeréssel [...] Folyt tovább az olvasás,

naponként, oldalanként, gyötrően nehéz könyv, olykor egy-egy bekezdés is több oldal, fejezetek nincsenek, néha, lélegzetvételképpen, de semmit le nem zárva, egy-egy szaggatott vonal jön, mint valami fűrészfog, történelmi harapásnyom, hogy aztán vég nélkül, végzettel zsúfolva fonódjanak tovább a szálak mielőbb, majd váratlanul jön egy fekete pont, akkor ott egy kis csend, nekifoháskodás adódik.”²

Műfajilag szintén zavarba hoz az írói vállalkozás. Számos mintát fogad magába, a hagyományost az akkor legújabbnak számítóval ötvözi. Az eredmény egyedisége ugyancsak közösnek mondható belátás a szakirodalomban: „Hazai magyar irodalmunkban egyetlen törekvés ez arra, hogy az idézet univerzalizáló-dása már-már posztmodern jegyként folyamregény alapanyaga legyen, s biztató az is, hogy a szerző a technikai újításkor is hű marad szemléletbeli önmagához: az egyén és közösség, közösség és kor viszonyának sorsához”³; „A sok külön hang azonban csak az utókori pódiumon, az utókori fülkagylóban válhat egybehangzó kóruddá, a rengeteg leírt szó csak a ‘kiváltságos’ utókor vállalkozásában sűrűsödhet összegező, szintézisbe értelmezett tudósítássá [...] amilyen hagyományos-történelmi az anyag, éppoly könnyen barátkozik olyan modern fogalmakkal, mint ‘montázs’, ‘kollázs’, ‘dokumentumregény’, jóllehet a tudósítás nem valami modern utókori lelemény, mert éppen nekik, eleinknek volt közkedvelt szavuk, sőt valósággal létszükségletük.”⁴ Görömbei András egyértelműen értékeli (még csak az első kötet ismeretében), miközben az életmű folyamatoságára is felhívja a figyelmet: „A *Függőleges veszedelmek* a magyar irodalomban műfajteremtő remekmű, a *Gólya szállt a csűrre* módszerének összetettebbé teremtése ‘történelmi tudósítás’ céljával.”⁵ Géher István egy rádióbeszélgetésben a magyar regényhagyomány gyökereiig vezeti vissza a művet, érzékeltetve a régi magyar irodalom lávaszerűen fortyogó és ki-kitörő megújító erejét a modernség mögött: „A *Sátán labdáinak* a műfaja nagyesszébe foglalt regényhalmaz. Ezt úgy értem, hogy az a halmaz, amit emlékiratokból, levelekből, dokumentumokból idéz, tulajdonképpen az erdélyi emlékiratírás kompendiuma, és amennyiben az erdélyi emlékirók a magyar regény később kifejlődő szövetének a szaporító-sejtjeit alkották meg, hát ilyen értelemben itt is egy egész regényhalmazt találunk: vissza-visszatérő alakokat és élettörténeteket, amelyekből nem egy, hanem sok-sok regényt lehetne írni.”⁶

2 Takács Géza: Rész az idő páncélján. Szabó Gyula történelmi tudósításairól. *Bárka*, 2011/1, 78, 81.

3 Kisgyörgy Réka: Tény és jelkép. Szabó Gyula írásművészetéről. *Korunk*, 1989/11–12, 830.

4 Filep Tamás Gusztáv: „Az ember sok mindent nem választhat meg az életben, [...] s mégis úgy kell viselje, mintha ő választotta volna”. Megjegyzések Szabó Gyula életművéről. *Bárka*, 2015/2, 70.

5 Görömbei András: Sokarcú történelem. Szabó Gyuláról – új könyvei ürügyén. In Görömbei András: „*Ki viszi át...?*” Bp., 1986, Szépirodalmi, 391.

6 Géher István – Varga Lajos Márton: Szabó Gyula vállalkozásáról. *Könyvvilág*, 1987/10, 6.

Ahhoz, hogy a dokumentumregény ne történelmi tudásunk pusztá illusztrációja legyen (bár ez sem érdektelen), élővé kell tennie a kort. Mit foglal magában a közhelyessé kopott élővé tétel? Hogy az író föl tudja nyitni a lehetőségeket, a megtörtént mellé odaállítja a korabeli tétet, választásokat: „ez a tudósítás mint műfaj a vállalkozás szándékából született – abból, hogy eleink sorsát valószínűsítő életként éljük meg, vállaljuk személyes élményünké, emlékünkké”;⁷ „Szabó Gyula arányt tartó érdeme éppen az, hogy sorsuk tudásával sem akar okosabbnak látszani náluk, és tanulságtól, untilig ismert végső kifejelettől már-már függetlenül, megidézett embereivel hihetővé, mi több, valószínűsítővé teszi a küzdelmeket, életeteket, s ezzel éppen azt a lehetőséget, hogy ‘másként is lehetett volna’, mint mi ‘előre’ tudjuk.”⁸

Az így élővé lett történelmi anyag kínálkozik egyrészt a tanulságkeresésre, másrészt hogy párhuzamokat keressünk benne a mindenkori jelennel. A párhuzamvonásra leginkább Takács Géza vállalkozik, az ő személyes esszéjével teszi ezt leginkább meggyőzővé. 2010–2011 fordulóján írhatta: „Ha az ország mai helyzetét kellene jellemezni, akkor a mai közérzetem szerint a szerencsétlen lengyel hadjárat után vagyunk, mikor olvasom, hiszen az a csillogó remény, hogy a viszonylag békésen kifutó, noha korántsem Bethlen Gábor-os kádári évek és a könnyű rendszerváltás után Magyarország sikerre volt ítélve, úgy tűnt, politikai elitje már majdnem nyugatias karakterű, szakmailag felkészült, világot járt és szabadságpárti, senki nem állt a magyar hódítás útjába, a nagyhatalmak jóindulattal nézték az ország kísérletét önmaga újjáteremtésére, európai helyfoglalására, aztán ebből egy gyászos vereség lett, a gögös felvonulásból teljes önelvesztés, lemaradást követő lemaradás Európáról. Magunk lettünk magunk tatáiraivá, törökévé. És magam is látom, érzem, ahogy rendetlen személyes birodalmamban prédál a restség, meggondolatlanság. [...] olyan, mint egy tankönyv, minden napra tanulság, minden napra lecke, hogy amit éltek valaha eleink, amiben botladoztak, az ide van ömlesztve a saját szőnyegemre, nekem is át kell keverednem rajta [...] jöttek volna az átkiabálások a két korszak között, hiszen Erdély nagy romlása töményen, évek alatt adta elő az országvesztés, önsorsrontás nemes, nemtelen tragédiáját, ma meg húsz éve folyik valami hasonló, elhúzza, elnyújtva, de mintha azonos leleménnyel és ambícióval.”⁹ Nyilván a megírás erdélyi korszaka is kínálja az analógiát Erdély egykori nagy romlásához. Láng Gusztáv eredetileg 1980-ban megjelent Szabó Gyula-kritikájában mint párhuzamot említi Kós Károly regényét és a két háború közti időt. Megállapításai kétségkívül átvihetőek a későbbi évtizedekre is: „a két világháború közötti nemzetiségi létforma velejárója a történelem perifériájára szorulás tudata,

7 Filep, i. m. 70.

8 Csiki László: Gyógyító lidércfény (Szabó Gyula: A sátán labdája). In Csiki László: *Idegen tollaim*. Bp., 1990, Szépirodalmi, 334.

9 Takács, i. m. 80–81.

a saját történelem alakítására való képtelenség”.¹⁰ Kielezett helyzetben ráadásul gyakran mosódik egybe egyéni és közösségi, illetve a lent és a fent világa: „Az események sodra [...] hirtelen vonalnyi közelségbe hozza a 'lent' és a 'fent' világot, amennyiben a népsorsot irányító történelem közvetlenül és egzisztenciálisan szól bele minden ember magánéletébe [...] Egymás közvetlen függvényévé válik az egyén és a közösség megmaradása; a magánemberi cselekvés is történelmi mértékkel méretik.”¹¹

A csapások tömény Erdélyre zúdulását két felől közelíti meg a regény. Egyszerre tűnik sorsszerűnek és racionálisan magyarázhatónak. A magyarázatkeresés természetesen az erdélyi fejedelem és a vezetők felelősségét firtatja. Az Apáczai-val való összeütközés adhat leginkább okot a regényben II. Rákóczi György zsarnokként láttatására (ez a témája a Szabó Gyula nemzedéktárs Paskándi egyik legismertebb drámájának, a *Tornyot választoknak*). Görömbei a zsarnoknak látott fejedelemre hárítja a felelősséget: „Egyetlen zsarnokká váló uralkodó végzetes kalandja történelmi igazságszolgáltatásként söpörte el magát a zsarnokot igen rövid idő alatt, de a felelőtlen hatalmi játék egy virágzó országot is pusztulásba döntött.”¹² Takács Géza is a fejedelem egyszemélyes felelősségét állítja előtérbe, aki „elveszejt az országot, mérhetetlen pusztulást szabadít rá. Pusztán hiúságból, gőgből, romlottságból, sértettségből.”¹³

Mások általánosabb, a sorsszerűséget jobban beengedő kulcsot kínálnak az események megközelítéséhez. Talán méltányosabbat is, hiszen a történelmi szakirodalmat tanulmányozva belátható, hogy egyáltalán nem tűnt a vállalkozás reménytelennek és értelmetlennek. A regény is kitér rá, maga a legtisztábban látó kortárs, Zrínyi Miklós se helytelenítette a lengyel hadjáratot. Úgy tűnik, a lengyelek ügyes csapdája volt szorult helyzetükben az erdélyi fejedelem trónra hívása, amit nem gondoltak komolyan. Ám ezt átlátni az adott helyzetben nehéz volt. Azzal sem vetettek számot az erdélyiek, hogy új nagyvezír van a törökök-nél, aki nem olyan megengedő, mint a korábbiak, és aki a török szokásoktól eltérően több hadszíntéren is hajlandó harcolni.¹⁴ Mindezt utólagos bölcsességgel be lehet látni, de a korban számos kedvező lehetőség is ugyanilyen valószínűnek tűnt. Igaz, Erdélyt virágzó kis országgá tette Bethlen Gábor és I. Rákóczi György, de – ahogy a tragikus események is megmutatták – állandó pengeélen táncolásra is kárhoztatta a két nagyhatalom közti helyzete. Ebből az állandó, bár évtizedek óta csak lappangó feszültségből kínált kiutat a lengyel korona megszerzése – Báthory István példája –, majd az egyesült erővel való ellenállás

10 Láng Gusztáv: A történelem eszményei és az eszmény történelme. In *Örökség és kötelék – Szabó Gyula emlékezete*. Szerk.: Lovétei Lázár László, Oláh Sándor. Csíkszereda, 2020, Pro-Print, 156.

11 Láng, i. m. 159.

12 Görömbei, i. m. 393.

13 Takács, i. m. 80.

14 A történelmi helyzetre nézve ld. például: Gebei Sándor: *II. Rákóczi György külpolitikája (1648–1657)*. Bp., 2004, Heraldika.

lehetősége. Ha II. Rákóczi György vállalkozása sikerül, ma talán az egyik legnagyobb személyisége a magyar történelemnek. Nem sikerült, dupla vagy semmi játéknak bizonyult a terve, ahol a semmi jött ki, többszörösen is. Súlyosabb a felelőssége, hogy a bukás után, a nyilvánvaló fenyegetések ellenére is ragaszkodott a fejedelemséghez. Ha visszavonul, elkerülhette volna az ország többszöri végigdúlását, saját korai halálát. Igaz, itt is megvolt a reménye, hogy Habsburg támogatással jóra fordulhat az áldozat, de nem számolt azzal, hogy Ausztria a béke fenntartásában és a magyarok kivéreztetésében volt inkább érdekelt, és nem egy olyan felszabadító háborúban, amelyben erős a magyar képviselet (mint a regény utolsó kötetében látjuk, Zrínyinek is ez lett a végzete, és ezzel Magyarországnak is). Mindezeket számításba véve árnyaltabb magyarázatot kínál például Baránszky-Jób László. Szerinte az események mozgatója: „Lényegében a történelmi küldetéstudat és a reálpolitika magyar, tragikus dilemmája.”¹⁵ Értelmezi Baránszky az öt kötetet (amikor megírta a tanulmányát, még csak négyet) végig kísérő két eszményien nagy személyiség jelenlétét. Az egymásba gubancolódott erővonalak kibogozására eszerint lett volna mód: „Szabó Gyula a felszín krónikásai mögött fölidézi a kor magyar történelmének utólag értelmet adó, jelentős, nagy árnyait, idézve lépten-nyomon Apáczait és Zrínyit. Ekként mintegy mélyperspektívát adva az egyébként értelmetlenül felszíni eseménysorozatnak. Az ő szellemük érvényesítése: műveltség és katonai fegyelem hiányzott a sors kikerüléséhez vagy megfékezéséhez. A mozaikszerű eseményhalmaz összefogásához az ő rendszerező szellemüknek az uralomra jutása szükségeltetett volna.”¹⁶

„Egy szervezett, önálló államalakulat átalakulása szétzüllött provinciává”¹⁷ okként vagy következményként hozza magával a vezetők kisszerűvé válását: „ugyanazok a személyiségek, akik I. vagy II. Rákóczi György idején még európai kaliberű politikusok voltak, ebben az átalakulási folyamatban maguk is átalakulnak, és helyi érdekű intrikákba bonyolódnak, vagyis előbb eltörpülnek, s aztán fokozatosan és – azt mondhatnánk – logikusan szorulnak a saját országukban és önmagukban kisebbségbe.”¹⁸ Csiki ugyanezt figyelmezteti: „elborzasztó jellemzője van ennek a harcokkal szétördelt korszaknak: a külső veszedelem egyre nagyobb, a vele szemben állók egyre ‘kisebkek’. A tökéletes kontraszelekció kórtani leírásának is minősíthetnénk ezeket a könyveket, ha... Ha nem lenne bennük ‘szabályt erősítő’ kivétel.”¹⁹ Hogy mennyire a helyzet alakítja az adott szereplehetőségeket, mutatja, hogy felfoghatjuk a szereplők – legalábbis a vezetők – összességét, mint egy jellem módosulásait: „egy személyiségfejlődés

15 Baránszky-Jób László: Történelmi tudósítás. In Baránszky-Jób László: *Teremtő értékelés*. Bp., 1984, Magvető, 349.

16 Baránszky-Jób, i. m. 354–355.

17 Géher, i. m. 6.

18 Uo.

19 Csiki, i. m. 340.

regényét olvassuk; annak ellenére, hogy a személyek változók. Mégis, mintha egymás alteregóiként szolgálnának egyetlen sorsot. És minél keményebb sorsot szab a soros végzet, annál lágyabbak a fejedelmek.”²⁰ Az új kor hőse az alkalmazkodó, így kerül újra és újra középpontba Teleki Mihály alakja: „választott 'hőse', Teleki Mihály a hasonulás megmentő igazságát tudja, bevallatlanul is; ezért ő a 'jövő embere', a szónak köznapi, megtartást és lebecsülést, de akár irigységet is hordozó értelmében. Sok fejedelem szolgája, de egy haza híveként s főleg egymást váltó feleségei ágybéli szolgálatában ő viszi tovább a család és a regény vérvonalát.”²¹

Minden értelmező óhatatlanul kitér a mű nyelvezetére, amelyet meghatároznak a 17. századbeli idézetek, azok ódon ereje, valamint a régies nyelvet finoman magukba fogadó szerzői kommentárok. A régi magyar nyelv darabosságában is lehengerlő érzékletessége, energiája átháramlik a régi magyarságra. A bűnöst kijelölő szemlélet is megtorpan: „a nyelv még Rákóczi Györgynél is elbizonytalanít, hogy majdnem a pártját fognám, mert annyira erős a sugárzása, a nyelvé, a hité, még kiforgatva, még bukással megbélyegezve, még ellene szurkolva is fejedelemnek ismerem el”.²² A többnyire más ízlésűt is meggyőzi: „Szemben, mondjuk, az amerikai dokumentumregény – ugyancsak tudósításból származó – célratörő, praktikus, tárgyyszerű keménységével, ez a stílus kanyargós, omlatag, erősen metaforikus. Erre a stílusra azt szoktuk mondani, hogy tősgyökeres. Ha kevésbé szeretjük, azt is mondhatjuk rá: virágos. Mármint díszes, csöppnyit patetikus és valamelyest önmagában gyönyörködő. Meg kell vallanom, hogy ez a stílus nekem nem minden példájában rokonszenves. Szabó Gyulánál azonban annyi öngyötréssel társul a gyönyörködés vagy a gyönyörűség, hogy a stílus a könyvvel együtt – ezt is meg kell vallanom – elfogadtatta magát velem.”²³ Az írótlás is együtt jellemzi a nyelviséget és a nyelvet használókat: „személyüknél gazdagabb nyelvük teszi, hogy az a kínzó érzésünk támad: vesztettünk velük valamit”.²⁴ A nyelv és az értékvilág jellemzésére, forrására szintén van igencsak megfontolandó rálátása: „szereplői a nyelvnek abban az embert kereső szakaszában élnek, mely tág képiségével mintha a természet egészébe kapcsolná vissza őket, a teremtés keserű gyökerén nőtt koronáit. [...] Talán egyszerűen arról van szó [...] hogy valaha közelebb éltek a természethez és ezért egymáshoz is. 'Kezdetlegességük' is a teremtő, élő természeté. Igaz, ma már 'csak' költőivé teszi a sóvárgón megszépítő messzeség. De ha létezik transzcendencia az irodalomban, úgy az az embernek szavaival a múltjához való visszakapcsolódása, az eredeti értelmek keresése.”²⁵ Ennek az értékvilágnak az

20 Csiki, i. m. 341.

21 Csiki, i. m. 350.

22 Takács, i. m. 80.

23 Géher, i. m. 6.

24 Csiki, i. m. 351.

25 Csiki, i. m. 351-352.

érvényességét, ezáltal feltámaszthatóságát bizonyítja a szerzői nyelv: „sokszor ő is megidézett elődei hangján beszél. Módjával bár, de hasonul. És hasonulva bizonyít: lehet(ett) így beszélni, élni.”²⁶ A hosszú mondatos, idézetet és szerzői szót gyakran ötvöző stílus világszemléletet közvetít: „Ez a vissza-visszakanyarodó, több irányban próbálkozó indázás, ez a szelíd nyelvi annexió tökéletesen egyezik a könyvek alternatívákat, lehetőségeket kereső, szellemeket megidéző szándékával, és a nyelv szintjén is az akkori élet megtalált teljességét sugallja.”²⁷

Am a regény nem csak a provinciává züllés, a megtörtetés története. Van egy vigaszt adó vonulata is. A nyelvi erőben is megmutatkozó és a Teleki-házaspárhoz hasonlóakban megtestesülő életerő és termékenység még a sorozatos pusztító csapások közepette is képes volt elkerülni a végső pusztulást, biztosította a továbbélést. Ahogy a szintén fiatalabb – és azóta szintén klasszikus nagysággá lett – másik író társ fogalmazta meg 1979-ben: „Mert hát mit üzen ez a Szabó Gyula ezzel a legutóbbi komor könyvével is nekünk s maradékainknak? Azt, hogy igazán jóvátehetetlen bajt azzal hozhatunk magunkra, ha túlbecsüljük erőinket s lehetőségeinket? Mit tép fel bennünk: azt, hogy elképzelhetetlen olyan szörnyűség, ami már eddig is meg nem történt velünk? De ugyanakkor azt is, hogy: Lám, mégis itt vagyunk.”²⁸ Igaz, ott rejlik a mézben az epe: vagyunk, de így, alászorulva. Ezt persze 1979 körül nem lehetett nyíltan kimondani.

I. kötet: Függőleges veszedelmek

Az egyes kötetek mind sűrű anyagot görgetnek, sok újra és újra fölbukkanó szereplővel, átívelő motívumokkal. Az idő persze halad, az események futnak tovább, így van egy alapvető, de meg-megtört kronologikus rend köztük. Géher István hívja föl a figyelmet egy másik rendre a kötetek között: „A romlás folyamata a négy kötetben valahogy úgy áll össze, hogy minden kötetben elpusztul egy nagy ember és elvész egy végvár.”²⁹ A *Függőleges veszedelmek*ben a Bethlen Gábor által kínna-keservvel megőrzött Jenő vára vesz el, és II. Rákóczi György hal meg.

A kötet elején Kemény Jánost, a lengyelországi sereg vezérét, majd Teleki Mihály anyjának fiához írt, Jenő várából keltezett levelét idézi a szerző, ezzel rögtön előre vetítve a „szerencsétlen” hadjárat és az elveszendő vár, valamint a jövődő kor emberének az árnyát. A könyv temetéssel és házassággal végződik, érzékeltetve pusztulás és továbbélés egymásmellettségét. A fejedelmet temetik, és Teleki Mihály házasodik. A sors ráadásul, úgy tűnik, a keletkezést

26 Csiki, i. m. 352.

27 Csiki, i. m. 353.

28 Szilágyi István: Szabó Gyula koordinátái. In Szilágyi István: *Távolodó jégtáblákon*. Bp., 2023, MMA Kiadó, 192.

29 Géher, i. m. 6.

és az elmúlást gyakran egybe csavarja, a pusztulás a megvalósulás lépcsője (és viszont). Teleki több veszteség után jut el addig a párjáig, aki neki sok gyereket szül: „nézte, hogy miután a halál minden más nagy 'akadályt' – Tolditól Zsófiáig – félredöntött, maradt ez az egy, amiben végre semmi akadály nincs” (428).³⁰

Minden kötet egy rövid szerzői bevezetésfélével kezdődik, ahol a megírásról, a múlt és jelen kapcsolatáról elmélkedik az elbeszélő. Itt az első bekezdés így hangzik: „Ma, 1973. november 26-án vágtam neki ennek a bizonytalan útnak, melynek a vége homályba vész. Annál homálytalanabb tisztasággal látszik már az elején a rengeteg szenvedés és pusztulás; annyira, hogy akár a saját létén is elcsodálkozhatik az ember: milyen kivételesen szerencsés véletleneken múlhatott – mondhatja –, hogy annyi véres pokolból mégis annyi életet tudott az anyaméh menteni s adni tovább, három évszázadon át odább-idébb!” (5). Már ez a két mondat számos útját nyitja meg az értelmezésnek (és ez a sűrűség általában jellemzője marad a részleteknek). Egyrészt rámutat a szerzőre, a feladatra, a szemléletére, amely maga is alakul. Ez maga egy önálló történet lehetne. Csiki László hívja föl erre is a figyelmet: „Szabó Gyula tárgyával, anyagával való viaskodásának, felimeréseinek, egy szemlélet és eszmény kialakulásának *valóban regénye ez.*”³¹ Másrészt kitér a történelmi regények egyik örök problémájára, jelen és múlt kapcsolatára. Itt nem tanulságkereső, hanem, mondhatnánk, ontológiai, lételméleti síkon. Harmadrészt röviden összegzi a későbbiekben sokrétű érzékletességgel bemutatott témát, pokoli szenvedés és mindenek ellenére való túlélés tapasztalatát. Megpendít (ha tetszik: negyedrészt) egy lehetséges szempontot, még inkább létérzést mindezzel a forgandósággal kapcsolatban: a véletlent. A szerzői bevezető két és fél oldalán halmozódnak a sors kiszámíthatatlanságára, az ember kiszolgáltatottságára utaló kifejezések. Ilyenek a „véletlen”, a „hiába”, a „kényszerű-karbatett kézzel”, a „tehetetlenség” (a „véletlen” mellett ez a leggyakoribb). Nyelvtani eszközök szintén ezt a megfosztottságot, feltételességet erősítik, például a harmadik fejezet élére emelt „ha” kötőszó, valamint a sok fosztóképzős alak (a már említett „tehetetlen” mellett: „ismeretlen”, „kifürkészhetetlen”). Ez a tehetetlenség egyszerre vonatkozik az utókorra, amely hiába próbálná eltéríteni az elődöket a katasztrófához vezető útról, és a történelem, a sors, a saját vétkeik hálójában vergődő mindenkori, de különösen a katasztrófában élő emberre.

Jelen és múlt kapcsolatát egy „véletlenszerű” egybecsengéssel is aláfesti az író. Az előszót lezáró szaggatott vonal után következő tulajdonképpeni tudósítás, mint említettem, özvegy Telekiné levelével indul. A megírás hónapja és napja megegyezik a regénykezdés hónapjával és napjával: „Anno 1656 die 26 novembris” (7). Aki nem figyelne az egyezésre, az még észbe kaphat, mert a rákövetkezően idézett levél is „ugyanitt, Borosjenőben s ugyanezen a napon” (8)

30 A zárójelben megadott oldalszámok az adott kötetre vonatkoznak. Ha más kötetből idézek, azt római számmal jelzem.

31 Csiki, i. m. 354.

íródik (szintén Teleki Mihályhoz). Hasonló egybecsengések hozzák majd létre az öt kötet gazdag motívumkészletét. Ott is, itt is nehezen eldönthető, hogy az ilyen egyezések véletlen- vagy sorsszerűek. Önkényesen kiragadott írói ötletek, a történelem masszájára ráerőltetett látszólagos irányjelzők, amelyek valójában esetlegesek, lényegtelenek? Vagy valami mély értelemnek, ha nem is a megragadásai, de érzékeltetői? Ugyan hajlunk rá, hihetünk benne, elvárjuk szinte, hogy sorsunknak, életünknek, történelmünknek legyenek belső összefüggései, de véglegesen nem tudjuk ezt igazolni, mindig ott marad a káosz, az értelmetlenség és kiszámíthatatlanság riadalma. Ezt a kettősséget hordozzák a szerző által kiemelt, a történelem hagyta szövegekből előttünk csinált, tehát önkényesnek ható, mégis az eseményekben meglepő következetességgel jelentkező, tehát tényleges összefüggésekre utaló motívumok. A tárgyalt kor emberei szintén figyelték ezekre. Közismert dátumos példa Keresztelő Szent János fejevételének augusztus végi napja, ami törökök, magyarok számára egyaránt a magyar-török hadakozás számunkra katasztrófális napja volt, ekkor veszett el Nándorfehérvár, a mohácsi csata, Buda és – már a regényidőben – Nagyvárad. A *Függőleges veszedelmek* szintén kiemeli ezt a dátumot (egyben megpendítve az apokalipszis témáját is): „29-k aug. szent János fejevétele napján esmét futamodás lőn, jöve hírül: hogy Balsaváránál az ellenség” (286); „a napok – Szent Bertalan, János fejevétele – ugyancsak olyanok, mint az ítélet napjai: még annak jegyzésére is volt mód, ahogy betört a villámló-dörgő történelem a veteményes- és szilvaskertbe, ahogy eljött a porta a Nagy Szabó Ferenc látogatására... Azt már más krónikák jegyezték, hogy azon a portán úgy hittek a fátumban, hogy éppen augusztus havát, de 'főképen utolját, sz. János napja táját és septembernek is eleit ők igen szerencsésnek tartanak, azért hogy Szulimán császár Nándorfehérvárat is azon sz. János napja táján vötte meg', s más 'kiváltképen való győzelmek' szintén ezen az időtájon szoktak lenni” (287–288).

Az elé kerülő szövegekből számos mozzanatot ragad föl az elbeszélő, és tesz vissza-visszatérően szimbolikussá, vagyis motívummá. Ilyen többek között a madár (a 164–169. oldal közötti rész töményen erre épül, de előbb és később is felbukkan), a hajótörés (például 169. oldal), a (törött) tányér (például 181. oldal), a cseresznyeevés („Véget ért egy korszak, amelynek az eleje az volt, hogy Nagy Szabó Pál a portán ette a diplomáciai cseresznyét – 'Jenőt nem ígértük volt oda akkor; de kétség, annak is ha maradása lehet é idővel vagy nem? Mikor Lippát megigírók a portán a vezérnek, egy tál cseresznyét küldte az uraknak örömben újságba... abban én is ettem’ – a vége pedig a podóliai cseresznye lett kinn, s a komlódús gyümölcsű szilvaskert dúlása benn. Addig volt jó az ország s Jenő állapota, míg csak a portán ették a gyümölcsöt, s nem vásárhelyi csűrös kertben” [290]. – a Lengyelországból menekülő, később tatár fogságba eső erdélyi seregnek fogyott el az élelme és táplálkozott napokig csupán cseresznyével). A szekér motívum azáltal válik kiemeltté, hogy – miután több szekér szerencsés és szerencsétlen útjaira számos alkalommal hívta föl a figyelmet a szerző (például Kemény János csatában nyert, és a tatár fogságba menet Moldvában elvesző

„fátumos jármű”-vére [127]) – ezzel végződik a kötet: „Modell értékű, névtelen jószág volt a tizenkét ökör is, mint jól elrendezett dolog, ami után könnyen gurul a példabeszédes taliga – ezzel a taligával kísérte Teleki a fejedelem hintószekerét, fehér koporsóját s holttestét ki Váradról, a fejedelem feldúlt fészekvidékének por és hamu útján” (428). A fészek szó pedig a madármotívumot hozza be, amelynek fő mondanivalója is a fészek köre épül. A fiatal Kemény János kapcsán merül föl például: „Egy esztendő múlva már sokkal többet fog tudni arról, hogy nem soká tart a vidám nyár, rakjatok fészket, mert a napok gonoszak” (164).

Visszakanyarodva a kötetkezdő dátumegyezéshez, az nem csak a motívumgyártás mechanizmusára vezet rá, hanem az eseményekben jelentkező némi-nemű ciklikusságra is. A hónapok rendje hagyományosan ezt a ciklikusságot érzékelteti. A regényben ehhez hasonló körköröség figyelhető meg a helyek, események, időpontok visszatérésében. „Mintha egy ’plánta’-évgyűrűn ment volna végig, úgy igyekezett vissza év végén abba a Gyaluba, ahonnan év elején indult” (237) – olvassuk például a fejedelem mozgásáról. A fejedelem végső útján holttestének Nagyecsedre vitelét is így mutatja be az író nem sokkal a regény vége előtt: „Visszaérkezett oda, ahonnan az előző év augusztus 20-án manifestumát kibocsátva elindult” (425). (Ez a körbeérés a következő kötetben sem marad említetlen: „koporsóba tették, s vitték Váradból Ecsedbe, onnan később tovább Sárospatakra, az ősi fészekbe – visszakerült a koporsóval oda, ahol közel négy évtizeddel azelőtt a bölcsőringással elkezdte a világi élet táncát”, II. 105.) Dátumoknak, helyeknek sorsszerű jelentőségük lesz, mint augusztus 29-ének. Csak azt nem lehet tudni, hogy ugyanazt hozzák-e (mint sokáig augusztus 29 környéke), vagy épp a szerencse kiszámíthatatlan forgandóságára tanítanak, mint a diadalmas szándéknak és a végső bukásnak egyaránt tanújaul szolgáló Nagyecsed.

A ciklikusság azt látszik bizonyítani, hogy a sors véges számú lehetőséggel dolgozik. Így a lehetőségek beláthatóak. Ezért fogalmazhatja meg Zrínyi, idézheti Szabó Gyula: „Jó a históriákat olvasni, mert valami történt ez világon, mind meg van írva; soha immár oly dolog nem történhetik, hogy máskor oly dolog nem történt volna” (79). Zrínyi és őt idézve Szabó Gyula máshol is fontosnak tartja ezt a gondolatot kifejezni: „És ha nem egyebet is, legalább a könyvek olvasásából azt nyerheti az ember, hogy soha nem találhatja az embert ismétetlen szerencsétlenség, a kinek mását nem olvasta volna” (95).

A készlet vissza-visszatérő elemei adottak, kiismerhetőek, ha a konkrét kapcsolódásuk nem is, vagy nem teljesen: „a fátum mindenütt kapcsolja a dolgokat” (95). Hogy mit fűz fel a fátum egy-egy ember, közösség, hely, ország sorsfonalára, az a kérdés, és az, hogy ez mennyire befolyásolható. A véletlen, a tehetetlenség látszik uralkodni, már rögtön a regényfolyam legelejétől. Később aztán Zrínyi *Vitéz Hadnagy* című traktátusának kommentálását bevezetve a teljes kiszolgáltatottságot középkori, elavult nézetnek láttatja az író: „a középkor nem volt még olyan messze, hogy az ember ne érezte volna mindenben az isteni

gondviselés munkáját, s ennek megfelelően ne tudta volna a világ dolgainak azt a legegyszerűbb és legkönnyebb magyarázatát, hogy a földi halandó, a por-szem mindenben tehetetlenül alá van vetve az isteni akarat mindenható égi erejének. [...] Az egészet Zrínyi Miklós tudta a legjobban; költő volt, hadtudós, filozófus, politikus, s alig pár éve tusakodta át magát – a kor 'legfelelőbb' elméinek szintjén – a sors, a végzet, a szerencse, más szóval az emberi hatalom és az ember feletti hatalom viszonyának bűvös körszerűen 'tébolyító' tekervényein. Mindenki érezte, hogy nem olyan egyszerű a dolgok magyarázata, ahogy a középkori hit a gondviselés 'sült galambjaként' hátrahagyta, de a probléma keservesebb bogosával csak Zrínyi birkózott meg" (136–137). Zrínyi hosszan, különböző megközelítésekben, önmaga korábbi nézeteit is meg-megkérdőjelezve küszködik a fátum alakíthatóságának a kérdésével (ami egyébként a barokk korban általában kiemelt téma). Központi és legismertebb tétele a jelszava, a könyvben is sokszor idézett „Sors bona, nihil aliud (Jó szerencse, semmi más)”. Aki nem ismeri a Zrínyi adta magyarázatát, az könnyen épp az ellenkezőjére érti, miszerint mindent a sors, a szerencse irányít. Holott annyit jelent, hogy az ember nagyrészt ura lehet a sorsának, csak mindig van egy rész, ami kiszámíthatatlan – de ez a kisebb rész –, ehhez kéri Isten segítségét. A tartósan sikeres ember „szerencséje” mögött ez az aprómunkával kidolgozott tudás munkál. A szerző által motívumként felkapott Tejút „symbolum” (például: 141) azt magyarázza, hogy a kívülről csak a szerencsét látja, az önfejlés apró lépéseit nem. Újra Zrínyitől idézi: „Ez a via lactea, avagy tejesut, sok apró csillagoknak sűrűségéből vagyon; nem látom ugyan egyiket is magánosan és különben, de együtt mindnyájoknak fényességét láthatni. Szintén úgy a sok apró jószágos cselekedet nem látszik magánosan az emberben, de az ő szerencséjének a fényessége, aki ezekből származik, mindenek szemében tündöklék” (141). A Zrínyi-idézetek csak úgy kínálják a jelentéses képeket, és az író sokat a saját szolgálatába is állít. Például a Tejúttal hasonló szerepben áll a lánc, a kis láncszemekből összefűződő sorsmegkötő kötelék. Ezt használja Szabó Gyula már akkor, amikor arról ír, hogy a „Sors bona, nihil aliud” csak az egyik gondolati csúcspont, a költő-hadvezér gondolatilag újabb és újabb lehetőségeket szintén mérlegre tesz: „De nem tud megnyugodni a Discursusbeli konklúzióban. Jól porciózta-e a sorstényező arányait az ember földi életének alakulásában? Kezdi előlről a tusakodást az Aphorismákban. De nem úgy előlről, hogy a Discursusok elejéről, hanem azok végéről: amit azok során szerzett, megtartja, sőt mintha azt is sokallná, amit a konklúzióban az isteni gondviselésnek visszaadott, mert már az első aforizmában visszaveszi az ember kovácsolta sors-láncot: 'Köss azért karikát karikához, és úgy leszen lánc'... Nem pusztá ismétlés, viszi is tovább a gondolatot; egyfelől itt már nem a maga-elbízásból lehet elveszni, hanem abból, ha az ember nem küzdi szakadatlanul a maga életláncát [...] másfelől itt már különböző fokozatai vannak a lánckarikázásnak”, 141–142). Végző soron mindenképp a sokoldalúan kiérlelt kiválóság, a „virtus” adhat esélyt Fortuna lábhoz kötésére. Szabó megint Zrínyit idézi: „Virtus a vitéség, virtus az állhatatosság, virtus

az okosság, egy szóval minden jót teszen az virtus’”, majd így folytatja: „Egy szóval megvan az ellen-‘symbolum’: a virtus! Ha az nincs, akkor van a semmi a szerencsén kívül” (147). (Igaz, az író ezután – egy újabb motívum, Sziszüphosz sziklájának behozásával – visszazuhanásként értékeli a „Sors boná”-hoz való visszatérést, ami szerintem vitatható: itt mintha maga is a jelige kontextust nem ismerő, fatalista értelmezését fogadná el – pedig hát ismeri a kontextust... Szabó kommentárjai hatalmas anyagot görgetnek, de néha felmerül, hogy nem bicsaklik-e meg kissé a logikájuk, de ha nem, akkor is vitathatóak. Azonban nehéz határozottan ítélni erről, mert oda-visszautalásai olyan sokrétűek, hogy az olvasó elbizonytalanodik az ilyen kétesnek látott esetekben, nem az ő figyelme lankadt-e el, jól érti-e, mihez mi kapcsolódik.)

A sorsról való töprengés az emberi élet örök, a múltat és a jelent az egyik legnyilvánvalóbb módon összekötő kérdése. Ennek része a jövő megjósolhatósága, az előjelek meglátása. Itt is számos példával találkozhatunk, de mivel pro és kontra, ezért eligazodásra ezek sem adnak alkalmat. „A korbölcesség kordivatja volt mindenben óment, előjelet látni, s mindenből jövőt jósolni” (59–60). Számos, utólag a kortársak által jelnek értelmezett jelenséget említ meg az író, tűzvészről kőfalomláson, csodálatos természeti jelenségeken át a „legnagyobb jel”-ig, amikor a fejedelem Krakko főterén lováról leszállva „hanyattá esett”, „süvegében lévő aranytoll kettétörött” (97). Volt egy titokzatos jóslat is a korban, ami előre megadta a nagy csapás évét: „Kivételesen merész jóstehetség és jövőlátó próféta egyedül Újlaki Imre iskolamester volt, de annak is már rég elrágták a jóstehetségét a férgek, azzal együtt, hogy 1598-ban hat évtizedre előre meg tudta jósolni: *Ezer hatszát ötvenhétben, / Mikor, ember, jutsz ennyiben, / Rezzen világ minden részben, / mert a nagy év perczen ebben*” (59). Mások önkéntelenül, tudtukon kívül mondtak jósszavakat: „Nagy költséggel jár az lengyelországi udvar’ – írta volt Teleki Jánosné Jenőből még az erdélyi had indulásakor, de ő gondolta volna akkor legkevésbé, hogy mekkora prófeciát szólt” (293). A jelek mibenléte azonban kérdés marad: „Mennyi utólagos jóvendülés, mennyi baljóslatú ujjemelés, száma nélkül fellelt ok, vallatás, bűnbak és kárhoztatás, ha valami súlyos csapás sújt egy országot! Hova lettek volna mindezek, mi lett volna a magyarázata piaci tűznek és aládörgött kőkertnek, ha véletlenül szerencsésen esik a dolog? Kerestek s találtak volna-e annyi jó előjelt a diadalhoz, mint a vereséghez roszszat? S annyi dicsőített hőst, mint amennyi kárhoztatott bűnbakot?...” (65).

A 17. század (és minden kor) jel- és előjelkeresésének írói megfelelője az egybecsengéseknek, mondhatni, hajszolása, a folytonos motívumképzés. Ennek logikája szerint, ahol a szerző nem hívja föl a figyelmet rá, ott is érthetjük így az egybeeséseket. A kötet kezdetén többször említett november végi dátum érzékeltetheti az olvasónak, hogy az elmúlás korában járunk, az aktuális történelmi tél közeledik, mind a 17. századi eleinkre, mind a megírás kori erdélyi magyarságra. Annál inkább, mert az V. kötet, tehát a regényfolyam végén újra hangsúlyos lesz ez az időszak: Zrínyi halála itt a téma, aki 1664 novemberének második felében lett a vaddisznó áldozata. Így tér vissza a ciklus a regényben

is, válik bizonyos értelemben keretessé a szerkezet. A regényfolyam utolsó dátuma azonban karácsony, igaz, keserves karácsony. A két utoljára idézett dokumentum mindegyikében a születés ünnepe és a gyász együtt jelentkezik. Először egy naplót idéz az író: „December... 24. Indítottam Székelyhíd alá négyszáz lovast. És így végződött el az 1664-ik esztendő is sok nyomorúsággal és táborozással; mindazonáltal mégis láttatik ez elmúlt esztendő valamivel csendesebbnek az előtt elmúlt néhány esztendőknél” (V. 431). A legeslegutolsó idézet pedig a vasvári békében lebontásra ítélt székelyhídi vár kapitányától Telekinek írt levélből való: „Én, édes Sógor uram, csak búsulok mindezekon s ezenkívül még nyavalyás feleségem nagy karácson napján betegedvén, csak halálát várom minden nap” (V. 431).

A jelek kavargásából a történelmi tanulság látszik kiútnak. Hol határozottan, hol csak feltételesen mer fogalmazni az író: „Memória vagy história – az egyiknek jelen kell lennie múltbeli tanulságként, amikor a szem a jövő útjait keresi” (222–223); „ha vannak a históriának jövőt jelző jelei, ha valóban út a történet példa, akkor a történelem útján több és megbízhatóbb az ómen, mint a babona útjelzőjében” (225). A történelmi tanulságok a magánéletre szintén rávetülnek, hiszen sokszor állapítható meg, hogy „szőrén-szárán egyezett [...] a magán- és országsors” (238). Számos történelemből levont szabályszerűséget találhatunk a kötetben, részben az elbeszélő szavaival, nagyobb részben a kortársaktól idézve: „a veszedelem hozza a meghasonlást, a meghasonlás hozza a még nagyobb veszedelmet, s a még nagyobb veszedelem hozza a teljes meghasonlást” (228); „a nagyravágyók végzete szokott lenni: a másét akarják megszerezni, s végül a magukét sem tarthatják meg [...] De hasonló 'végzetesség' szokott lenni a szabadságháborúk végletességeiben is, mihelyt nem erőviszonyok latolgatása folyik, hanem egyszerűen a szabadságvágy buzog” (237); „Bethlen Gábor állampolitikai szinten vallotta: – a szerencsétlenség alkalom a tanulásra” (296); „A szerencse ajándokai, valamint a birodalmak, városok, elenyésznek. Megmarad, mi munka és szorgalom által lön állandósítva” (296); „vereségek után kevésbé kegyesek szoktak lenni az uralkodók” (390); „ha Isten decretuma (= rendelete) Kegyelmetek és az szegény nemzet felől az, elveszszén, először elméjétől fosztattatik Kegyelmetek, s úgy nem értheti; úgy is szoktak országok, tartományok romlani” (413) stb. Épülnek szépen a tanulságok, hasznosak sokszor a vész elkerülésére, utólagos gyógyítgatására. De ha a vész kitör, úgy látszik, már semmi nem használ: „amikor meglátszik, hogy 'legnagyobb legény' a világon a török császár, s vereti éktelen rézdobját: megszűnik história, memória, krónika” (287).

Van egy érdekes következménye az elbeszélés menetére, hogy a könyv a sorsfordító idők dokumentumaiból válogat. A történelmi események, megfontolások mellett még jelentős helyet kapnak és némi ellensúlyt képeznek a levelekben, naplókban megjelenő magánéleti mozzanatok, viszont szinte teljesen kiszorulnak a természet képei. Persze, a tudósításokban föltűnnek helyszínek, de csak jelzésszerűen, a megélhetés kérdéseit taglalva lovakról, egyéb jószágokról és

ellátásukról gyakorta esik szó. A nyelv képisége, tárgyiasága szintén elfedi némileg ezt a hiányt. Ám nem válik meghatározó tényezővé a természet. Így az állandóság, a harmónia, a szépség világa nem ellensúlyozza a baljóslatú eseményeket. Fölerősödik az apokalipszisszerűség. Annál feltűnőbb viszont, amikor mégis előtérbe kerül, részletessé válik a természetleírás. Ez szinte mindig a fenyegetően kaotikus közállapotok ellenvilága. A maga rövidségében a reménykedés röpke hangulatát színezi: „A lengyel királyi koronából Pandóra szelencéje lett, rászabadultak a bajok az országra, s fekszik a fejedelem a szamosújvári várban, s fekszik Szamosújvár a hegyek peremvonulatában, mint egy orvosságos szelence, s mindenki, a fejedelemtől az árva asszonyokig, ettől a szelencétől remél valamit. A búzakeresztes földeknek, mezőknek a külső képén, a sarjúkaszálásos réteken, domboldalakon nem látszik semmi, ami nem béke és nyugalom” (161–162) (az idézet egyben példát ad arra, miként elevenítik meg a végzettleges idők a máskor pusztá műveltséganyagnak tűnő mitológiai helyzeteket, és arra is, hogyan fűzi tovább az író egy-egy mozzanatot időlegesen fölkapva – itt a szelence képzetét – az elbeszélést, akár csak egy-egy mondatot). Nem sokkal az idézett rész után pedig Bethlen Miklós ifjúságának, az ifjúság gondtalanságának hangulatát festi alá egy jóval hosszabb, féloldalmi idilli természetleírás.

Ezek a részletek némileg az Íliász bizonyos részletező hasonlataira emlékeztetnek, amelyek az öldöklés világával szemben a vágyott béke szépségét villantották föl. Az eposzi jelleg nem idegen Szabó művétől, nem is csak a terjedelme miatt. Már a Géher Istvánt kérdező Varga Lajos Márton úgy fogalmaz: „regénynek, sőt eposziának nevezhetjük”.³² A harcleírások, a háborús körülmények között is megjelenő szerelmi szál szintén efelé gravitál. Vannak eposzi rangú hősei is, mindenekelőtt Zrínyi, de nem csak ő. Ahogy Lönnrot összegyűjtötte a finn nép között lappangó költészetet, összekapcsolta és némi kiegészítéssel látta el őket, létrehozva a *Kalevalát*, úgy talált Szabó Gyula a kéziratokban, régi nyomtatványokban, kevesek által olvasott forráskiadványokban lappangó értékekre, és szervezte őket némi kiegészítéssel egységbe.

Mind az öt kötetben a kallódó, veszendő szereplők vannak többségben, de mindegyikben fölbukkannak az eszményi, példamutató szereplők. Már az első kötetben kiemelt szerepet kapnak a legfontosabbak: Zrínyi, Apáczai és az emlékével még elevenen ható Bethlen Gábor. Alighanem Bethlen Miklóst is hozzájuk lehet sorolni, bár ő itt még tanulóidejét tölti, és majd később válik kiemelkedő, bár a körülmények ellenében keveset megvalósítani tudó államférfivá. Kemény János szintén közülük valónak tetszik sokáig. Nem is annyira sorszerűnek vélhető hadi kudarcai miatt nem vesszük be végül a szűk körbe, inkább a korábbi fejedelem, Barcsai Ákos meggyilkoltatása vet véget a csodálatnak.

A regényfolyam és az első kötet címe egyaránt talányos. Az első könyv mindkettőre ad támpontot, ha nem is egyértelmű magyarázatot, így végül meg-

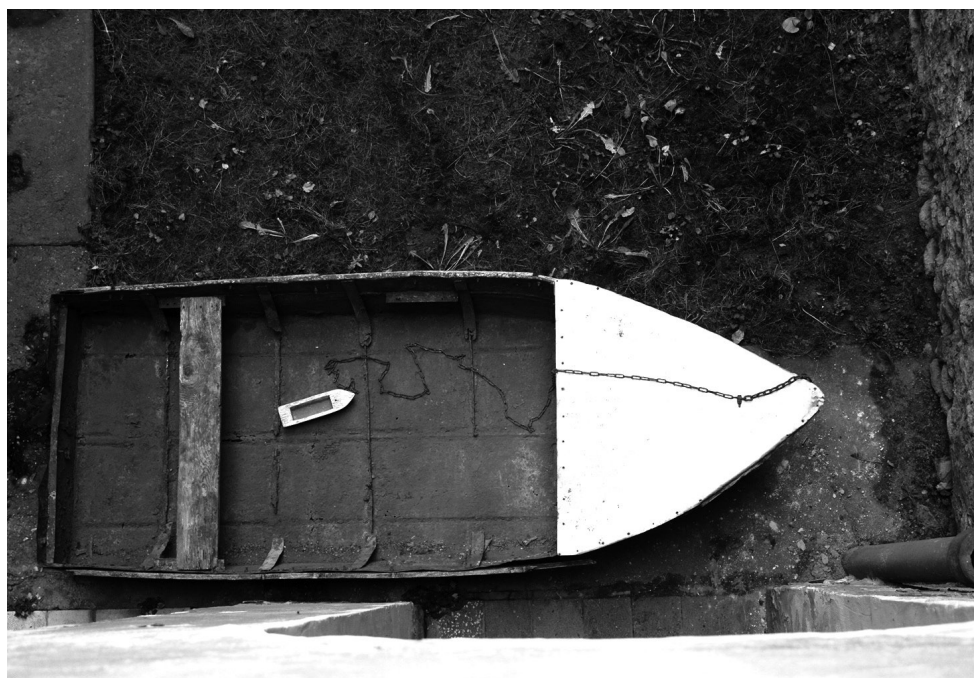
32 Géher, 6.

maradnak szimbolikus többértelműségükben. Az előbbihez a következőket olvashatjuk: „a visszas Fátum, amely a sátán labdajaként pogányt gurít szerencséről szerencsére, győzelemről győzelemre” (151); „Valóban, mintha égbeliek és pokolbeliek, a keresztény Úr és a pogány Sátán küldöttei labdázta volna sokszor a fejedelmi székekkel Medgyesen” (239). Egy játék, amelyben folyton veszít az egyik, egy játék, amelyben egy ország eszközzé, játékszerré válik – ilyesmit mondanak az idézetek. A kötet cím pedig a II. Rákóczi György levelében található szavakat variálja: „'minden utat elkövettünk leszakadó, függő romlásoknak eltávoztatására'” (421). (Barcsai is visszahangozza a szavait: „'Megvallom, ő is minden utat elkövetett reászakadóul függő romlásának eltávoztatására'”, 333). Az író már a szövegben játszani kezd a kifejezéssel: „'Míg függőben léssen állapotunk' – mondta Rákóczi az országnak adott biztosítólevelében, s ez volt az állapot legáltalánosabb megfogalmazása, anélkül hogy a szószármaztatásnak arra a találó ómenjére gondolt volna akár ő, akár más, hogy ettől a függőben hagyástól válhatnak a veszedelmek az ország fölött meredeken aláfüggőkké, 'függőlegessékké'” (226).

(Folytatjuk)

A kutatás a Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézetének finanszírozásával és megbízásából készült.

Tolnay Imre: Installáció, 2016

Nemeskürty István

Meddig várjunk?

Mi történt velünk?

Magyarnak számkivetve

Hitel Kiadó, 2025. november

Meddig várjunk?

Ez a történelmi önvizsgálat arról szól: van-e felelősségünk sorsunk alakulásában, nemzeti tragédiáink fájdalmasan hosszú sorában? Mi bátorította ellenfeleinket az országot csonkító lépésekre, miért igyekeznek időről-időre kitagadni bennünket Európából? A minket ért sérelmek jogos felhánytorgatásán túl létérdekünk, hogy magunkba szállva, kíméletlen őszinteséggel nézzünk szembe mulasztásainkkal, hibáinkkal. Bár a magyar társadalom eresztékei meglazultak, mégis minden erőnkkel az új évezred első évszázadának teendőire kell készülnünk. Ne feledjük, Magyarország a honfoglalás után háromszáz évvel már nagyhatalommá fejlődött. De hol tartunk ma? Meddig várjunk?

Nemeskürty István

Mi történt velünk?

1918 novemberében lehetőség nyílt egy független magyar állam újrateremtésére. A polgári demokratikus forradalom után jött Kun Béla, majd 1920-ban Trianon. Ez volt a gondviselés által hazánk megtartására felkínált első lehetőségünk. Trianon után talpra álltunk, megteremtettük a független magyar államot. Ha 1941-ben ragaszkodunk semlegességünkhöz, megnyerhettük volna a háború utáni békét. Ez volt a gondviselés kínálta második lehetőségünk. A Szovjetunió összeomlásakor 1990-ben önmagunkkal szabadon rendelkező állammá váltunk. Kezdődhetett volna a nemzetépítés. Ez volt a harmadik lehetőség. A népmesékben három a kívánság, három a lehetőség, három az ígéret. Negyedik nincs. Mi történt velünk? Ez a könyv a mi három elmulasztott XX. századi lehetőségünk története.

Nemeskürty István

Magyarnak számkivetve

Az Úr kétezer-harmadik esztendejében beszavaztuk magunkat az Európai Unióba. Ez az elrendelt gyülekezet hallani sem akar a kereszténységről, noha az Európának nevezett földrész kultúrája a kereszténységből fakad. Hová csöppentünk már megint? Megtanultuk a nemzeti szocialista Németország és az internacionalista Szovjetunió iskoláiban, mit jelent keresztény mivoltunk megtagadása. Őrizzük féltékeny gonddal nyelvünket, kultúránkat. És ne engedjük el Isten kezét. Nézzünk bátran a világ hatalmasságainak szemébe, és ne mulasszuk el az országunkat kormányzó bárkiket figyelmeztetni arra, hogy létezik náluk nagyobb erő is: Isten akarata. És a mi hitünk.

Nemeskürty István

Részletek a három kötetből

A lassan elillanó huszadik század keserves száz éve volt a magyarságnak.

Vesztett háborúk, idegen megszállás, belső elnyomás, félelmek, üldözöttség, magunkra hagyatottság.

A ránk zúduló csapások sorát az 1920 júniusában ránk tukmált versaillesi-trianoni békeszerződéstől szoktuk számítani.

Évtizedekig említeni se volt szabad.

Most már írhatunk, olvashatunk erről a megalázottságunkról, erről a szörnyű műtétről, melynek során a nemzet egészséges törzséről amputáltak le testrészeket és végtagokat. Akivel ilyesmi történik, az szenved, panaszkodik.

A panaszkodó ember azonban, bármily jogos is panaszja, nem tudja tárgyilagosan felmérni a rajta esett sérelemhez vezető okok sorozatát.

Mi 1920 óta szívesen és joggal panaszkodunk, de nem tűnődtünk el a Trianonhoz vezető út tanulságain. Pedig ezt meg kell tennünk, hogy tárgyilagosan ítélve múltunk és netáni mulasztásaink, vétkeink felől, emelt fővel és alkotó kedvvel léphessünk a következő évezredbe.

Fájdalmunkban készséggel elhisszük, hogy Európa népei nem látnak bennünket szívesen maguk között. Forgách Ferenc történetíró már 1572-ben így fogalmazott: „A külsországi nemzetek egyetértenek a magyarság elpusztításában.”

Ebben a tanulmányban azt vizsgálom, mikor, mennyiben, miképp voltunk – (voltunk-e?) – tragédiánk kiváltó okai? Zrínyi szavával: csak a feltárt seb gyógyul, az elleplezett elgennyed.

Mivel éppen Trianon békeszerzői hangoztatták unos-untalan, hogy történelemalakító népként jelen se voltunk Európában, legföljebb ázsiai jövevényként pusztítottunk; történelmünk ezer évét is áttekintem abból a szempontból, hogy mit tudott rólunk bizonyíthatóan Nyugat-Európa? Azért Nyugat-Európa, mert napjainkban egyebet se hallunk, mint hogy ki kell érdemelniük a nyugat-európai országok létrehozta közösségbe jutást. Mintha csak ez a néhány tengerparti ország lenne Európa! Mivel Párizsban, 1920-ban ők tagadták múltunkat és ők csonkítottak meg, őket kell a történelem tényeivel szembesíteni.

Ehhez képest belülről, saját lelkünkbe nézve is átgondolom történelmünk vissza-visszatérő téves vagy hibás döntéseit, főleg pedig az 1914-ben kezdődött első világháborút megelőző évtized kétségbeejtő mulasztásait.

A trianoni tragédia a század eleji Magyarországon kezdődött, amikor az országgyűlés képviselői a berendezés összetörésével, trombitafújás és lövöldözés közepette cirkuszi látványossággá züllesztették a magyar parlamenti életet, azt képzelvén, hogy ezzel a „kuruc” virtussal ráijesztenek Bécsre és a hadvezetésre.

Babits Mihály Psychoanalysis Christiana című szép versében néz önlelkünk mélyére, „legfájóbb mélyünkbe belefúró” lelki szerszámok könyörtelen használatát hiányolva történelmi tudatunkból. Ez a tanulmány ilyesféle „keresztény lélekelemzés”.

Azért is időszerű ez az elmélkedő önfeltárás, mert hazánk éppen ebben a huszadik századot lezáró és az új évezredet megelőző évtizedben süllyedt ijesztően mélyre. Amikor pedig szabaddá váltunk. Mit tehetnénk?

Mindent el kell követnünk, hogy ne mondhassuk, hogy senki se mondhassa: nincsen számunkra hely a nagyvilágon.

*

1918 novemberében, háromszázhetvenhét évvel a Szent István-i birodalom összeomlása és megszűnése után, lehetőség nyílt egy független magyar állam újratertetésére. Károly császár októberben feloszlatta birodalmát. Külügyeinket, pénzügyeinket és hadügyünket önállóan intézhettük. November harmadikán életbe lépett az Ausztria-Magyarország és ellenfelei közötti, Padovában kötött fegyverszünet.

Magyarország határai ekkor érintetlenek voltak; a legyőzött Oroszország és Románia már korábban békekötésre kényszerült, csak déli határainkat fenyegette a szerb haderő. A birodalom határait az Alpok hegyláncait ostromló olasz-amerikai hadsereg veszélyeztette, távol Magyarországtól.

Ha akkor egy fegyelmezett hazavezetett magyar honvéd haderő, mely addig a Habsburg császár irányította Ausztria-Magyarország közös seregében harcolt, felvonul a magyar határokra, megakadályozhattuk volna az ellenséges csapatok betörését, és a majdan megkötendő békében csekélyebb terület-átengedésekre kényszerültünk volna.

Nem így történt. A király által Bécsből telefonon miniszterelnökké kinevezett Károlyi Mihály gróf a padovai fegyverszünet megkötése előtt leszereltette a magyar hadiállományt, tűrte, sőt támogatta ellenséges csapatok beözönlését

Magyarországra. Hol volt ekkor még Trianon, bármennyire megtervezték is ellenségeink már a háború kitörésekor a zsákmány elosztását.

Az egyetlen államférfit, Tisza Istvánt, az egykori miniszterelnököt, 1918-ban a debreceni huszárezrednek az olasz-osztrák határon küzdő parancsnokát, akit a király hazarendelt, és aki képes lehetett volna hazánk sorsának erélyes intézésére, meggyilkolták, s amint az Astoria Szálló erkélyéről Budapest lakosságának győzelemként kihirdették a gyilkosságot: Károlyi Mihály máris átvette a hatalmat az ország fölött. Meggyilkolt politikai ellenfelének holttestén át lépett hatalomra.

Aztán jött Kun Béla és 1920-ban: Trianon.

Ez volt a gondviselés által hazánk megtartására felkínált első lehetőségünk.

Mi bénította meg a nemzet cselekvő erejét?

1541 óta hozzászoktunk, hogy mindig külső erő határoz felőlünk. Ezúttal Wilson amerikai elnök ígéretesei csaptak be, továbbá Károlyi Mihály bizonykodása, hogy őrá hallgat a francia kormány.

*

Mátyás esküdtt ellenségének, a cseh királynak magyar királlyá választása tragikus eseményekben gazdag középkori történelmünknek talán leggyalázatosabb szégyene. A magyar rendek meg se kíséreltek a maguk soraiból nemzeti királyt választani. Így látták ők ezt jónak: mindegyikük megmaradhat a maga hatalmában, kiskirályokként uralkodhatnak az ország karmukba kaparintott részén. Szent István országa mint egységes állam számukra nem létezett többé. Tehát ezt a valahai országot, a Jagello-birodalom egyik részét immár védelmezni sem voltak hajlandók.

Amikor Bakócz Tamás bíboros Rómában abban reménykedett, hogy pápává választják: a megválasztott pápa, X. Leo, a firenzei Lorenzo il Magnifico kisebbik fia, kárpótlásul is meg hát mert ő, X. Leo tényleg mindent megmozgatott egy török-ellenes európai összefogás érdekében, megbízta Bakóczot egy magyar kereszties hadjárat szervezésével. De a magyar bíboros érsek – nem találván vezért a toborzott önkéntes sereg élére – egy éppen Budán tartózkodó kitüntetett székely huszártisztre bízta a kereszties had vezérletét. Ennek következményeit ismerjük. De azt sohasem szabadna feledni, hogy ez a hazáért (és persze zsoldért, jutalomért is) fegyvert fogó paraszti had csak akkor támadt a magyar nagyurakra, amikor kiderült: Ulászló király elrendelte a sereg feloszlását, szétverését. Corvin János, ha él, bizonyára felvállalta volna a vezérletet. A török szultánnak kapóra jött a magyar kereszties hadaknak parasztháborúval végződött sorsa: tudta, hogy Magyarország az ölebe fog hullani. Pedig alig hatvan évvel korábban hasonló magyar kereszties had győzött Nándorfehérvárnál, igaz, hogy akkor Hunyadi János vezényelte őket.